

**Національна академія наук України
ДУ «Інститут всесвітньої історії
Національної академії наук України»**

**ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ
ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА
ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ**

Збірник наукових праць

КИЇВ 2018

УДК 94:008+323+330.34(47+57)

Ц – 57

Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(протокол № 2 від 15 березня 2018 р.)

Рецензенти:

Моця О.П., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент
Національної академії наук України

Лисенко О.Є., доктор історичних наук, професор

Калакура О.Я., доктор політичних наук, професор

Редакційна колегія:

Бульвінський А.Г., к.і.н., доц. (загальна редакція)

Рудяков П.М., д.філол.н., проф. (відповідальний редактор)

Стельмах В.О., к.політ.н. (технічний редактор)

Цивілізаційні засади трансформаційних процесів на пострадянському просторі / за заг. ред. канд. іст. наук, доцента А.Г. Бульвінського / ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». – К. : Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2018. – 208 с.

У збірнику наукових праць представлено статті, присвячені аналізу цивілізаційних засад трансформаційних процесів на пострадянському просторі. Автори досліджують теоретичні аспекти трансформаційних процесів (концепції інтеграції, критерії оцінки ефективності трансформаційних процесів, поняття національна держава у часи глобалізації, роль «колективного Заходу» у процесах модернізації); вплив великих держав (Росії, США, ЄС, КНР) на трансформаційні процеси на пострадянському просторі; особливості трансформації та модернізації в окремих нових незалежних державах.

УДК 94:008+323+330.34(47+57)

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори.*

Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

© Національна академія наук України
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»,
2018

ISBN 978-966-02-8490-6

ЗМІСТ

ЧАСТИНА І

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

Добровольська А.Б. Концептуальні підходи до трансформаційних та інтеграційних процесів у суспільних науках	5
Рудяков П.М. Засади та критерії оцінки пострадянської трансформації	24
Зеленько Г.І. Фактор ЄС в модернізаційних процесах країн Центрально-Східної Європи	36
Радзівська С.О. Національна держава та глобальні трансформації	49
Бондарець М.В. Соціально-культурна ідентичність України в контексті цивілізаційного підходу	56

ЧАСТИНА ІІ

ВПЛИВ ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ НА ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

Бульвінський А.Г. Бачення пострадянського простору у російських стратегічних документах	64
Орлова Т.В. Історичні засади та геополітичні підходи російської політики щодо пострадянського простору	94
Фомін С.С. Вплив внутрішніх проблем Євросоюзу на характер його відносин з пострадянськими країнами	102
Фощан Я.І. Сполучені Штати Америки та трансформаційні процеси на пострадянському просторі	116
Цапко О.М. Особливості економічної політики КНР щодо центральноазіатських країн пострадянського простору	124
Васильців О.О. Проблеми взаємодії нових незалежних держав у сфері ядерної безпеки	133

ЧАСТИНА ІІІ

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА МОДЕРНІЗАЦІЇ У НОВИХ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВАХ

Васильєв О.А. Сучасний стан та перспективи казахстансько-російських відносин	144
Богданович І.І. Митний союз за участю Республіки Білорусь у реаліях ХХІ ст.	154
Чекаленко Л.Д. Мілітаризація як чинник тоталітаризму держав Центральної Азії	165
Ткаченко І.В. Особливості впливу США на трансформаційні процеси в Азербайджані	175
Ціватий В.Г. Зовнішньополітичні та дипломатичні аспекти демократичного транзиту Грузії (2004–2017 рр.)	183
Стельмах В.О. Балтійська регіональна співпраця на шляху до західних інтеграційних структур	192
 Відомості про авторів	 206

ЧАСТИНА I

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

УДК 94:001.89

Добровольська А.Б.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ТА ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У СУСПІЛЬНИХ НАУКАХ

У статті дається критичний аналіз трактувань міжнародної економічної інтеграції, що існують у суспільних науках. Простежується еволюція інтеграційних процесів, виявляються їхні особливості на сучасному етапі. Розкривається взаємозв'язок інтеграції і глобалізації, досліджується значення міжнародної регіональної інтеграції.

Ключові слова: теорія інтеграції, світове господарство, міжнародна торгівля, міжнародні економічні відносини, глобалізація, регіоналізація.

Добровольская А.Б. Концептуальные подходы к трансформационным и интеграционным процессам в общественных науках

В статье дается критический анализ существующих в общественных науках трактовок международной экономической интеграции. Прослеживается эволюция интеграционных процессов, выявляются их особенности на современном этапе. Раскрывается взаимосвязь интеграции и глобализации, исследуется роль международной региональной интеграции.

Ключевые слова: теория интеграции, мировое хозяйство, международная торговля, международные экономические отношения, глобализация, регионализация.

Dobrovolskaya A.B. Conceptual approaches to transformational and integration processes in the social sciences

The article gives a critical analysis of the interpretations of international economic integration existing in the social sciences. The evolution of integration processes is traced, and their features are revealed at the present stage. The relationship between integration and globalization are revealed. The importance of international regional integration is being explored.

Key words: theory of integration, world economy, international trade, international economic relations, globalization, regionalism.

Рубіж ХХ–ХХІ ст. визначив зміну віх, векторів, парадигм розвитку, якісних зрушень, які поставили питання про «нову архітектуру світу» (К.Ясперс). Розпочинається або й уже розпочалася нова епоха, яка обіцяє чимало новацій в усіх сферах життя, включаючи досягнення нового рівня глобалізації, прорив до ще більш відкритого суспільства тощо.

Характерним виявленням об'єктивного процесу оновлення та модернізації стали тенденції глобалізації та інтеграції, які мають одні й ті самі витoki: якісні стрибки, вибухи у розвитку виробництва і ринку, супроводжувані змінами у суспільних відносинах та суспільній свідомості. У глобальному світі інтеграція у різних її формах перетворилася на одну з домінуючих тенденцій суспільно-політичного розвитку.

Процеси інтеграції мають тривалу історію формування, рухаючись «від імперії до спільноти» [1], що у сучасній теорії інтеграції прийнято трактувати як найважливіший структуроутворюючий елемент міжнародних відносин. Імперія як специфічний інструмент перерозподілу надлишкового продукту між народами на користь сильнішої держави виникає на основі нерівномірності розвитку. Відмінність соціального, економічного і політичного розвитку держав породжувала усвідомлення переваги власної системи над іншими, викликаючи прагнення утвердити своє панування. Використання сировинних ресурсів підкорених країн дозволяло метрополії розвиватися прискореними темпами, забезпечуючи вищий рівень існування для себе та своєї еліти.

За доби імперіалізму зміст «інтеграції» зводився до централізації влади у руках вищого суверена, що дозволяло йому поширювати свою юрисдикцію на всю територію країни, встановлюючи єдиний порядок. Головною метою і основним наслідком такого стану було посилення військово-політичного потенціалу як вирішальна умова боротьби за процвітання, зокрема економічне.

Колоніалізм наприкінці XIX – на початку XX ст., хоч і мав у своїй основі економічне підґрунтя, скоріше був проявом успадкованих від минулого силових методів вирішення спірних міжнародних проблем, ніж наслідком нових імперативів міжнародного поділу праці. Великобританія, Франція, Німеччина, Бельгія, інші індустріальні країни активно створювали колоніальні імперії. Такий алгоритм було продиктовано прагненням забезпечити нові ринки для своїх виробів, гарантовані джерела продовольчих і сировинних ресурсів. Рушійною силою колоніальних захоплень були стратегічні міркування: прагнення отримати військово-політичну перевагу та доступ до ресурсів.

Певні риси формування національно-державних економічних організацій у XVI–XIX ст. є тотожними сучасним процесам міжнародної інтеграції. Однак це лише зовнішня схожість різних витків історичної

спіралі. Це якісно різні за своїм змістом процеси, які відокремлює один від одного епоха зрушень у технічному розвитку, в економічних механізмах, у соціально-політичній сфері та в характері міжнародних відносин.

Створені на основі військової сили імперії могли існувати тривалий час, проте господарська і культурна роз'єднаність територій, які входили до їхнього складу, рано чи пізно призводила до їхнього занепаду й розпаду. Показовим у цьому сенсі є досвід Римської, Візантійської, Оттоманської, Британської, Французької, Голландської, Австро-Угорської, Німецької, Російської імперій, а згодом СРСР. З появою на політичній карті світу значної кількості нових держав з різним рівнем розвитку і економічної самобутності склалися умови, які потребували пошуку адекватних часу інтеграційних зв'язків. Розмаїття соціально-економічних, географічних, історичних, соціокультурних умов породжує розмаїття форм міжнародної інтеграції, кожна з яких є унікальною, реалізуючи конкретні економічні, соціальні, геополітичні та культурно-історичні цілі. Множинність форм міжнародної інтеграції не заперечує наявності в їхньому формуванні та розвитку певних закономірностей.

На певному етапі відбувається критичне посилення залежності практично всіх національних економік від міжнародного ринку товарів, послуг, капіталу, робочої сили, технологій, що їхній розвиток стає неможливим без тісної співпраці зі світовим господарством. Виникає потреба вирівнювання економіко-правових умов господарювання у різних країнах і здійснення координації фінансової та економічної політики держав. Такого роду вирівнювання і координація здійснюється через розвиток регіональної: європейської, азійсько-тихоокеанської, євразійської інтеграції.

Найбільших успіхів міжнародна економічна інтеграція досягла на європейському континенті, тож основні теорії та практичні моделі регіональної інтеграції у другій половині XX ст. розроблялися на прикладі функціонування Європейського Союзу. З розвитком інтеграційних процесів на європейському континенті виникла потреба осмислення причин формування інтеграційних союзів, аналізу ролі владних структур та їхніх функцій у цих процесах.

Практика формування загальних теоретико-методологічних підходів до вивчення процесів інтеграції у XX столітті показує, що найбільших успіхів у цьому напрямку досягли представники зарубіжної та вітчизняної

суспільно-політичної думки, які, починаючи з кінця 40-х–50-х років XX ст. розробляли базові компоненти інтеграції на основі аналізу інтеграційних процесів у різних регіонах світу (переважно на прикладі європейської інтеграції).

Традиційна теорія інтеграції виходить з економічних посилок у рамках теорій міжнародного обміну, які досліджують механізми ліквідації торговельних бар'єрів. Класичну теорію інтеграції, яка застосовується до аналізу інтеграційних процесів у різних регіонах світу, в тому числі, на пострадянському просторі, складають концептуальні позиції різних теоретичних шкіл: класичної теорії міжнародної торгівлі (Д.Рікардо, Дж.С.Мілль), неокласичної теорії міжнародного поділу праці (Е.Хекшер, Б.Олін), теорії стадійного розвитку (У.Ростоу), теорії великих просторів (К.Шміт), функціоналізму (Д.Мітрані), неофункціоналізму (Е.Хаас), федералізму (А.Гамільтон, К.Уейр, Р.Уотс), неофедералізму (А.Етционі), реалізму (Г.Моргентау, С.Хоффман), теорії комунікацій (К.Дойч) та ін.

Існує великий масив літератури з теорії інтеграції, проте значна його частина стосується окремих інтеграційних проектів або носить вузько спеціалізований характер, що ускладнює можливість відображення повної картини інтеграційного розвитку в глобальному і регіональному масштабі.

У спрощеному трактуванні процес інтеграції ототожнюється з лібералізацією світового ринкового простору без виявлення його змісту.

У виданнях ООН, Світового банку, МВФ, Світової організації торгівлі феномен міжнародної економічної інтеграції спрощується, зводиться до факту юридичного встановлення зони вільної торгівлі або митного союзу, ототожнюється з формуванням регіональних торговельних блоків. Країни, які уклали договір про вільну торгівлю або про митний союз, автоматично потрапляють у розряд інтегрованих або тих, що інтегруються. Аналітики Світового банку інтеграцією називають зростання економічної відкритості країн, безвідносно не лише до його причин і наслідків, а й до того, чи входять ці країни до того чи іншого економічного союзу, чи ні [2]. По суті, мова йде про вrostання окремих країн у світовий економічний простір.

Для виявлення ступеню такого вrostання на базі чотирьох компонентів (частки зовнішньої торгівлі у ВВП, рейтингу довіри до країни з боку інституційних інвесторів, частки прямих іноземних інвестицій у ВВП, питомої ваги готових виробів в експорті) за спеціальною методикою

вираховується «індекс інтегрованості». Якщо розрахований у такий спосіб індекс виявляється величиною позитивною, особливо, якщо він більше одиниці, робиться висновок, що країна «інтегрується» з іншим світом. Якщо виходить негативна величина, то «дезінтегрується», незалежно від рівня техніко-економічного розвитку країни, фази економічного циклу, в якому вона перебуває, та інших обставин, які можуть вплинути на величину і знак такого показника.

За цих умов актуалізується потреба дослідження змістовної сторони феномену, про який ідеться, з акцентом на виявленні закономірностей міжгалузевого і внутрішньогалузевого поділу праці, фокусуванні уваги на процесах міжнародного переплетення капіталу і виробництва або, ширше, на взаємопроникненні і переплетенні національних відтворювальних циклів.

Теоретичне осмислення інтеграційних процесів у сучасному світі, їхніх передумов, завдань, перспектив є актуальним завданням для економістів, політологів, істориків. Зростає потреба дослідження інтеграції як складного, багатоаспектного історичного феномену, що розвивається, зароджуючись спочатку в найбільш розвинених, з техніко-економічної та соціально-політичної точки зору, регіонах світу, і поступово втягуючи у цей процес нові країни в міру їхнього дозрівання до певних економічних, політичних і правових рамок.

У сучасній економічній літературі до безпосередніх передумов інтеграції відносять наступні:

- країни, які інтегруються, повинні мати близький рівень економічного розвитку і зрілості ринкової економіки. Їхні господарські механізми мають бути сумісними; як правило, інтеграція є більш міцною та ефективною, якщо інтегруються розвинені країни;

- наявність спільного кордону й історично сформованих економічних відносин; зазвичай об'єднуються країни, які знаходяться на одному континенті у безпосередній географічній близькості одна від одної, що дає змогу легше вирішувати транспортні, мовні та інші питання;

- присутність взаємодоповнюючих структур економіки країн (їхня відсутність є однією з причин низької ефективності інтеграції в Африці, в арабському світі);

- спорідненість господарських та інших проблем, які стоять перед країнами;

- політична воля держав, наявність країн-лідерів інтеграції;
- «демонстраційний ефект»: під впливом успіхів певних інтеграційних об'єднань в інших держав з'являється бажання приєднатися до них;

- «ефект доміно»: Оскільки інтеграція веде до переорієнтації економічних зв'язків країн-членів на співробітництво в межах певного регіону, інші країни, які залишилися за межами об'єднання, відчувають труднощі, часом скорочення торгівлі з країнами, які входять в угруповання; щоб нейтралізувати цей негатив вони теж змушені приєднуватися до інтеграційного об'єднання.

З кінця 40-х років у розвинутих регіонах світу взяла верх тенденція до лібералізації торгівлі. На основі укладеної 1948 р. Генеральної угоди про тарифи й торгівлю (ГАТТ) було проведено значну роботу з метою поетапної лібералізації міжнародної торгівлі. Злам планово-адміністративної системи на пострадянському просторі поклав початок зміни зовнішньоекономічної стратегії: повороту до роздержавлення власності і демонтажу зовнішніх бар'єрів й у колишніх радянських республіках.

В економічному сенсі міжнародна інтеграція є процесом зрощення економік сусідніх країн в єдиний господарський комплекс з наявністю стійких зв'язків. Це – процес зближення, взаємного налаштування національних господарських систем, в основі якого лежить економічний інтерес господарюючих суб'єктів і міжнародний поділ праці. Широкого розповсюдження зазнало визначення міжнародної інтеграції, запропоноване на початку 60-х років американським економістом Белою Баласа. У роботі «Теорії економічної інтеграції» він писав: «Ми пропонуємо визначати економічну інтеграцію як процес і як

стан. Згадана як процес, вона включає заходи, покликані усунути дискримінацію між господарськими одиницями, що відносяться до різних національних держав; розглянута як стан, вона може бути представлена як відсутність форм дискримінації між національними господарствами» [3].

Трактовка розвитку інтеграційних процесів, запропонована Баласа, є доцільною з точки зору її практичного застосування. Б.Баласа запропонував класифікацію стадій економічної інтеграції, виділивши п'ять форм міжнародної інтеграції, які виступають в якості послідовних кроків поглиблення інтеграції від нижчого ступеню до вищого: зона вільної

торгівлі, митний союз, спільний ринок, економічний союз і, нарешті, стадія «тотальної економічної інтеграції».

Д.Хендерсон доходить висновку, що терміном «економічна інтеграція» слід визначати «процес, за допомогою якого економіки стають тісніше інтегрованими, тенденцію до зменшення економічного значення політичних кордонів», а під терміном «повна інтеграція» розуміє «ситуацію, коли інтеграція завершена таким чином, що політичні кордони не мають більше економічного значення» [4, р.634].

І Б.Баласа, і Д.Хендерсон акцентують увагу на зниженні ролі державних кордонів і пов'язаної з ними економічної нерівності суб'єктів господарського життя, тобто дискримінації нерезидентів у порівнянні з резидентами.

По мірі розвитку машинного виробництва об'єктивно склалися умови для розмежування виробничого процесу на окремі операції і обміну між такими ланками єдиного технологічного циклу напівпродуктами кінцевого виробництва. Цей якісно новий шабель поділу праці виник у XVIII ст., коли розвиток мануфактурного виробництва створив умови для поділу виробничого процесу (production sharing). У першій третині XX ст. на цьому ґрунті розвинулося міжнародна виробнича кооперація. Зазначена тенденція отримала подальший розвиток у фабричному виробництві, згодом вийшовши за межі державних кордонів і перейшовши на міжнародний рівень.

Дослідниками цих економічних явищ, які згодом стали ототожнюватися з міжнародною інтеграцією, були фахівці у сфері зовнішньої торгівлі і торговельної політики. Наслідки перших міжнародних преференційних торговельних угод почали осмислюватися ще у XVIII і XIX ст. на основі аналізу англо-португальського договору 1703 р. англо-французького договору 1860 р., і, особливо, німецького Митного союзу (Zollverein) 1834–1871 pp.

Основи класичної теорії міжнародної торгівлі заклали Д.Рікардо і Дж.С.Мілль. Дослідивши причини взаємної вигоди від міжгалузевого міжнародного поділу праці, вони створили теорію абсолютних і порівняльних переваг. Відповідно до неї, вигода країн-партнерів тим масштабніше, а зацікавленість у взаємній торгівлі тим сильніше, чим більшою є різниця в абсолютних або відносних витратах на отримання того чи іншого товару при виробництві його усередині країни і в разі

імпорту, тобто, інакше кажучи, чим більшою є різниця в його ціні [5]. Такий міжгалузевий поділ праці дозволяє країнам-партнерам отримувати великий вигравш за збереження автономії внутрішніх ринків, без об'єднання у більший ринковий простір.

Згодом прихильники такого категоріального імперативу, як неолібералізм (В.Ріпці, М.Алле), розглядали інтеграцію як єдиний ринковий простір у масштабі кількох країн, де діють стихійні економічні сили, незалежно від політики держав і законодавчих актів [6]. На потребу узгодження внутрішньої і зовнішньої політики сторін, що інтегруються, звертали увагу неокейнсіанці (Р.Купер) [7]. Таке узгодження дозволяло використовувати вигоди інтеграції зі збереженням максимального для кожної країни ступеню свободи.

Модифікацію економічних реалій відбила розроблена у 30-х рр. ХХ ст. шведськими вченими Е.Хекшером і Б.Оліним неокласична теорія міжнародного поділу праці, яка зміщувала акцент на відмінності у наділенні країн основними факторами виробництва – землею, працею і капіталом [8]. Відповідно до цієї теорії, кожна країна прагне спеціалізуватися на виробництві та експорті тих товарів, для створення яких потрібно більше факторів, наявних в її розпорядженні у відносному достатку.

Таке розуміння причин міжнародної спеціалізації пояснювало характер розподілу праці між промислово розвиненими країнами, забезпеченими кваліфікованою, високопродуктивною, але дорогою робочою силою, що виробляють широкий асортимент готових виробів, з одного боку, і аграрно-сировинними країнами, з наявною в достатку дешевою, але некваліфікованою робочою силою, що виробляють головним чином базові товари, з іншого.

Неокласична теорія була мало придатною для пояснення механізму взаємної торгівлі між високорозвиненими країнами, здатними виробляти майже однаково широкий набір готових виробів. На основі дослідження цього механізму виникла теорія стадійного розвитку національних господарств, розроблена американським економістом У.Ростоу. Узагальнюючи досвід економічної історії з початку ХVIII ст., він дійшов висновку, що усі громадські організми, з економічної точки зору, перебувають у постадійному розвитку на основі переходів з одного

якісного стану до іншого на базі технічного прогресу, що супроводжується глибокими трансформаціями громадських і політичних структур [9].

Послідовники розробленої У.Ростоу теорії припускали, що інтеграцію здатні забезпечити міжнародні корпорації, функціонування яких сприяє раціональному і збалансованому розвитку світогосподарських зв'язків (теорія корпоративізму). Як процес структурних перетворень в економіці країн з великими фірмами і галузями промисловості економічна інтеграція розглядалася представниками структуралізму (Р.Мюрдаль) [10]. Результатом таких перетворень, на їхню думку, є якісно новий інтегрований простір з більш досконалим господарським механізмом. Представники школи структуралізму, критично ставляться до ідеї повної лібералізації руху товарів, капіталу і робочої сили в інтегрованому просторі, бо вільне функціонування ринкового механізму може привести до певних диспропорцій у розвитку і розміщенні виробництва а також спричинити поглиблення нерівності у доходах.

В аналітичному плані фахівці ділять інтеграцію на негативну і позитивну. Негативна інтеграція передбачає усунення національних бар'єрів для формування ринку великих масштабів, при якому спільна модель господарської поведінки заздалегідь не пропонується.

Голландський економіст Ян Тінберген визначає процес негативної інтеграції як «усунення певних інструментів у міжнародній економічній політиці», а позитивної – як «введення додаткових заходів з метою проведення реорганізації, тобто вирішення проблем перехідного періоду» [11]. Негативна інтеграція виходить безпосередньо з постулатів неоліберальної ідеології, яка вимагає скорочення масштабів соціальних виплат і максимального відсторонення держав від політичного втручання у функціонування ринку. Роль наднаціональних інститутів при цьому полягає у запобіганні втручання держав у ринкові відносини заради підтримки рівних конкурентних умов.

При негативній інтеграції держави виступають як учасники політичної інтеграції, але формування спільної, багаторівневої регіональної політичної системи не відбувається. За позитивної інтеграції держави-учасниці приводять внутрішні механізми у відповідність з моделлю, яка задається у наднаціональних політичних рішеннях. В Європейському Союзі приклади позитивної інтеграції можна знайти,

насамперед, у сферах захисту прав споживачів, охорони навколишнього середовища і безпечних умов праці.

Позитивна інтеграція є соціально орієнтованою. Існування негативної та позитивної інтеграцій в Європі відображає «два обличчя» лібералізму. «Економічний», «чистий лібералізм» або «неолібералізм» ставить на перше місце ринок. Мається на увазі, що демократія, і дотримання індивідуальних прав залежать від успішного функціонування ринкової економіки. На відміну від «неолібералізму» соціальний лібералізм на перше місце висуває права людини. Соціальні ліберали допускають обмеження у функціонуванні ринкових механізмів заради задоволення базових людських потреб, у тому числі, політичними засобами, не покладаючись на ринок у повній мірі.

У системі міжнародних відносин термін «інтеграція» означає створення певної цілісності системного характеру за допомогою усунення національних бар'єрів у торговельної та інвестиційної взаємодії, з урахуванням забезпечення рівних умов для господарюючих суб'єктів держав, що об'єдналися. Шляхом узгодження, уніфікації, гармонізації бюджетної, податкової, валютної політик створюється єдиний економічний простір. Внаслідок злиття національних економік утворюється загальна система, заснована на вільному переміщенні капіталу, зниженні тарифних бар'єрів і лібералізації руху товарів, капіталу, комунікаційному та інформаційному зближенні.

За післявоєнний період теоретичні концепції, які осмислюють складні міжнародні інтеграційні процеси, зазнали істотних змін. Головною тенденцією розвитку теорії міжнародної інтеграції можна вважати повільне, але неухильне просування від спрощеного неоліберального (зовнішньоторговельного) сприйняття цих процесів до спроб надання їм комплексного характеру, до розкриття не лише їхньої економічної, а й соціальної, геополітичної, структурної та соціокультурної складових.

Дослідження інтеграційних процесів німецьким істориком і правознавцем Карлом Шмітом призвело до створення теорії великих просторів. К.Шміт дійшов висновку, що зміна економічних умов вимагає виникнення великих геополітичних просторів в якості нових, більш досконалих суб'єктів міжнародних відносин і міжнародного права [12]. Теорія великого простору розглядає процес розвитку держав з позиції їхнього прагнення досягти найбільшого територіального обсягу. Великий

простір, на думку К. Шміта, є новою формою наднаціонального об'єднання, заснованого на стратегічному, геополітичному та ідеологічному факторах.

Торговельно-політична відкритість у сенсі лібералізації митного режиму обумовлена, перш за все, рівнем техніко-економічного розвитку країни та ступенем конкурентоспроможності її товарів. Однак, інтеграційна політика лежить у сфері політичних рішень, тому залежить не лише від об'єктивних економічних умов, а й від чинників суб'єктивних – політичних пріоритетів, міжнародних угод, військових дій тощо.

На початку 50-х рр. XX ст. виникла потреба осмислення причин формування інтеграційних союзів, дослідження ролі владних структур, їхніх функцій і повноважень у цих процесах. Так з'явилися теорії, які визнавали необхідність політичного чинника у процесі інтеграції. Визначальними поміж них є теорії функціоналізму і федералізму.

Представники функціоналізму, засновником якого був Давид Мітрані, вважали, що механізм створення ідеальної форми міжнародного співтовариства полягає у розкритті його функціональних особливостей. Виходячи з того, що інтеграція виявляє себе на різних рівнях: у світових імперіях, блоках і міжнародних організаціях, Д.Мітрані стверджував, що найважливішими її ознаками слід вважати дієвий контроль над легітимним використанням влади, наявність спільного органу ухвалення рішень і центру політичної освіти громадян суспільства [13].

На думку функціоналістів, сучасне технічне співтовариство створило проблеми, для вирішення яких необхідна спільна робота експертів з обох боків державних кордонів у тій чи іншій сфері. Саме тому виникає модель співробітництва, у межах якої інтеграція розглядається як поступовий процес, у результаті якого створюються нові владні структури, які крок за кроком поповнюють свої законодавчі повноваження.

Основоположник теорії неофункціоналізму Ернст Хаас звертав увагу на необхідність певних передумов інтеграції, серед яких він виділив: наявність спільних економічних інтересів, схожість економічних систем, взаємозалежність, політичний плюралізм, подібність елітних кіл [14]. З точки зору Е.Хааса, політична інтеграція за своєю сутністю є поширенням впливу на конкретну територію. Е.Хаас зв'язував інтеграцію із суспільними процесами, з цілеспрямованою діяльністю політичних кіл, які, не маючи спільного плану, мають лише власні інтереси.

На думку неофункціоналістів, інтеграція змінює не лише форму, а й зміст державної діяльності, несучи в собі загрозу суверенітету національних держав, через те, що передбачає делегування частини їх повноважень наднаціональному органу. Е.Хаас поділяв політику на «низьку», яка включає суто прагматичні цілі, пов'язані з підвищенням добробуту, економічним зростанням, та «високу», яка має на меті зовнішньополітичну стратегію, захист національних інтересів, відстоювання міжнародного престижу держави.

У 50-х рр. XX ст. американські й європейські учені запропонували концепцію об'єднання держав у федерацію. Ця течія у політичній науці отримала назву федералізму. Вона ґрунтувалася на ідеї спільності історичних, економічних, політичних інтересів держав. Прихильники класичного федералізму дотримувалися точки зору, заснованої на ідеї поділу влади. Американський політолог А.Гамільтон та британські фахівці К.Уейр і Р.Уотс вважали, що подібного поділу влади можливо досягти, якщо скликати широкий міжнародний форум, у рамках якого повноважні представники національних держав, добровільно домовившись, передадуть частину своїх повноважень сформованим на консенсусній основі наднаціональним органам [15].

Послідовники цієї течії визнавали необхідність створення інституціоналізованого об'єднання і вважали, що федеральна система влади здатна забезпечити державам, що входять в об'єднання, стійкий і безпечний розвиток, збереження специфічних особливостей кожної країни за умови чіткого розмежування сфери компетенцій політичних і адміністративних органів суб'єктів федерації і наднаціональних органів.

З точки зору федералістів, ініціатива створення федерації мала виходити від правлячих еліт країн, що об'єднуються. На їхню думку, усвідомлення того факту, що федеральна система краще забезпечує захист інтересів, ніж система автономних держав, є запорукою успішної інтеграції. В якості критерію інтегрованості було взято наявність центру ухвалення рішень. Основну увагу зосереджено на інституційних перетвореннях, розмежуванні повноважень, відкритих конституційних та правових механізмах.

Говорячи про інтеграцію у Західній Європі, теоретична школа федералізму відзначала, що вона можлива, по-перше, на основі свідомого політичного рішення урядів і народів, внаслідок чого сторони добровільно

і свідомо відмовляться від політичного суверенітету та самостійності; по-друге, шляхом створення одного або кількох нових, наднаціональних органів, яким будуть передані певні повноваження для ухвалення рішень і які будуть незалежні від безпосереднього впливу окремих держав—членів співтовариства.

Важливою метою інтеграції виступає національна безпека. Цей постулат було покладено у підґрунтя моделі федералістів. На їхню думку, злиття національних економік має покласти край добі конфронтації. Дослідження інтеграційних процесів послідовниками теорії федералізму А.Спінелі і С.Пістоні дозволило їм обґрунтувати необхідність створення у межах інституційних перетворень наднаціональних інститутів [16].

Американський політолог А.Етционі розвинув ідеї федералізму до визнання того факту, що основною метою інтеграції є створення «політичної спільноти» [17]. Під цим поняттям він мав на увазі три компоненти політичної влади: наявність ефективного контролю над силовими структурами; наявність впливового центру прийняття рішень; виникнення спільної самоідентифікаційної орієнтації серед громадян, які входять до об'єднання.

Функціоналізм і федералізм відображають протилежні погляди на інтеграцію. Перший ґрунтується на так званій моделі співробітництва, тоді як другий пропонує жорстку наднаціональну модель. На початку 1960-х рр. розгорнувся процес поступового зближення моделей функціоналізму і федералізму. На їхній основі було запропоновано практичні рекомендації для країн, готових включитися в інтеграційні процеси. Після розпаду СРСР вони набули актуальності й для країн пострадянського простору.

На основі дослідження новітніх тенденцій суспільного розвитку виникла теорія комунікацій, засновником якої вважається американський політолог Карл Дойч. К.Дойч виходив з того, що, крім реалізації національних інтересів, політична інтеграція може мати й іншу мету – оформлення політичної спільноти, позбавленої територіальної прив'язки. У межах теорії комунікацій світова спільнота розглядається як сукупність різних політичних груп, які перебувають у стані взаємодії і взаємовпливу [18]. К.Дойч першим дав тлумачення ролі національної держави у системі міжнародних зв'язків, показавши необхідність врахування в інтеграційних проектах відносин не лише між державами, але й між суспільствами і народами.

Виходячи з теорії комунікативної інтеграції, ані поділ на держави, ані державні кордони не мають практичного значення. Учасники подібного політичного співтовариства об'єднані, у першу чергу, не територією або державою, а загальною культурою, формальними і неформальними нормами, звичаями і цінностями. Прихильність до цих ознак утворює певну єдність, є відмінною рисою усіх до неї належних, забезпечує вищий рівень довіри і взаєморозуміння між усіма, хто відчуває і визнає приналежність до цілого. Федералізм і функціоналізм були спрямовані на подолання або стримування національної держави, прихильники теорії комунікацій прагнули знайти спосіб стабілізації системи національних держав, не змінюючи її.

Розвиток інтеграційних процесів створює безліч питань у плані забезпечення національної безпеки. Він породжує суперечності у відносинах між національними державами і наднаціональними інститутами, а також невизначеність між національними державами, кожна з яких посідає своє, особливе місце у системі міжнародних відносин, має власні інтереси. Для вирішення суперечностей і досягнення спільних цілей утворюються інтеграційні угруповання.

Особливу роль держави, яка визначає механізми вирішення спільних проблем, підкреслює теорія реалізму. Ідеї реалізму пов'язані з ім'ям Ганса Моргентау, який виходив з того, що національні держави є «вічними» елементами системи міжнародних відносин і керуються своїми власними інтересами – «виживанням» [19, с.83-84]. Стрижнем їхньої зовнішньої політики є безпека, а головним засобом її забезпечення виступає військовий потенціал держави. Політику, що охоплює сферу економічних відносин та іншої діяльності, в яких головну роль відіграє взаємодія співтовариств, С.Хофман визначав як «низьку». «Високою» він називав політику, яка забезпечує вирішення питань зі сфери міжнародної безпеки [20].

Національна безпека є базовим чинником підвищення конкурентоспроможності як окремих країн-учасниць інтеграційного процесу, так і інтеграційного угруповання загалом. Інтеграція економічна нерідко здійснюється у поєднанні з військово-політичною, що відбиває геополітичні інтереси країн-учасниць. Такий стан відповідає аналізованам вище теоретичним розробкам. Військово-політична інтеграція відіграє

визначальну роль у формуванні національної безпеки країн, що об'єднуються, й у ряді випадків виявляється визначальною.

Характер участі країн у міжнародному поділі праці, ступінь їхньої зацікавленості у зовнішніх ринках, специфіку вигод і переваг, що їх вони отримують завдяки розвитку міжнародного обміну істотно змінюють технічний та економічний прогрес.

Чим вище рівень розвитку країни, тим більш диференційовано її виробництво, тим міцніше її експортний потенціал, тим ширше обсяг товарів, які вона в змозі ввозити з-за кордону, не ризикуючи серйозним дефіцитом торгового балансу. Відтак, тим багатшою є номенклатура товарів, якими країна обмінюється зі світом, тим більше можливостей для галузевої та географічної диверсифікації її зовнішньої торгівлі та зниження пов'язаних з останньою економічних і політичних ризиків. Чим краще країна розвинена технічно і економічно, тим більше у неї виробничих, фінансових, транспортних й інших можливостей для активного включення до міжнародного поділу праці, тим актуальнішою для неї є потреба участі в ньому.

Рівень техніко-економічного розвитку країн, ступінь та інтенсивність їх залучення до міжнародного обміну, можливість і необхідність їх інтегрування є взаємозалежними. Проте, як зауважує Ю.В.Шишков, можливість і навіть об'єктивна необхідність зрощування тих чи інших національних господарств не гарантує реального процесу їхнього інтегрування, через те, що він опосередковується суб'єктивним фактором – політичною волею правлячих кіл, а в демократичних країнах – ще й певною мірою думкою широких кіл громадськості. «І керівництву, і населенню таких країн щоразу доводиться вирішувати досить непросте питання: якою мірою економічні та політичні вигоди від того чи іншого кроку в напрямку інтеграції переважають ризик зниження національної безпеки через обмеження свободи дій державних інститутів країни» [21].

Надто швидкий процес відкриття здатний викликати реакцію відторгнення. Такі явища спостерігалися на різних етапах розвитку ЄС, особливо, з боку консервативної Великобританії. 1993 р. за незначної переваги голосів на референдумі противників членства в європейському економічному просторі за межами ЄС залишилася Швейцарія. За подібною схемою й за схожими обставинами вийшла 1995 р. зі складу ЄС і Норвегія.

Інтеграція пов'язана з неминучим розчиненням національних державних і правових інститутів у ширшій міждержавній або навіть наддержавній структурі, що породжує застереження щодо втрати захисних функцій національної держави по реалізації економічних, політичних і культурних інтересів своєї країни. Може йтися як про злам вікових стереотипів історичної пам'яті народів, так і про перегляд традиційних політичних підвалин, що вимагає вираженості кожного кроку.

З часів Промислової революції світова спільнота рухається у напрямку більш відкритих національних господарств. Підвищення цієї відкритості, з одного боку, є об'єктивним процесом техніко-економічного прогресу, що йде зі сфери виробництва і обігу товарів, з іншого, – політичним рішенням державних структур, які мають суб'єктивний характер.

У другій половині XX ст., завдяки експорту капіталу у формі різних зарубіжних інвестицій, відкриття національних економік багаторазово посилилося. З досягненням певного рівня відтворювальної і торгово-політичної відкритості країн, не стільки в кількісному, скільки в якісному сенсі, національна економіка вростає у систему зовнішніх господарських зв'язків, утворюючи зі світовим господарством органічне ціле і може повноцінно розвиватися лише як невід'ємна його частина.

Світовий досвід засвідчує, що економічне інтегрування неминуче між країнами, які досягли у техніко-економічному розвитку високих ступенів індустріалізації та здатні виробляти широкий асортимент готових виробів, потрібних для інтенсивного поділу праці і товарообміну. У високотехнологічних галузях промисловості цих країн активно розвивається міжнародне виробниче кооперування і інтенсивний обмін потоками деталей, вузлів і компонентів кінцевих продуктів. Такі можливості мають високорозвинені країни, які здатні інтенсивно обмінюватися одна з одною товарами і послугами в найширшому діапазоні. При цьому вони взаємодоповнюють одна одну, а неминуча конкуренція між виробниками кожної з них має стимулюючий характер, сприяє зростанню техніко-економічного потенціалу країн-партнерів.

Найменші можливості економічного інтегрування із зовнішніми партнерами мають аграрні країни, а також ті, які роблять перші кроки на шляху індустріалізації. Країни, що знаходяться на ранніх стадіях економічного розвитку, не тільки не відчувають потреби в інтегруванні

своїх ринків, але й не можуть піти на це з об'єктивних причин. Галузеві структури виробництва і експорту аграрно-сировинних країн, а також країн, що піднялися на перші щаблі індустріалізації і виробляють базові інвестиційні ресурси або найпростіші споживчі товари, не так взаємодоповнюють одна одну, як конкурують між собою, взаємовідштовхуючись, відгороджуючись торговими бар'єрами. Більшість з них згодом опиняються у ситуації, близькій до тієї, в якій знаходилися європейські країни і США у другій половині минулого століття, коли мали потребу запроваджувати заходи із захисту власних ринків.

Сучасні ланки технологічно і економічно цілісних виробничих ланцюжків дислоковані у різних країнах, але функціонують за єдиним планом і в єдиному ритмі. У минулому це були внутрішньозаводські потоки і за змістом, і за формою. Тепер все більша їх частина набуває міжнародного статусу, хоч і протікає нерідко по внутрішніх каналах тієї чи іншої транснаціональної корпорації (ТНК). Цей процес підтримує відповідна фінансово-банківська інфраструктура та інші системи комерційних і правових послуг. У підсумку високорозвинені національні господарства зрощуються між собою на мікроекономічному рівні.

На цьому ґрунті виникає потреба в координації зовнішньоторговельної, податкової, кредитної та інших аспектів макроекономічної політики відповідних держав, створюються ефективні платіжні, митні, валютні союзи, спільні ринки і т. п. Так під напором низу, з самого економічного виробництва, складаються міждержавні інститути інтеграційного характеру. Саме такий процес протягом чотирьох десятиліть іде в Західній Європі і майже стільки ж у Північній Америці, де його організаційно-правове оформлення відбулося пізніше.

Інтеграція зі зростаючою інтенсивністю трактується МВФ як глобалізація. Глобалізація принципово обмежує здатність держав самостійно впливати на економічні, фінансові та природні процеси, які безпосередньо діють на самі держави та їх суспільства, незважаючи на територіальні кордони.

Глобальний інтеграційний процес є політичним процесом, у ході якого виникає потреба встановлення ясно виражених цілей національного розвитку, має місце наднаціональне втручання в суспільну практику заради досягнення таких цілей. Агентами реалізації цих процесів виступають уряди, міжнародні організації, неурядові об'єднання,

транснаціональні корпорації, різні спільноти і навіть окремі фізичні особи, котрі володіють необхідними для цього ресурсами.

Процеси глобального розвитку, що охопили більшість регіонів і секторів світового господарства, змінили співвідношення між зовнішніми і внутрішніми факторами розвитку національних господарств на користь перших. Якість розвитку, його темпи, галузева структура багато у чому задаються світовою економікою, новими умовами, що виникли завдяки процесам глобалізації. Якщо на першому етапі міжнародної економічної інтеграції лідируюча роль у формуванні інтеграційних об'єднань належала державам, то на другому етапі більш вагому роль відіграють капітал і міжнародні компанії.

Жодна країна не в змозі здійснювати економічну політику, не враховуючи вимог глобалізованого світового господарства і норм поведінки основних учасників світогосподарської діяльності. Однією з відповідей на виклики глобалізації є регіоналізація (Regionalism Versus Globalization), вона створює додаткові можливості, стимули, механізми для лібералізації торгівлі, руху капіталів, усіх факторів виробництва, у сфері міжнародного обміну. Видозмінюючись регіоналізм приймає дві форми прояву: кількісну («потік» нових регіональних угод, переукладання раніше існуючих договорів на нових умовах, тощо) і якісну (зростає глибина регіональної господарської взаємодії, використання комплексних, більш розвинених форм інтеграції).

Формується новий світовий порядок, який виростає знизу, поступово посилюючись навколо найбільш сильних держав: Сполучених Штатів Америки, Китаю, Європи, яка об'єднується і розширюється, Японії й ін. Нова цілісність, яка виникла під впливом глобальної економіки, значно посилює регіоналізацію світу.

На базі геоekonomічних інтересів цих та інших центрів конкуренції регіональна інтеграція набуває різних форм – від зони вільної торгівлі до об'єднань, спрямованих до федерації (ЕС). На початку XXI ст. спостерігається виникнення нових інтеграційних угруповань, зміна їхніх організаційних форм, а також еволюція від простих до більш складних форм і моделей.

Наростаюча взаємозалежність світогосподарчого середовища, де найбільші переваги отримують країни ядра, що глобалізується і його ТНК, зумовлює наростаючу вразливість національних держав і національних

економік. Змінюються такі параметри, як суверенітет держави, моделі її взаємодії з ТНК та з міжнародними організаціями. За цих умов перед кожною державою стоїть завдання сформулювати свої національні інтереси, які визначають її місце у цьому процесі, а перед світовою спільнотою – створити взаємовигідні механізми управління глобалізацією.

Використані джерела та література:

1. Этциони А. От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям / А. Этциони. – М. : Ладомир, 2004. – 384 с.
2. World Economic Outlook. – Washington D. C., May 1997. – P. 3, 45.
3. Balassa, B. The theory of Economic Integration. / B. Balassa, R.D. Irwin. – Homewood, IL, 1961. – 308 p.
4. Henderson D. International Economic Integration: Progress, Prospects and Implications / D. Henderson // International Affairs. – 1992. – Vol. 68. – № 4. – P.633-653.
5. Риккардо Д. Начала политической экономии налогового обложения / Д. Риккардо // Избранное. – М. : Эксмо, 2007. – 960 с.
6. Репке В. Коренные вопросы хозяйственного порядка / В. Репке // Теория хозяйственного порядка. Фрайбургская школа и немецкий либерализм. – М. : Экономика, 2002. – С. 120–171.
7. Cooper R. The Breaking of Nations. Order and Chaos in the Twenty-first Century / R. Cooper. – L., 2003. – 180 p.
8. Хекшер Э.Ф. Влияние внешней торговли на распределение дохода / Э.Ф. Хекше. Пер. с англ. А.П. Киреев // Вехи экономической мысли. Т.6. Международная экономика. – М. : ТЕИС, 2006. – С. 154–173.
9. Rostow W.W. The Stages of Economic Growth / W.W. Rostow // The Economic History Review, New Series. – 1959. – Vol.12. – №1. – P. 1–16.
10. Мюрдаль Г. Мировая экономика: проблемы и перспективы / Г. Мюрдаль. – М. : Государственное издательство иностранной литературы, 1958. – 555 с.
11. Тинберген Я. Пересмотр международного порядка / Я. Тинберген // Пер. с англ. – М., Прогресс, 1980. – 416 с.
12. Шмідт К. Порядок больших пространств / К. Шмідт // Журнал «Золотой Лев». – № 101-102 – издание русской консервативной мысли. – Режим доступа: http://www.zlev.ru/101/101_67.htm#_ftn1
13. Mitrany D. A working peace system / D. Mitrany. – Chicago : Quadrangle Books, 1966. – 221 p.; Mitrany D. The prospect of integration: federal or functional / D.Mitrany // Journal of Common Market Studies. – 1965. – Vol. 4. – P.119-149.
14. Haas E. The Obsolescence of Regional Integration Theory / E. Haas // Berkeley: University of California, Institute of International Studies, Research Series. – № 25. – 1975. – 197 p.
15. Рождение теории федерализма (Т.Джефферсон, А.Гамильтон). История политических и правовых учений. – Режим доступа: https://studme.org/1842112030483/politekonomiya/rozhdenie_teorii_federalizma_dzhefferon_gamilton
16. Спинелли. – Режим доступа: <http://www.innovativ.co.uk/ventotene/federalism/federalism.htm>; Пистоне. – Режим доступа: <http://www.dsp.unito.it/docenti/pistone.html>
17. Этциони А. От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям / А. Этциони. – М. : Ладомир, 2004. – 384 с.

18. Дойч К. Национальная интеграция: обзор некоторых концепций и исследовательских подходов / К. Дойч. // Этнос и политика: Хрестоматия / Авт.-сост. А.А. Прусаускас. – М. : УРАО, 2000. – С. 190-200.
19. Моргентгау Г. Политические отношения между нациями: борьба за власть и мир / Г. Моргентгау // Теория международных отношений: Хрестоматия / Под ред. П.А. Цыганкова. – М. : Гардарики, 2002. – С. 72–88.
20. Hoffmann S. The European Sisyphus: Essays on Europe, 1964-1994 / S. Hoffman. – Boulder : Westview Press, 1995. – 231 p.
21. Шишков Ю.В. Інтеграційні процеси на порозі ХХІ століття. Чому не інтегруються країни СНД / Ю.В. Шишков. – М. : III тисячоліття, 2001. – 480 с.

УДК 94:323(47+57)

Рудяков П.М.

ЗАСАДИ ТА КРИТЕРІЇ ОЦІНКИ ПОСТРАДЯНСЬКОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

У статті аналізується проблема засад і критеріїв оцінки ефективності й результативності трансформаційних процесів на пострадянському просторі. Сформульовано низку пропозицій щодо пошуків можливих варіантів їх визначення, запропоновано авторське бачення певних аспектів перебігу цих процесів та їхніх наслідків.

Ключові слова: критерії, пострадянський простір, транзит, трансформація, модернізація, інтеграція, цінності, «посттранзит».

Рудяков П.Н. Принципы и критерии оценки постсоветской трансформации

В статье анализируется проблема основ и критериев оценки эффективности и результативности трансформационных процессов на постсоветском пространстве. Формулируется ряд предложений относительно поисков возможных вариантов их определения, предлагается авторский взгляд на некоторые аспекты протекания этих процессов и их результатов.

Ключевые слова: критерии, постсоветское пространство, транзит, трансформация, модернизация, интеграция, ценности, «посттранзит».

Rudyakov P.M. Bases and criteria for evaluation of post-transformational transformation

The article deals with the issue of principles and criteria for assessing the efficiency and effectiveness of transformational processes in the post-Soviet space. A series of suggestions on the search for possible variants of their definition is formulated, author's vision of certain aspects of the course of these processes and their consequences is offered.

Key words: criteria, post-Soviet space, transit, transformation, modernization, integration, values, «posttransit».

Одним із знакових, багато в чому унікальних явищ нового етапу буття Європи і світу виявився постсоціалістичний, пострадянський транзит. Трансформаційні процеси кінця ХХ – початку ХХІ ст. на просторі

колишнього СРСР та радянського блоку зачепили майже три десятки країн, призвівши до змін і зрушень без перебільшення історичного характеру та масштабу. Явища, процеси, тенденції, зумовлені цими процесами чи пов'язані з ними, понад чверть століття були предметом пильної уваги та осмислення науковців, експертів, аналітиків в усьому світі. Втім, розробка ані методології, ані теорії, ані низки прикладних проблем пострадянського транзиту не сягнула належного рівня. У кожному із сегментів наявні лакуни. Чимало речей, понять, категорій, зв'язків між ними, залишаються предметом гострих дискусій.

Нині відсутня загальноприйнята дефініція поняття «транзит», «перехід», ключового для осмислення проблемно-тематичного поля, про яке йдеться. Особливо це помітно в економічному сегменті. Позиції представників різних економічних шкіл істотно відрізняються одна від одної не лише в деталях, а й у розумінні фундаментальних положень.

Як зазначає С.Глінкіна, діапазон точок зору коливається від трактування «переходу» як певної програми, спрямованої на якомога швидше утвердження «досконалого» середовища господарської діяльності до погляду на нього як на поступову зміну структури ресурсних потоків, які, своєю чергою, формують структурні параметри виробництва, споживання, інвестицій, пристосовуючи їх до змін в інституційному середовищі та економічній поведінці людей [1, с. 5-6].

Загальна картина транзиту, його характеру і природи стає ще більш заплутаною, амбівалентною, якщо, додавши до економіки політику, систему державного управління, гуманітарну сферу, поглянути на перехідний процес не з позицій стадійно-формаційного підходу до розуміння історії, а з точки зору цивілізаційного підходу (А.Тойнбі, О.Шпенглер, П.Сорокін та ін.) з притаманним для нього визнанням примату в розвитку суспільства, у визначенні його шляхів духовної складової – науки, культури, освіти, релігії, етики – з акцентом на нелінійності історії. У цьому контексті поняття «переходу» набуває зовсім іншого змісту, який не варто зіставляти з тим, котрий вкладали у нього У.Ростоу, марксистки, Д.Белл та інші прибічники аналізу історичного розвитку на основі вивчення стадій і формацій.

В осмисленні пострадянського транзиту як специфічного різновиду перехідних процесів, у спробах визначити засади і критерії оцінки його перебігу і результатів згадані фактори й обставини відіграють важливу

роль. Вагомим доповненням до них, при цьому, мало б служити врахування того факту, що нові незалежні держави з числа республік колишнього СРСР слідом за постсоціалістичними країнами Центральної Європи вибудовували свої транзитні стратегії шляхом некритичного запозичення інститутів ліберального ринку та демократії, сформованих на Заході. Мало хто з них, беручись за реформування радянського спадку, «почув слова С.Хантінгтона про те, що Захід – дивне, крихке, ні на що несхоже утворення, якому ні в якому разі не можна надавати статус загальнолюдського, що західний шлях розвитку ніколи не був і не буде спільним шляхом для 95% населення Землі, що Захід є унікальним, а зовсім не універсальним» [1, с.7]. Отже, критерій відповідності того, що було створено на пострадянському просторі, зразкам, за якими воно нібито створювалося, навряд чи слід брати до уваги.

За наявності великого масиву наукової літератури, за існування різних підходів, різних алгоритмів осмислення теми, є підстави констатувати, що досі немає цілісної концепції, яка б, надаючи адекватний інструментарій для оцінки пострадянського транзиту, дозволяла розглядати зроблену на її основі оцінку як загальновизнану, загальноприйнятну. Проблема з'ясування засад та вироблення критеріїв оцінки результативності й ефективності пострадянської трансформації не лише зберігає, а ще й підвищує свою актуальність.

Три, мабуть, найбільш, з одного боку, проблемні, а з іншого, – фундаментальні питання, прямо пов'язані з пострадянським транзитом, продовжують хвилювати науку не меншою мірою, ніж двадцять п'ять років тому. Від чого пішли країни пострадянського простору? Куди вони прийшли (показовою у цьому контексті є назва монографії, присвяченої підсумкам двадцяти років розвитку країн Центральної Європи: «Вишеградська Європа: звідки і куди?..» [2])? Навіщо вони взялися долати цей шлях? До цих трьох останнім часом усе активніше й наполегливіше додається ще одне, теж дуже важливе у багатьох відношеннях, принципове: якою виявилася ціна – політична, економічна, соціальна – транзиту для пострадянських країн, для цього простору загалом? Чим обернулися кардинальні зміни, що відбулися, для держав, суспільств, різних соціальних груп, окремих громадян? Хто виграв, хто програв, хто нічого не відчув? Кому стало жити краще, кому – ні?

Ще один аспект даної проблеми, на який звертає увагу значна кількість дослідників, це – з'ясування, наскільки виповнилися сподівання громадян пострадянських країн на покращення життя внаслідок переходу до іншої моделі державно-політичного та соціально-економічного розвитку, котра у пострадянській колективній свідомості уявлялася як, безумовно, краща, ніж та, що була для них звичною. «Шлях від радянської «архаїки», точніше кажучи, від «архаїчного» з точки зору ринкової економіки та ліберальної демократії, соціалізму часів СРСР до капіталістичного, постіндустріального «модерну» та глобального (пост)модерну для всіх без винятку колишніх радянських республік... виявився суперечливим і неоднозначним. І, до того ж, складним, затратним, виснажливим як у переносному, так і в прямому значенні слова, – пише А.Кудряченко у передмові до колективної монографії «Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору». – Якщо сьогодні подивитися на очікування, які пов'язувалися в громадській свідомості нових незалежних держав з виходом зі складу СРСР і набуттям незалежності – народовладдя, швидке економічне зростання, соціальна справедливість і рівність, культурне відродження, національна велич, кінець панування Росії, – доведеться визнати, що більшість із них в житті не втілені. Реальний стан речей обернувся набагато більш скромними і сумнівними досягненнями, а в окремих випадках ледь не повною протилежністю намірам і планам» [3, с.12-13].

Виступаючи у вересні 1946 р. з промовою в Університеті Цюріха, У.Черчилль змалював «занепад Європи», який став наслідком Другої світової війни. «Сьогодні мені хочеться побалакати з вами про трагедію Європи, – казав він. – На більшості територій (європейського континенту – *П.Р.*) великі полчища понівечених, голодних, змучених турботами і розгублених людей здивовано дивляться на руїни своїх міст і будинків та вдивляються у темний обрій, очікуючи приходу нової біди, свавілля або нових тортур. У стані переможців чутно гул голосів; у стані переможених панує похмуре мовчання відчаю...» [4, с.9].

Якщо відволіктися від зовнішніх атрибутів опису, зосередившись на внутрішній суті «пейзажу», доведеться визнати, що після розпаду СРСР, психологічний стан значної частини мешканців нових незалежних держав мало чим відрізнявся від того жакливого стану жителів Західної Європи, на який звернув увагу видатний британський державний діяч. Його

основними характеристиками були розпач, розгубленість, зневіра. Хоч «руїн» не було, проте очікування біди від невідомого майбутнього у поєднанні зі сподіваннями на краще відігравали суттєву роль у формуванні загального сприйняття історичного моменту.

На тлі форсованого розвалу традиційних державних інститутів, звичної соціально-економічної моделі у нових незалежних державах набирала оберти духовна криза у різних її проявах. Мають, гадаємо, рацію ті, хто обстоює думку, згідно з якою окрема радянська цивілізація за роки існування СРСР, незважаючи на значні зусилля, що їх було спрямовано на її створення, так і не сформувалася [5]. Ця обставина посилила й загострила ситуацію «занепаду», поширила його з матеріальної площини до площини ідей, цінностей, стереотипів мислення і поведінки. З початком перехідного періоду ідейно-ціннісна сфера на пострадянському просторі опинилася у глибокій кризі, яка з кожним роком дедалі поглиблювалася. За умов кардинальної політичної, економічної, соціокультурної трансформації, у межах якої відбувалася радикальна зміна політичного устрою, економічної системи, інтеграційних орієнтирів та геополітичних орієнтацій, проблема ціннісних засад соціальних і політичних практик, світоглядних уявлень, уподобань набула особливої ваги. У зв'язку із цим одним з критеріїв оцінки пострадянського транзиту міг би і, гадаємо, неодмінно мав би бути показник суспільної консолідації за цивілізаційно-ціннісною ознакою [6, с.7].

Трансформаційні зміни в ході пострадянського транзиту не обійшли стороною сферу колективної свідомості і національної ідентичності. Приклад України дає змогу бачити, що однією з нових проблем, висунутих на порядок дня саме внаслідок «повороту до Європи», виявилася проблема формування нової національної ідентичності, яка б виявилася спроможною знівелювати відсутність внутрішньої єдності та цілісності української політичної нації.

Обтяжуючими обставинами тут стали традиційний, а почасти й штучно підкреслюваний поділ України на Схід та Захід, ідеологічний і духовний розрив між поколіннями, домінування в україномовному середовищі сільської культури над міською з притаманним для неї архаїчним етнографізмом у різних його проявах. На цьому тлі набула неабиякої гостроти тема історичного і символічного погляду на національний розвиток і на нинішній стан національної духовності й

національного духу. Загострилися проблеми, з одного боку, культурного дистанціювання від Росії, з іншого, – форсування європейських елементів і європейського начала у національній свідомості та практиці не лише на рівні масової культури.

Ані абсолютного чи, тим паче, універсального, ані навіть наближеного до нього набору критеріїв ефективності трансформаційно-модернізаційних процесів на пострадянському просторі не існує. Історія науки, зокрема досвід оцінки переваг та вад капіталістичної та соціалістичної світових систем, а також їхнє зіставлення наводять на думку про те, що, швидше за все, проблема так і залишиться дискусійною ще багато років. Відсутня й ієрархія критеріїв, яка б давала уявлення про те, які з них мають більше, які менше значення, які є визначальними, які підпорядкованими.

Щодо критеріїв, які можна було б кваліфікувати, як технічні, тут усе зрозуміло: вони відомі, їхній перелік розроблено, про них у різному контексті, під різними приводами чимало згадували й згадують. Свого часу Європейський Союз запропонував для країн Центральної Європи – Польщі, Угорщини, Чехії, Словаччини (на той момент ще Чехословаччини), які розглядалися у Брюсселі як претенденти на членство в ЄС, – перелік вимог, які ті мали виконати у ході підготовки до набуття членства. Ці показники одержали назву «копенгагенські критерії». Згодом їх було доповнено «маастрихтськими критеріями» або, по-іншому, «критеріями конвергенції» [7]. Для країн Західних Балкан, яких Євросоюз обіцяє прийняти до своїх лав після 2025 р., розроблено сто п'ятнадцять технічних критеріїв. Над їх виконанням у кожній з них під контролем з боку Єврокомісії вже розпочато роботу.

Що ж до показників не лише технічного характеру, за якими можна було б максимально повною мірою оцінити стан, в якому опинилися країни пострадянського простору після двадцяти п'яти років незалежного існування та здійснення реформ, то тут триває пошук. Хтось пропонує певні набори критеріїв, починаючи від макроекономічних показників до стану людського капіталу, хтось схильний покладатися на різного роду рейтинги, які розробляють різноманітні світові рейтингові агентства та аналітичні центри, починаючи, скажімо, від рейтингу демократичних прав і свобод і закінчуючи рейтингами умов ведення бізнесу, обсягу іноземних інвестицій та ін.

В якості одного з критеріїв міг би, на нашу думку, розглядатися такий показник, як ступінь відповідності декларованих цілей трансформаційних змін інструментам і механізмам, які пропонуються для їх досягнення. Криза цілепокладання у трансформаційних і модернізаційних практиках є важливим фактором прямої негативної дії на пострадянському просторі.

Однією з можливих причин виникнення такої кризи та її поглиблення аж до масштабів, які ставлять під загрозу процес модернізації, може бути бажання національних еліт приховати дійсні мотиви перетворень – уявними, пропагандистськими. У випадку з пострадянськими країнами подібний ефект мав місце, особливо, в частині трансформаційного дискурсу, зумовленого спробами перенесення європейської моделі на своє національне тло, тобто, до світу, побудованому на інших, ніж Європа, засадах і традиціях. Не беручи зараз до уваги той факт, що до європейської моделі слід підходити критично, бо вона не позбавлена суперечностей, недоліків, слід сказати про те, що проблеми на шляху штучної європеїзації виникли передусім через відмінність умов між середовищем, звідки запозичувалися зразки, та простором, у межах якого вони запроваджувалися.

Те, що ефективно працює у країнах «органічного» капіталізму, не обов'язково запрацює з такою ж віддачею там, де капіталізм є «неорганічний». Окрім того, не варто забувати, що демократична правова держава й ринкова економіка на засадах лібералізму не становлять цінності як такі, самі по собі. Вони мають довести свою ефективність, підтвердити, що поставлені цілі досягнуто. Якщо цього зробити не вдається або вдається не повною мірою, як це має місце у нових незалежних країнах, громадська думка змінює своє ставлення до демократичних процедур і ринкових практик з виразно позитивного на стримане, а в окремих країнах і на негативне.

Ті, хто береться за тему критеріїв, перебуваючи у політичному або публічному дискурсі, у більшості випадків керуються переважно міркуваннями політичної доцільності та партійної або групової приналежності. Для тих же, хто прагне розібратися у суті проблеми глибше, на перше місце, як правило, висуваються різнопланові показники: інституціональні, суспільно-політичні, соціально-економічні, гуманітарні й інші. Вагоме місце при цьому нерідко посідають висновки, засновані на

компаративному підході, який передбачає порівняння дійсного стану речей або зі станом, який мав місце у недавньому минулому (за часів СРСР), або із ситуацією в інших пострадянських країнах.

Після двадцяти п'яти років існування колишніх радянських республік як суверенних держав, коли дехто з фахівців говорить про завершення пострадянського транзиту (М.Михальченко), ще одним можливим форматом порівняння мав би бути формат, який включав би в себе зіставлення цілей і завдань, які ставилися новими незалежними державами в момент набуття ними нового статусу, та тих реальних здобутків, які вдалося досягти на практиці.

Стартові позиції держав, утворених на пострадянському просторі після розпаду СРСР, були не повністю однакові, проте однотипні. Трансформаційний дискурс у кожній з них виявився наслідком ситуативного збігу низки внутрішніх і зовнішніх факторів, за провідної ролі останніх, особливо, у визначенні цілей трансформації та її домінуючого алгоритму.

Якщо говорити на найзагальнішому рівні, всі без винятку нові національні еліти (точніше, оновлені шляхом несистемного, ситуативного синтезу частини старої, комуністичної, еліти та еліти нової, націонал-демократичної) на початку нового періоду історичного розвитку декларували прагнення приєднатись до передового, найбільш успішного загону системи міжнародних відносин, яким у нових державах бачився колективний Захід.

Під цим поняттям розуміли політичний, економічний, культурний (дещо згодом – цивілізаційний) простір, який характеризувався наявністю парламентської демократії, верховенством права, дотриманням прав і свобод людини, ліберальним ринком капіталістичного типу, а також суспільством масового споживання. У більшості випадків спільним було й заперечення старого, практично всього того, що мало місце у попередній період, декларування категоричної налаштованості на розрив з ним, відмежування від нього. Відтак, ставилося двоєдине завдання: з одного боку, кардинальне переформатування власного життя в усіх сферах і формах, з іншого, – інтеграція до нового інтеграційного центру в особі Євросоюзу (на той момент – Європейських Економічних Співтовариств). Як показала практика, реалізувати задумане на сьогодні вдалося лише трьом країнам Балтії.

Окрім різного роду об'єктивних і суб'єктивних, внутрішніх і зовнішніх, прямих і контекстуальних факторів і обставин, на заваді в даному випадку встало хибне уявлення про фундаментальну мету переходу: від поганого в завжди й у всьому радянського «старого» – до доброго завжди й в усьому європейського «нового».

Здійснюючи порівняння «старого» (того, що було за СРСР) з «новим» (тим, що мало б бути «за Європи»), варто зважити на застереження Гж.Колодко: «Зовсім не обов'язково, щоб попередній «комунізм» з усіма його (у тому числі уявними) вадами протиставлявся «ринковій економіці», теж прикрашеній певними гіпотетичними, лише їй притаманними перевагами, – пише він. – Таке цілеспрямоване, ідеологічно мотивоване, позбавлене великого практичного сенсу, але політично корисне протиставлення неіснуючого «комунізму», який замальовується чорними фарбами, також не існуючій у дійсності, ідеалізованій «ринковій економіці», є методологічно помилковим і, по суті, вводить в оману» [8, с.145].

Одна з особливостей трансформаційних процесів на пострадянському просторі визначається поєднанням у часі та просторі двох модернізаційних парадигм: тієї, що зумовлена зміною державно-політичного та соціально-економічного ладу, а також геополітичної орієнтації та інтеграційних пріоритетів у кранах, котрі опиняються на стадії транзиту, та іншої, яку визначає включення цих країн до глобалізаційного дискурсу. Ці парадигми, маючи і точки зіткнення, і спільні елементи, є різними як за цілями та засобами їхнього досягнення, так і за рушійними силами, ресурсною базою, концептуальним наповненням та інформаційним супроводом.

Модернізація в окремо взятій країні – назвемо такий тип «національним» – у світі, охопленому глобалізацією, йде паралельно з модернізацією глобальною, нерідко співпадаючи й навіть в окремих сегментах зливаючись з нею. У більшості випадків модернізація національна виявляється підпорядкованою модернізації глобальній, яка є процесом змін і перетворень, спільним для більшості країн світу й для сучасного світу загалом.

Країни, втягнуті до процесів національної модернізації, включаються до загального глобального простору, виявляючись у цьому випадку не самодостатнім цілим, а лише одним з елементів глобальної модернізації.

Трапляється, що наслідки та результати – кінцеві або проміжні – останньої проголошуються державно-політичними елітами в тих чи інших країнах (особливо, в тих, в яких національна модернізація йде з перемінним успіхом або пробуксовує) їхнім – еліт – досягненням. Така підміна поняття, відповідаючи інтересам тих кіл та груп всередині країн і за їхніми межами, які мають від неї зиск, здійснює, негативний вплив на модернізаційні практики, відволікаючи увагу від реальної роботи, спрямованої на дійсну, а не декларативну модернізацію.

Критеріїв, за допомогою яких виявилось б можливим розділити ці дві модернізації – реальну та декларативну, – які в ході транзиту нових незалежних держав пострадянського простору сплелися в єдине ціле, поки що немає.

Втім, пошук триває, соціальний запит на їхнє винайдення зростає з кожним роком. Пояснення цього не доведеться довго шукати, воно лежить на поверхні, об'єднуючи пострадянські країни з країнами постсоціалістичними, в яких невдоволення наслідками транзиту від соціалізму до капіталізму також має місце. Коли у Польщі відзначали двадцятирічний ювілей круглого столу влади та опозиції, Л.Валенса дав станові, в якому опинилися його країна, гостро негативну оцінку. «У Польщі є юридичні засади демократії, проте ми поки що не навчилися мати від цього користь, – заявив він. – І з нашими гаманцями стає дедалі гірше» [цит. за: 2, с.556].

Узагальнюючи зазначимо, що осмислення процесів трансформації – транзиту – у нових незалежних державах пострадянського простору потребує сьогодні нових підходів, нових стратегій інтерпретації. Запущений після здобуття цими країнами суверенного статусу, транзит став не так зміною реального стану речей, як відмовою від старих інтерпретацій реальності на користь нових. Навіть державно-політичні, фінансово-економічні, культурні інститути та практики, запозичені з досвіду розвинених країн Європи й світу і перенесені на національне тло, набували переважно спотвореного вигляду.

Процес пострадянської трансформації з перших кроків ішов і йде на тлі економічних труднощів і соціальних проблем, зумовлених утвердженням капіталістичних відносин в їх «дикому» варіанті, а також глобалізацією, та ускладнених, до того ж, потребою здійснення нового геополітичного вибору, пошуком нових інтеграційних проектів за умов

пожвавлення, загострення конкуренції за вплив на теренах колишнього СРСР глобальних і регіональних акторів.

Контекст євроінтеграції, європейського вибору, який теоретично мав би сприяти трансформаційним змінам і модернізаційним перетворенням на пострадянському просторі загалом, у Східній Європі та на Кавказі зокрема, на практиці виявив значний обсяг негативу й у перебігу здійснюваних реформ, і в наслідках багатьох з них. Адже європейські зразки, до яких нові незалежні держави прагнули, значною мірою так і не було досягнуто. Ця обставина спричинила у частині пострадянських суспільства ефект «втоми від Європи», який виявився у розчаруванні від того, що «у нас» за двадцять п'ять років не стало так само, як «у них». Якщо не брати країни Балтії, особливо це стосується тих країн з числа республік колишнього СРСР, які однозначно зробили геополітичний і цивілізаційний вибір на користь Європи та Заходу.

Пострадянський політичний та економічний транзит супроводжувався й доповнювався транзитом цивілізаційно-ціннісним: виробленням нової символічної картини реальності, заснованої на інших, ніж у попередню добу, реперних точках зі сфери суспільної надбудови, – мові, історії, культури.

І останнє. Складається враження, що відповідь на одне з пов'язаних з пострадянським транзитом трьох наріжних питань, про які згадувалося вище: звідки вирушили нові незалежні країни, – може бути сформульована найближчим часом. Принципово важливим його доповненням є питання: в якому напрямку й заради чого рушили? Авторський варіант відповіді звучав би так: пішли від «скромного» соціалізму з невисоким стандартом життя, обмеженими правами, свободами, можливостями споживання, але відносно надійними соціальними гарантіями, від планової економіки та однопартійності. Рушили до «модерності», капіталізму, ліберального ринку, багатопартійності, єдності із Заходом. Заради свободи, демократії, істотного підвищення рівня життя.

Що ж до кваліфікації того стану, в якому вони опинилися нині, тут очікувати проривів, на наш погляд, поки що не доводиться. На нашу думку цей стан міг би бути визначений у дусі тих нових способів розуміння мови, суспільства, історії, літератури, культури, що їх узялися іменувати, використовуючи префікс «пост»: «постмодернізм», «постструктуралізм», «постпозитивістська наука», а американський антрополог М.Саллінз

запропонував об'єднати під спільною, узагальнюючою назвою «післялогія» («afterology») [9, с.50].

Вважаємо, що описуючи нинішній стан пострадянських держав, варто говорити про «посттранзит», розуміючи під ним стан, який встановлюється по завершенні транзиту. Критерієм того, що транзит завершено, виступає практично повне руйнування старого в реальній дійсності й практично повне відмежування від нього у дійсності символічній. При цьому нове далеко не завжди й не всіма сприймається як щось таке, що є кращим за старе. Воно мало нагадує ті зразки, за якими створювалося, й, до того ж, лише відносно відповідає тим очікуванням, які з ним пов'язувалися на початку транзиту, коли нові еліти бралися за руйнування старого та побудову нового.

Використані джерела та література:

1. Глинкина С.П. Постсоциалистические трансформации в свете дискуссий о многообразии моделей капитализма // *Общественные науки и современность*. – 2017. – № 2. – С.5–21.
2. Вишеградская Европа: откуда и куда? Два десятилетия по пути реформ в Венгрии, Польше, Словакии и Чехии: монографія / под ред. Л.Н. Шишелиной. – М. : Весь Мир, 2010. – 568 с.
3. Кудряченко А.І. Пострадянський модернізаційний дискурс та національні трансформаційні проекти у нових незалежних державах: Передмова // *Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору: монографія* / за ред. А.Г.Бульвінського. – К. : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2017. – 288 с.
4. Гидденс Э. *Неспокойный и могущественный континент: что ждет Европу в будущем?* / Энтони Гидденс. Пер. с англ. – М. : Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2015. – 240 с.
5. Павленко Ю.В. *История мировой цивилизации. Философский анализ* / Ю.В. Павленко. – К. : Феникс, 2002. – 760 с.
6. Селезнева А.В. *Политические представления и ценности россиян* / А.В. Селезнева. – М. : Изд-во Московского университета, 2012. – 224 с.
7. *Европейский Союз на пороге XXI века: выбор стратегии развития: монография* / под ред. Ю.А.Борко и О.В.Буториной. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 472 с.
8. Колодко Г.В. *Глобализация, трансформация, кризис – что дальше?* / Г.В. Колодко. – М. : Магистр, 2015. – 176 с.
9. Зарецкий Ю.П. *Стратегии понимания прошлого: Теория, история, историография* / Ю.П. Зарецкий. – М. : Новое литературно обозрение, 2011. – 384 с.

ФАКТОР ЄС В МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У статті проаналізовано фактори і форми впливу Європейського Союзу на процеси демократизації у країнах Центрально-Східної Європи. Зокрема форми економічної підтримки (програма PHARE); європейські асоційовані угоди як форми політичної підтримки; Копенгагенські критерії як політичні вимоги членства; адаптація законодавства до норм і стандартів ЄС; форми моніторингу виконання критеріїв членства (Біла книга); форми культурної підтримки та програми реформування системи державного управління і входження у європейський адміністративний простір; реалізація комунікативної стратегії і культивування переваг членства в ЄС.

Ключові слова: Європейський Союз, Центрально-Східна Європа, етапи розширення ЄС, політична модернізація, критерії членства в ЄС.

Зеленько Г.И. Фактор ЕС в процессах модернизации в Центральной и Восточной Европе

В статье проанализировано факторы и формы влияния Европейского Союза на процессы демократизации в странах Центральной и Восточной Европы. В частности, формы экономической поддержки (программа PHARE); европейские соглашения об ассоциации как форма политической поддержки; Копенгагенские критерии как политические требования к членству; адаптация законодательства к нормам и стандартам ЕС; формы для контроля за выполнением критериев членства («Белая книга»); формы поддержки культуры, программы реформирования государственного управления и вступления в европейское административное пространство; реализация коммуникативной стратегии и культивирование преимуществ членства в ЕС.

Ключевые слова: Европейский Союз, Центральная и Восточная Европа, этапы расширения ЕС, политическая модернизация, критерии членства в ЕС.

Zelenko G.I. The EU Factor in Modernization Processes in Central and Eastern Europe

The factors and forms of influence of the European Union on the processes of democratization in Central and Eastern Europe countries were analyzed in the article. In particular, forms of economic support (PHARE program); European Associated Agreements as a form of political support; Copenhagen Criteria as Political Requirements for Membership; adaptation of legislation to EU norms and standards; forms for monitoring the fulfillment of membership criteria (White Paper); forms of cultural support and the program of public administration reforming and entry into the European administrative space; realizing a communicative strategy and cultivating the benefits of EU membership.

Key words: European Union, Central and Eastern Europe, stages of EU enlargement, political modernization, criteria for EU membership.

Трасекторії розвитку країн, які донедавна належали до так званого «соціалістичного табору» демонструють принципово різні трасекторії розвитку і формування різних типів політичних режимів – від консолідованих демократій в країнах Центрально-Східної Європи та

Балтії, свідченням чого є їх вступ до ЄС та НАТО, до відверто авторитарних політичних режимів у центральноазійських республіках, Білорусі та Росії. Цей факт спонукає до вивчення факторів, які вплинули на траєкторії розвитку посткомуністичних країн, зокрема яку роль відіграв фактор «колективного Заходу» у модернізаційних процесах цих країн, окремі аспекти якого проаналізую у цій статті.

Для наочного підтвердження цього твердження наведу таблицю, яка відображає стан розвитку демократії у деяких посткомуністичних країнах – тих, які демонструють найкращі і найгірші результати.

Таблиця 1

**Розвиток демократії в окремих посткомуністичних країнах
(2017) [1]**

Країна	ЕП	ГС	НМ	НДУ	МДУ	ПЗНС	К	Інтегральний індекс демократії
Чехія	1,25	1,75	2,75	2,75	1,75	1,75	3,50	2,21
Польща	1,50	1,50	2,75	2,75	1,50	2,75	3,50	2,32
Словаччина	1,50	1,75	3,00	3,00	2,50	2,75	3,75	2,61
Угорщина	2,75	2,50	3,75	4,00	3,00	3,00	4,00	3,29
Україна	3,50	2,25	4,00	5,75	5,25	6,00	6,00	4,61
Грузія	4,50	3,75	4,00	5,50	5,50	4,75	4,50	4,61
Росія	6,75	6,50	6,50	6,75	6,26	6,50	6,75	6,57
Казахстан	6,75	6,50	6,75	6,75	6,50	6,50	6,75	6,64

(ЕП – електоральний процес, ГС – громадянське суспільство, НМ – незалежні медіа, НДУ – національне демократичне управління, МДУ – місцеве демократичне управління, ПЗНС – правові засади та незалежність судочинства, К – корупція. Показники вимірюються за 7-бальною шкалою, де 1 – найвищий показник, а 7 – найнижчий).

Як видно з таблиці, найкращі результати процеси демократизації мають у країнах, які потрапили у сферу впливу «колективного заходу». Це дає підстави стверджувати про можливість успішного експорту демократичних інститутів, звісно, за умови належного їх сприйняття й суспільством, й елітами.

Інтеграційні процеси, які відбуваються у світі, справляють безпосередній вплив на суспільно-політичні процеси у країнах-членах інтеграційного утворення. Одним з найбільш успішних інтеграційних

проектів у світі небезпідставно вважається Європейський Союз. Його переваги в тому, що інтеграція, яка розпочалася на європейському континенті у другій половині XX ст. з економічної сфери з метою протидії експансії США на європейські ринки, нині перетворилася у політичний процес, об'єднання на основі загальнолюдських демократичних цінностей. Приєднання до ЄС автоматично передбачає певний рівень розвитку політичної, економічної і соціальної систем, а досягнення критеріїв членства ніби підтягує країну-кандидата до вищого стандарту, оскільки євроінтеграційний процес зачіпає саме соціокультурну і політичну сфери, досягти критеріїв членства неможливо суто технічно без якісної трансформації суспільства.

Розширення ЄС безпрецедентне з точки зору набуття у ньому членства країн, які протягом тривалого часу належали до іншого типу політичного режиму. Досягнення цими країнами критеріїв членства і вихід за багатьма параметрами на показники західноєвропейських демократій свідчить про можливість застосування інституційних механізмів, які дали можливість стимулювати модернізаційні процеси, не тільки в соціально-економічній, а й у політичній та соціокультурній сферах.

Зауважу, що у політологічній літературі є різні точки зору на цей процес, однак нині (з огляду на розвиток пострадянських країн) більшість дослідників погоджуються, що фактор «колективного Заходу» став тим запобіжником, який унеможливив формування кланово-олігархічних політичних режимів. «У випадку країн ЦСЄ євроінтеграційний процес і взяття ряду зобов'язань як соціально-економічного, так і політичного характеру створило сприятливу «зовнішню демократичну преференцію», яка тим самим слугує «обмежувачем для агресивних стратегій кожної політичної сили» і є фактором під впливом якого змінюються інституційні умови у різних сферах держави, стверджує М.Розов [2, с.149]. В.Гельман так само стверджує, що розширення у 2000-х рр. і тиск з боку ЄС виявилися своєрідним «антидотом» для східноєвропейців, що дозволило їм не скотитися у неопатримоніальний режим й уникнути деформацій політичної системи [3].

«Країни Центральної та Східної Європи, які отримали після розпаду СРСР повну самостійність, побачили у можливості приєднатися до західних клубів неймовірно дієву протидію тиску давнього радянського/російського гегемона», стверджують американці Т.Колтон і

С.Чарап. Раптовий розвал радянського блока і самого СРСР дало їм можливість, відмовившись від лавірування між державами, переорієнтуватися на західний альянс, який виявився переможцем, а потім проскочити в членство там і навіть в число країн, які претендують на перші ролі в блоці. Навіть дещо втративши у силі руху останнім часом, в цілому розширення НАТО та ЄС все ж сприяло розвитку міцних і плюралістичних ринкових демократій. «Модульна» модель дозволила обом організаціям реформувати інститути управління і ввести західні норми в країнах, які побажали «повернутися до Європи». «Модульна» модель стала одним із ключових факторів трансформації величезної території посткомуністичної Європи. Коли розширення НАТО і трохи пізніше ЄС стало реальним, країни Центральної та Східної Європи, включаючи прибалтійське тріо, були повністю абсорбовані західної системою [4, с.46-47].

У випадку подібних зовнішніх преференцій країни стикаються з дилемою – делегування власного суверенітету чи самостійний транзит з не дуже зрозумілим і гарантованим результатом? Немоżliво заперечувати, що зовнішнє кредитування і вкрай висока фінансова чи політична залежність від країн-партнерів, наслідком чого є обмеження політичного суверенітету – не найкращі умови функціонування держави. Але у випадку посткомуністичних країн – це радше плюс, ніж мінус. Адже тут важливо враховувати можливу альтернативу. І у разі відсутності фактору «колективного заходу» – альтернативою могло б бути формування неопатримоніальних режимів з усіма загрозами і ризиками для регіону в цілому.

Звісно, «зовнішні демократичні преференції» у вигляді колективного Заходу не гарантують швидкої демократизації і тільки від країни залежить у що роль «колективного заходу» буде конвертована, однак ці впливи створюють істотні обставини, під впливом яких недемократичні режими вимушено трансформуються.

Проте розширення ЄС не слід розглядати як процес одностороннього нав'язування або й експансії західних стандартів і процедур посткомуністичним країнам. Саме таку точку зору часто висловлюють противники розширення. За змістом процес розширення ЄС і НАТО є радше процесом конвергенції, який передбачає певні інституційні і соціокультурні зміни всередині країн, які представляють інтеграційне

ядро, є членами інтеграційного утворення, яке розширятиметься. Без подібних змін відбувається тільки зовнішній вплив на країни-апліканти з боку країн-членів інтеграційного утворення. У цьому сенсі не варто спрощувати проблему, розглядаючи цей процес лише як односторонній вплив на країни-апліканти. Так, за висновком Г.Перепелиці, розширення ЄС не було можливим без фундаментальної реформи ЄС. Постійний процес реформ, який почався з підписанням Договору про Європейський Союз у 1992 р. і завершився в Ніцці у 2001 р., підготував ЄС до розширення на Схід. Договір про реформу був, звичайно, не тільки про розширення, але й передбачав перегляд європейських інституцій, що було необхідно для плавного включення в ЄС дванадцяти країн Східної та Центральної Європи [5, с.132].

Як відомо, внутрішньополітичні процеси в країнах ЦСЄ, які розпочалися з «оксамитових революцій» у 1989–1990 рр., розпаду Організації Варшавського договору, Ради економічної взаємодопомоги та СРСР у 1991 р. створили передумови для переорієнтації зовнішньої політики цих країн зі Сходу на Захід. У випадку країн ЦСЄ, маємо модель «скоординованого руху» в ЄС та НАТО. Зокрема задля цього у 1991 р. було утворено Вишеградський трикутник у складі Польщі, Чехо-Словаччини та Угорщини (після розпаду Чехо-Словаччини у 1993 р. існує у форматі четвірки), основною метою діяльності якого була: «координація дій в області зовнішньої політики і поглиблення відносин з європейськими інститутами та міжнародними організаціями; взаємодія у сфері безпеки; поглиблення економічних зв'язків, взаємовигідних торгівельних відносин та подальша співпраця у сфері захисту прав людини і національних меншин, екології, енергетики, інфраструктури та інформації» [6, р.57].

Слід звернути увагу й на те, що перші кроки у напрямі ЄС були зроблені самими країнами Вишеградської групи. Щоправда подібні рішення євроскептики називають рішеннями еліт, а не усього суспільства. Тому в даному випадку подібний крок урядів слід розцінювати як гру на випередження. Власне в цьому й проявилася стратегічне мислення В. Гавела, Л.Валенси та інших лідерів країн ЦСЄ. Водночас, як свідчать дані соціологічних опитувань, найвищий рівень єврооптимістів у країнах ЦСЄ спостерігався на початку-середині 1990-х рр. і сягав 80-90%, що підтверджує – еліти таки виражали волю суспільств [7].

Фактор ЄС для країн Вишеградської Європи полягав у формуванні цілісної програми реформ та ресурсній підтримці при їх проведенні – стратегії інтеграції нових членів, спрямованій насамперед на створення нормативно-правової інфраструктури інтеграційного процесу. У цьому процесі можна виокремити ряд етапів, кожен з яких відображає певний етап еволюції відносин ЄС з країнами-кандидатами, а також розробку й реалізацію основних положень узгоджених інтеграційних стратегій урядів цих країн.

На першому етапі (1989–1991) країнами ЦСЄ було декларовано намір розпочати масштабний геополітичний проект «повернення до Європи», а ЄС – готовність пошуку форм інтеграції. Це період економічного проникнення на ринки ЄС і створення інститутів економічної співпраці. Широка економічна підтримка реформ у країнах ЦСЄ з боку ЄС здійснювалася в межах програми PHARE, яка мала на меті саме надання фінансової підтримки, здійснення економічних експертиз й залучення інвестицій для проведення економічних реформ, а пізніше стала головним фінансовим інструментом реалізації стратегії розширення ЄС на Схід.

Бюджет програми на початку 1990-х рр. складав близько 1 млрд. єку на рік. Так вже у 1992 р. майже половина експорту країн ЦСЄ припадала на країни ЄС, у той час як частка експорту, яка припадала на країни колишньої РЕВ впала до однієї п'ятої. Крім того, динамічно зростає рівень західноєвропейських інвестицій у країни ЦСЄ [8, с.96]. Завдяки цьому в економічному секторі суспільства були сформовані умови для розвитку недержавних фінансово-економічних структур, банків, підприємств з іноземним капіталом, приватних підприємств, фондів, бірж.

Другий етап (1992–1993) характеризується початком політичного діалогу ЄС і країн-потенційних кандидатів. Основою для інтенсифікації політичної співпраці стали Європейські асоційовані угоди. В цей же період були визначені критеріїв членства в ЄС. Цьому не останньою чергою сприяв факт перебування при владі у країнах ЦСЄ сил ліберал-демократичного спрямування, традиційно налаштованих на Європу. Завдяки цьому політичні партії, які масово з'являлися у країнах ЦСЄ саме на початку 1990-х рр. у своїх програмах змушені були орієнтуватися на майбутнє, залишаючи на другому плані положення і дискусії щодо колишнього суспільно-економічного ладу. Також в цей період

спостерігається масове проникнення міжнародних громадських організацій в країни ЦСЄ через створення регіональних підрозділів, наприклад, «AmnestyInternational», «Лікарі без кордонів», екологічні рухи тощо.

Третій етап (1994–1997) розпочався з подання заяв держав-кандидатів на вступ до ЄС. Тоді ж було проведено комплексну оцінку суспільно-політичних перетворень в країнах-претендентах і на основі контролю відповідності стану внутрішніх інституційних реформ критеріям членства було прийнято рішення щодо їх спроможності прийняти на себе зобов'язання членства. Відомо, що критерії членства у ЄС від країн ЦСЄ вимагали поряд з досягненням певних економічних стандартів відповідного рівня консолідації демократії (гарантії відкритості і прозорості політичного процесу).

Для країн-неофітів – вихідців з соціалістичного блоку були розроблені спеціальні політичні вимоги членства, відомі як копенгагенські критерії. Їх вимоги зводилися до необхідності стабільного функціонування політичних інститутів, незалежного судочинства, прозорих і демократичних виборів, незалежних ЗМІ, дотримання прав і свобод громадян, механізмів захисту національних меншин – тобто інститутів, які забезпечують функціональність демократії.

Поряд з визначенням критеріїв членства Європейська комісія (ЄК) створила критерії оцінки відповідності країн-неофітів, а також деталізувала етапи їх досягнення. Крім того, країни ЦСЄ підлягали періодичному моніторингу ЄК. Паралельно було прийнято Білу Книгу (1995) – програму гармонізації законодавства у сфері внутрішнього ринку країн-кандидатів. Також з початком переговорів про вступ і прийняття програм Партнерства держави-кандидати розробили Національні програми підготовки до членства в ЄС з метою імплементації програм Партнерства при приєднанні [9, с.146-157].

Паралельно розвивалася дво- і багатостороння співпраця у культурній сфері. Зокрема, при реалізації культурних програм перевага фінансуванню за програмою PHARE надавалась співробітництву недержавних організацій та індивідуальних учасників, що спричинило своєрідне запозичення західноєвропейських підходів при формуванні громадських організацій. За відсутності досвіду артикуляції власних інтересів представниками громадських організацій це позитивно позначилося на загальному розвитку громадянського суспільства.

Особливе місце у політико-правовому забезпеченні модернізаційного процесу відіграла вимога Копенгагенського саміту про створення державою-кандидатом необхідних умов для інтеграції шляхом інституційних реформ з метою імплементації правових норм ЄС до національних законодавств та їх ефективної дії через застосування адміністративними та судовими органами.

Завдяки чіткій інституційній політиці в країнах ЦСЄ були створені запобіжники для формування монополій в економіці з наступним зрощенням політики і бізнесу, завдяки чому, на переконання автора, ці держави уникнули істотних деформацій демократичних інститутів і утвердження кланово-олігархічних політичних режимів, як це сталося у більшості пострадянських республік.

Для модернізації системи державного управління в країнах ЦСЄ важливе значення мала політика у галузі державного управління, спрямована на створення органів державного управління, здатних ефективно виконувати свої функції вже у межах ЄС.

Процес входження в «Європейський адміністративний простір» передбачав: розвиток законодавчої бази (прийняття законів про державну службу та інших актів, які закладають основу діяльності органів державного управління); адміністративну реструктуризацію, яка веде до формування і вирівнювання інституційних структур держав; розвиток людських ресурсів за рахунок проведення ефективної регіональної політики, спрямованої на економічне вирівнювання регіонів; створення ефективної системи підзвітності з акцентом на системі внутрішнього і зовнішнього фінансового контролю; крім того, країни-аплікати мали б провести регіоналізацію, оскільки інструментарій, організація і фінансування регіональної політики ЄС передбачають оновлення регіонального поділу і системи територіального поділу з тим, щоб оптимально здійснювати регіональну політику, без чого неможливий розвиток людських ресурсів [10, с.56].

Наступним «кроком назустріч» з боку ЄС був Ессенський саміт Європейської Ради (грудень 1994), на якому було прийнято «стратегію вступу», і заплановано заснувати структуровані відносини з асоційованими членами з метою прискорення їх вступу до ЄС. Стратегія передбачала забезпечення інституційних умов належного функціонування розширеного ЄС, а її основним елементом була визначена імплементація

внутрішньосоюзних норм і регулюючих правил асоційованими державами-кандидатами [11]. Цю функцію мали виконувати вже існуючі згідно з Європейськими угодами політичні інститути – асоційовані ради, асоційовані комітети, спільні парламентські комітети.

Своєю чергою, імплементація союзних правових норм проводилася паралельно з адміністративною реформою, що створювало аналогічний західноєвропейському механізм їх застосування. Децентралізація, як основна ідея реформи державного управління в країнах ЦСЄ включала передання влади з центрального на місцевий рівень, відмову держави від надання певних видів суспільних послуг і передання їх бізнесу або громадським інституціям. Тим самим було змінено систему поділу влади і розширено форми участі громадян у суспільному житті на місцевому рівні через використання прийомів безпосередньої демократії. У поєднанні з пропорційною або змішаною виборчою системою, контролем над представницькими і урядовими інститутами місцева влада поступово стала утверджуватися в якості ключового елементу політичної системи. Так, створення місцевих рад призвело до зміни у структурі й процедурах державного управління. Нові відносини започатковувалися й у відносинах між центральною і місцевою владою за допомогою розподілу між ними функцій, розробки механізмів контролю і аудиту, збільшення впливовості обраних рад і мерів у здійсненні місцевої політики.

Критеріями відповідності політичним умовам членства у ЄС визнано методика ЄБРР. Згідно з методикою ЄБРР, стан демократії характеризувався такими індикаторами, як вільні вибори, підзвітність виконавчої влади законодавчій і електорату, обов'язок уряду і публічної влади діяти згідно з конституціями і законами, незалежність судової влади, рівність перед законом, захист національних меншин, справедлива кримінальна процедура, свобода слова, свобода асоціацій, мирних зборів, свобода релігії, пересування, право на приватну власність, право на участь у професійних спілках.

Тим самим Європейські угоди 1990-х рр. виявилися основними правовими інструментами реалізації інтеграційних стратегій країн ЦСЄ. Прагнення виконання Копенгагенських критеріїв обумовила послідовність внутрішньої та зовнішньої політики – демократичність суспільних перетворень, зміцнення громадянського суспільства, глибокі ринкові

трансформації та поглиблення політичного співробітництва з державами ЄС.

Після Люксембурзького саміту ЄС у грудні 1997 р. політику розширення було названо офіційною політикою ЄС, яка спрямовувалася на проведення широкого переговорного процесу як на двосторонньому рівні між державами-кандидатами, так і на загальноєвропейському рівні, що означало початок – четвертого – етапу розширення ЄС. У процесі проведених заходів відбувся багатосторонній обмін думками і обговорення проблем розширення та поглиблення євроінтеграції «державами-однодумцями». Показово, що це була публічна дискусія з широким залученням громадських організацій.

Таким чином до 2000 р. підготовка політичних інституцій і держав-членів ЄС і держав-кандидатів здійснювалася у двох напрямках: реалізації підсиленої додатковими політичними та фінансовими інструментами передвступної стратегії та проведенні переговорів про вступ. При реалізації цієї стратегії у державах-кандидатах були реформовані, у першу чергу, політичні інститути, державне управління, врегульовано економічні відносини, внутрішній ринок, сільське господарство, транспорт, соціальна сфера, охорона навколишнього середовища, регіональна політика. Доступ до освітніх програм, програм професійної підготовки, наукових досліджень надавав можливість представникам країн ЦСЄ формувати професійні навички на зразок західноєвропейських, сприяв впровадженню союзних правил фінансування проектів в зазначених галузях тощо.

Необхідність імплементації єєсівського законодавства спонукала держави-кандидати до створення ефективного політико-правового механізму імплементації. Започаткована у травні 1998 р. програма Твінінг мала на меті створення системи управління, підготовку і перекваліфікацію широкого кола державних службовців і працівників недержавного сектора економіки, впровадження сучасних методів державного управління.

Результатом застосування цієї програми стало те, що у Польщі, Угорщині, Чехії та Словаччині стан з впровадження європейських стандартів був визнаний задовільним. Проте, за висновками багатьох дослідників, нова стратегія розширення ЄС відтепер базувалася на визнанні геополітичної ролі в сучасній Європі усіх без винятку країн регіону, оскільки, якщо брати до уваги економічні показники, лише Польща, Угорщина і Чехія – мали розглядатися як такі, що суттєво

наблизилися до стандартів Євросоюзу, припускаючи перспективу безумовного збереження ними темпів економічного зростання [11, с.130].

Наступний – п'ятий етап процесу євроінтеграції розпочався з прийняття розробленої Єврокомісією комунікативної стратегії, реалізацію якої було заплановано на 2000–2006 рр.

Метою цієї стратегії було забезпечення населення держав-членів ЄС інформацією про цілі, завдання та наслідки вступу до ЄС нових країн, а також сприяння усвідомленню політичними лідерами й громадянами держав ЦСЄ прямого зв'язку суспільних перетворень з перспективою вступу останніх до ЄС. Щодо останніх, то передбачалося наступне: покращити розуміння громадянами держав ЦСЄ принципів, цілей і перспектив ЄС, методів функціонування його інститутів; пояснити політичний зміст і економічні переваги членства в Союзі кожної з держав-кандидатів; довести як урядовцям держав-кандидатів, так і їх «пересічним громадянам», що існує прямий зв'язок між динамічною підготовкою до вступу і прогресом на переговорах [12, р.1].

Для культивування ідеї членства залучалися у тому числі й громадські організації, за сприяння яких передбачалося прискорити процес імплементації союзних правових норм до законодавства держав-кандидатів, завершити адміністративну реформу, виконати решту зобов'язань щодо підготовки до майбутнього членства в ЄС. Для цього у державах кандидатах створювалися спеціальні групи, до яких входили «лідери громадської думки», зацікавлені представники бізнес-еліти і члени неурядових організацій.

Саме за рахунок залучення громадських організацій, фондів, ЗМІ проводилася робота по культивуванню переваг членства у ЄС. Саме громадські організації відіграли провідну роль у завершенні референдумного процесу. Серед напрямків їх роботи: інформаційно-просвітницька робота громадських організацій в умовах, коли рівень довіри суспільства до владних інститутів, особливо це стосується Польщі, суттєво знизився; агітаційна кампанія у мас-медіа, акції різноманітних бізнес-структур, чий бізнес орієнтований на країни ЄС; створення громадських пропагандистських пунктів і багато іншого. Тобто комунікативна стратегія розширення ЄС носила характер широкого публічного обговорення. У ході її реалізації було проведено численні дослідницькі роботи, громадські слухання, конференції, медіа-проекти та

тренінги для журналістів, проекти для молоді, інших неурядових організацій, співпраця з органами державної влади, проекти у сфері транскордонного співробітництва.

Наслідком комунікативної стратегії стало скорочення числа громадян, які негативно ставилися до процесу розширення ЄС. Також під впливом заходів, підпорядкованих меті інтеграції, відбулися докорінні зміни і у структурі масової свідомості в країнах ЦСЄ. Зокрема, виборчі процеси набули рис конкуренції програм політичних партій, а не цінностей.

З початком демократичних трансформацій країни ЦСЄ відповідними правовими актами підтвердили курс на забезпечення прав людини кожному своєму громадянину, ратифікувавши «Європейську конвенцію з прав людини», приєдналися до «Рамкової конвенції про захист національних меншин», «Європейської хартії місцевого самоврядування», «Міжнародного пакту про громадянські і політичні права», «Міжнародного пакту про економічні, соціальні й культурні права», «Міжнародної конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації», «Конвенції про права дитини» тощо. Це засвідчило бажання імплементації європейських стандартів прав людини в національне законодавство країн ЦСЄ.

Як відомо, у рамках євроінтеграційного процесу було передбачено масштабну адаптацію законодавства країн ЦСЄ до європейських норм, зокрема забезпечення прав людини, стало прийняття нових цивільних, та цивільно-процесуальних, кримінального та кримінально-процесуальних кодексів, як заходів, необхідних для забезпечення прав людини. Згодом проблема забезпечення прав людини в країнах ЦСЄ стала предметом численних моніторингів відповідних інституцій ЄС, що стимулювало консолідацію демократії.

Підсумовуючи значення процесу євроінтеграції в країнах ЦСЄ, очевидно, що у цьому випадку євроінтеграційний чинник виявився своєрідним дисциплінуючим фактором насамперед для урядів цих країн, які завдяки детально розробленим програмам досягнення критеріїв членства унеможливили формування гібридних політичних режимів у цих державах. Саме завдяки детальним інституційним механізмам, які імplementувалися – адже прямо чи опосередковано, але політика урядів країн регіону тривалий час підпорядковувалася реалізації

євроінтеграційної стратегії та виконанню формальних критеріїв членства у ЄС, «фактор ЄС» став своєрідним каталізатором для вкорінення демократичних інститутів – демократичної політичної системи, ринкової економіки, впливового громадянського суспільства і загалом конкурентного політичного середовища.

Тобто євроінтеграційний досвід країн ЦСЄ – це насамперед інституційні зміни внутрішнього характеру – механізмів ухвалення політичних рішень, механізмів інкорпорації політичного класу, механізмів політичного контролю і політичної відповідальності, узгодження інтересів тощо. Тобто інструментів, які б уможливлювали конструктивний екзогенний вплив. Без створення належної інфраструктури, здатної реалізувати стратегію євроінтеграції, неможливо досягти реальних результатів.

Використані джерела та література:

1. Таблиця складена автором: Джерело: Freedom in the world 2017: democratic breakthroughs in the balance. – Режим доступу: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2017>
2. Розов Н.С. Неопатримониальные режимы: разнообразие, динамика и перспективы демократизации / Н.С. Розов // Полис. – 2016. – № 1. – С. 139–151.
3. Гельман В. Патрональная политика: динамика режимов Евразии в сравнительной перспективе (Рецензия на книгу Г.Хейла «Patronalpolicy») // Ponars Eurasia. – Режим доступу: http://www.ponarseurasia.org/ru/article_20170816_Gelman
4. Колтон Т. Украинский кризис: Победителей нет / Тимоти Колтон, Сэмюэль Чарап // Россия в глобальной политике. Спецвыпуск. – 2017. – Декабрь. – 185 с.
5. Трансформаційні процеси у країнах Вишеградської групи та Україні: порівняльний аналіз / за ред. проф. Г.М. Перепелиці. – К. : Видавничий дім «Стилос», 2013. – 302 с.
6. Golebski F. The Vishegrad Group // The Polish Quarterly of International Affairs. – 1994, Spring. – № 2. – Р. 57.
7. Див.: Candidate countries Eurobarometer 1993–2003. – Режим доступу: <http://europa.eu.int/comm/>
8. Центральньо-Восточная Европа во второй половине XX века. В 3 т. Т.3. – Ч.1. – М., 2002. – 396 с.
9. Кравчук І.В. Гармонізація національних правових систем з правом ЄС / І.В. Кравчук, М.В. Парапан. – К. : Видавничий дім «Слово», 2004. – 319 с.
10. Цветков В. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти / В. Цветков, І. Кресіна, А. Коваленко. – К., 2003. – 496 с.
11. Essen European Council: Presidency Conclusion, 8-9 December 1994. – Press Release. – 9/12/1994. – № : 300/94.
12. Communication Strategy for Enlargement, 20 May 2000. – Brussels : The Commission of the European Communities, 2000. – P. 1.

НАЦІОНАЛЬНА ДЕРЖАВА ТА ГЛОБАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

У статті розглянуто співвідношення понять «національна держава» і «глобалізація»; державу визначено як механізм захисту інтересів народу, що її створив.

Ключові слова: національна держава, глобалізація, суверенітет, мондіалізм, релігія.

Радзиевская С.А. Национальное государство и глобальные трансформации

В статье рассматривается соотношение понятий «национальное государство» и «глобализация»; государство определяется как механизм защиты интересов народа, который его создал.

Ключевые слова: национальное государство, глобализация, суверенитет, мондиализм, религия.

Radziyevskaya S.O. National state and global transformations

The paper describes the interrelations between the notions of nation state and globalization. The state is viewed as the mechanism created by the nation to defend its interests.

Key words: nation state, globalization, sovereignty, mondialism, religion.

Неолібералізм, який виник у США в середині 1970-х рр. як ідеологічна і політична течія, докорінно змінив уявлення про державу та її функції, зокрема економічну та соціальну політику. Згідно з постулатами неолібералізму, визначати державну економічну політику має не держава, а ринок. Відтак, ключову роль має відігравати великий приватний капітал. Час виключної управлінської суб'єктності держави було проголошено вичерпаним. Тривалий час доктрина неолібералізму сприймалася некритично, вважалася ледь не єдино вірною. Останнім часом ситуація помітно змінилася, й змінюється надалі. Актуалізувалися проблеми, пов'язані з трансформацією функцій держави в умовах глобалізації [1; 2; 3]. Так, зокрема, у фокусі наукового аналізу опинилися питання контрверсійності ролі національної держави на тлі процесів, які відбуваються у сучасному світі.

Метою статті є виявити співвідношення понять «національна держава» та «глобалізація» і пов'язані з ним глобальні трансформації; довести, що процеси глобалізації впливають на трансформації держави.

Чимало дослідників схильні розглядати сучасну епоху як добу біфуркації [4, с.347], як етап переходу від індустріального суспільства до постіндустріального, інформаційного. Дехто при цьому звертає увагу ще й на таку характеристику сучасності, як остаточний розпад Вестфальської системи міжнародних відносин і продовження формування системи «поствестфальської». Перехід, про який ідеться, інколи трактується ще й як транзит до глобального суспільства, в якому нівелюється роль націй і етносів, підринається значення націоналізму в усіх його проявах, відбувається деградація національної держави [5, с.108], критичне вичерпання її потенціалу, що веде до висунення на провідні ролі глобальних акторів.

У дослідженнях проблем глобалізації одним із центральних постає питання про майбутнє національної держави. Особливої значущості воно набуває у світлі тісного взаємозв'язку між демократичною політичною системою і суверенною державою, яка виступає її гарантом. Що відбудеться у процесі глобалізації з національною державою, з її правом монополії на законне насильство, із зовнішнім і внутрішнім суверенітетом, – ці питання ставлять перед собою фахівці провідних дослідницьких центрів світу [6, с.3].

Як зазначає К.Ейк, «національна держава, традиційне опертя суверенітету, має повну владу, яка монополізує всі примусові засоби настільки, що ніяка політична структура ані невеликої держави, ані наддержави не може на законних підставах чогось вимагати чи щось здійснювати. Реальна влада... у рамках національної території суверенної держави – це інший бік демократичної волі і самореалізації» [7, с.15]. Разом із тим, як пише І.Валлерстайн, «державні структури все більше і більше втрачають свою легітимність. І, безперечно, це призводить до збільшення кількості щоденного насильства у світовій системі, і для більшості людей це, природно, буде тривожним фактором» [8, с.65].

Через такі суперечності відбувається загострення проблеми співвідношення влади і демократії. Так, на думку К.Ейка «дилема полягає в тому, що політичний об'єкт, який ідеально «матеріалізує» народний суверенітет і повноту волі, володіє все меншою і меншою владою, у той час, як аморфна сутність міжнаціонального феномену, який не піддається демократичному контролю, має все більшу владу. Отже, наявна поляризація: з одного боку, демократія без повноважень, а з іншого, –

влада, невідконтрольна демократизації» [7, с.16]. Гранично точно проблему сформулював М.Шепелєв: «Деякі дослідники говорять про те, що глобалізація і демократизація – це два споріднені процеси, які формують обличчя нового світу. Насправді та глобалізація, яка відбувається зараз, а саме мондіалізація, і демократія – взаємовиключні поняття. Якщо в умовах національної держави демократія дійсно могла функціонувати як механізм публічної політики, то під впливом транснаціоналізації її можливості істотно знижуються» [9, с.89].

У трактуванні наслідків впливу глобалізації на національні держави можна ідентифікувати два основні підходи: радикальний, згідно з яким національна держава, практично вичерпавши свій потенціал, зникає з історичної сцени, та поміркований, представники якого заперечують саму можливість краху державної форми публічної влади, виходячи з того, що статус національної держави просто трансформується [10, с.22-23].

Одним із головних аспектів впливу глобалізації вважається так звана проблема мондіалізму [11, с.29]. Ставлення до цього явища переважно негативне. Головними центрами опору мондіалістським тенденціям є міцні держави, які не дуже міцно інтегровані в транснаціональні інституції та володіють ресурсами для повноцінного здійснення самостійної зовнішньоекономічної діяльності: США, Китай, Росія, Японія, Індія, Бразилія [11, с.30]. Перехід до мондіалістського варіанту розвитку світу потребує утворення міцних транснаціональних інституцій, чогось схожого на Super-NATO. Якщо плани щодо створення Super-NAFTA чи об'єднаної та централізованої Євро-Америци з єдиною зовнішньою політикою, єдиними збройними силами та єдиною фінансовою системою, реалізуються, можна було говорити про перші серйозні кроки в бік мондіалізму. Втім, для реалізації навіть м'якого варіанту подібної стратегії політичної глобалізації XXI ст., на погляд О.Крисенка, необхідна реалізація трьох умов: 1) обов'язкове ослаблення існуючих міцних суверенних держав; 2) збільшення значущості транссистемного глобального інтеграційного простору; 3) ламінарний, без катаклізмів, катастроф, війн хід історії.

За такого варіанту формально суверенні держави продовжуватимуть існування, їхні уряди матимуть досить серйозні повноваження в царині внутрішньої політики, екології, соціальної сфери, освіти, охорони здоров'я та всього того, що знаходиться у повноваженнях місцевої влади,

американського штату чи німецької федеральної землі. При цьому існуватиме єдиний планетарний орган влади, котрий здійснюватиме управління, маючи виключну монополію на вирішення всіх проблем глобального характеру. Він стежитиме за тим, як місцева влада виконує такий собі універсальний кодекс прав та законів, що стосується прав людини, питань економіки, екології, загальних планетарних аспектів будь-яких проблем людського життя та діяльності. Глобальні виклики, в тому числі, екологічні, можливо зроблять мондіалістський розвиток єдиною можливістю для виживання людства. Саме через це, зазначає О.Крисенко, навряд чи є сенс відкидати мондіалізм як модель розвитку для людства [11, с.3-31]. Такий висновок автора допускає можливість завершення процесу глобалізації, з чим можна погодитися лише у разі визнання настання кінця історії, який пророкував Ф.Фукуяма. У такому контексті доречно згадати біблійне пророцтво про «останні часи», яким і пояснюється глибоко негативне ставлення до концепції мондіалізму.

Ідея мондіалізму близька до пост-релігійної ідеології «нового світового порядку», глобалізму з єдиним наднаціональним центром. В ідеалі така планетарна держава, створена на руїнах національних держав, повинна мати єдину релігію, єдиний економічний, політичний простір. Глобалізація припускає створення єдиної універсальної релігії (так само, як і єдиної цивілізації) шляхом уніфікації традиційних віросповідань (і традиційних цивілізацій). Водночас на думку деяких богословів, синтез світових релігій приніс би негативний результат, бо руйнування культурних цінностей і релігійних доктрин викличе духовну анархію, аномію, що є набагато небезпечніше від суспільної анархії. Як контраргументацію глобалізму християнські богослови, як правило, наводять притчу про Вавілонську вежу [12, с.101; 13, с.15].

Певний інтерес викликає спорідненість думок ряду дослідників як про зникнення інституту національної держави внаслідок глобалізаційних процесів і його ліквідацію внаслідок розбудови комунізму, так і стосовно відмови від традиційної релігії. Так, лютневий і жовтневий державні перевороти 1917 р. у Російській імперії призвели до створення СРСР, в якому роль державної ідеології виконував атеїзм. Він базувався на теорії марксизму-ленінізму, котра у певному розумінні замінила православ'я та інші віровчення народів царської Росії, встановивши в якості мети розвитку радянського суспільства побудову комунізму. Фактично

офіційною вірою радянського народу була віра в комунізм. Проте на хибність такого шляху ще 1917 р. вказував видатний економіст М.Туган-Барановським у написаній ним праці «Соціалізм як позитивне вчення»: «Соціалізм не може і не повинен стати новою релігією. Як релігія, соціалізм жалюгідний і безпорадний - хіба він може подолати безмежність простору і часу? Хіба соціалізм може подолати смерть? Безсмертна смерть буде як і раніше панувати над світом - цей основний дисонанс нашого життя завжди буде огортати її траурним покривалом» [14].

Д.Шумунова зазначає: «Апофеозом росту світської культури стала спроба побудови комуністичного раю на землі без Бога в СРСР, а в західній версії – становлення споживацького суспільства (суть життєдіяльності якого складається в постійному відтворенні й реалізації штучних потреб)» [12, с.90]. Глобалізація, як і радянська влада, спрямована на ліквідацію віросповідань. У низці праць сучасних західних науковців глобалізація уподібнюється релігії, її наділяють космічними рисами, на користь чого свідчить, зокрема, думка Д.Хопкінса про те, що глобалізація сама по собі є релігією і бог цієї Нової релігії – «концентрація фінансового капіталу», або твердження Ж.Бодрійяра стосовно того, що західна культура сповідує лише релігію золота і торгівлі [15].

На користь слушності проведення паралелей між діями більшовиків й сучасних апологетів глобалізації свідчить висловлювання Дж.К.Гелбрейта про те, що 1942 р. прибічники шокової терапії обрали більшовицький шлях [16]. У свою чергу О.Некlessа вважає: «Минуле століття вже було свідком зльоту і падіння ідеологічних квазірелігій з їх шаленими адептами і навіть часткового виконання породжених ними утопій. Тепер не менш драматично відбувається форсована реалізація проекту глобалізації, який у певному сенсі є ...третьою «світською релігією» XX ст. І ми лише біля витоків нової світової конструкції. Утопічним в кінцевому рахунку виявився не лише всесвітній комуністичний проект, але й егалітарний образ «глобального села»» [17].

На нашу думку слід погодитися із підходом, згідно з яким втрата державою монополії на владу не означає зменшення її ролі [18, с.70]. Держава – єдина інституція, що має законне право позбавити громадянина життя, а він повинен ціною власного життя її захищати, так само й держава несе повну відповідальність за створення умов, які сприяють

повноцінному життю громадянина. Отже, їх пов'язує певна сакральна взаємовідповідальність.

Глобалізаційні процеси здійснюються у руслі неоліберальної парадигми, вони скеровані на користь суб'єктів-лідерів глобальної економіки і транснаціонального капіталу, точніше, їхніх власників, які не рахуються з національними інтересами окремих держав і потребами людства, нав'язуючи, зокрема, свої рішення у міжнаціональних та міжрегіональних конфліктах [19]. За такий стан справ повну відповідальність несе інститут національної держави, а не будь-яка інша інституція – у разі невиконання своєї функції держава перестає існувати, а з нею і народ, що створив її і не спромігся відновити її у новій якості. Як зазначає Ф.Фукуяма, держава зберігає найважливіші функції, виконання яких не можуть взяти на себе транснаціональні суб'єкти: вона залишається єдиним джерелом сили, здатним забезпечити дотримання закону. Один із уроків світової фінансової кризи 2007/2008 р. полягає у тому, що в умовах, коли все розвалюється, єдиним інститутом, здатним мобілізувати ресурси, необхідні для протидії серйозним системним загрозам, залишається держава [20]. Таким чином і в XXI ст. інститут держави є основним гарантом відтворення людських ресурсів і забезпечення умов життєдіяльності своїх громадян [21, с.314].

Як висловився свого часу президент Європейської комісії Р.Проді, «Усі розуміють, що ми будемо дещо, що відкриває нам дорогу до світового панування, це не звичайний торговий союз чи політичне утворення. Мабуть, не всі усвідомлюють, що національним державам, кожній нарізно, потрібно буде доводити своє право на існування у новому світі» [22]. Отже, «міжнародний характер правової економіки передбачає, що країни, які вступають в різні економічні союзи, при передачі своїх повноважень наднаціональним утворенням не втрачають, а реалізують свій суверенітет» [23, с.55-56].

На нашу думку, майбутнє народів залежить від того, як держави відстоюватимуть свій суверенітет. Суверенітет національної держави – це гарантія забезпечення інтересів її громадян. Відповідальність за реалізацію державою інтересів народу не знімається з держави при передачі нею частини своїх функцій як догори, на над- чи на міжнаціональний рівень, так і донизу.

Використані джерела та література

1. Ferguson Y.H. The crisis of the state in a globalizing world / Y.H. Ferguson // Globalizations. – 2006. – №1. – P. 5–8.
2. Archer K. Rescaling global governance: imagining the demise of the nation-state // K. Archer // Globalizations. – 2012. – №2. – P. 241–256.
3. Hopewell K. Invisible barricades: civil society and the discourse of the WTO / K. Hopewell // Globalizations. – 2017. – №1. – P. 51–65.
4. Шепелев М.А. Теоретико-методологічні засади політологічного аналізу глобалізації управління: дис. докт. політ. наук / Шепелев Максиміліан Альбертович. – Чернівці, 2007. – 419 с.
5. Алексєєнко І.В. Трансформація інституту національної держави в умовах глобалізації: дис. докт. політ. наук / Алексєєнко Ірина Вікторівна. – К., 2006. – 417 с.
6. Ткачук Ю. В. Глобалізація в сфері політики: інститути і механізми впливу : автореф. дис. канд. політ. наук / Ткачук Юлія Вікторівна. – Одеса, 2004. – 16 с.
7. Ейк К. Небезпечні зв'язки: взаємодія глобалізації і демократії / Клод Ейк // Глобалізація, регіоналізація, регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. – Луганськ : Альма матер-Знання, 2002. – С. 11–25.
8. Валлерстайн І. Глобалізація, або вік змін. Довгостроковий погляд на шлях розвитку світової системи / І. Валлерстайн // Глобалізація, регіоналізація, регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. – Луганськ : Альма матер-Знання, 2002. – С. 65.
9. Шепелев М. Мондіалізація як політико-управлінський вимір глобалізації: до питання про предмет світознавства / М. Шепелев // Людина і політика. – 2003. – № 4. – С. 82–91.
10. Радзівський І.А. Трансформація системних характеристик державного управління в умовах глобалізації : дис. канд. наук з державного управління / Радзівський Ігор Анатолійович. – К., 2007. – 224 с.
11. Крисенко О.В. Феномен глобалізації: концептуальні виміри, інституціональні структури та геоісторична динаміка: дис. канд. філософ. наук / Крисенко Олексій Володимирович. – Х., 2005. – 183 с.
12. Шумунова Д.Д. Релігійні конфлікти в умовах глобалізації: дис. канд. філософ. наук : / Шумунова Дана Данилівна. – К., 2006. – 181 с.
13. Сірий С.В. Соціально-політичний контекст локальних війн і воєнних конфліктів в умовах глобалізації: дис. канд. політ. наук / Сірий Сергій Володимирович. – К., 2007. – 232 с.
14. Туган-Барановский М.И. К лучшему будущему: Сборник социально-философских произведений // М.И. Туган-Барановский. – М., 1996. – С. 436, 514.
15. Бодрийяр Ж. Общество потребления: его мифы и структуры / Жан Бодрийяр. – М. : Республика; Культурная революция, 2006. – 269 с.
16. Гэлбрейт Дж. К. Кризис глобализации / Джеймс К. Гэлбрейт // Проблемы теории и практики управления. – 1999. – № 6. – С. 33.
17. Неклесса А.И. Конец цивилизации, или зигзаг истории / Александр Иванович Неклесса // Глобальное сообщество. Картография постсовременного мира. / рук. проекта, сост и отв. ред. А.И.Неклесса – М. : Восточная литература, 2002. – С. 110.
18. Добродум О.В. Політичний процес: динаміка соціокультурного розвитку : дис. канд. політ. наук / Добродум Ольга Вікторівна – Одеса, 2004. – 218 с.
19. Peetz, D. The new structuring of corporate ownership / D. Peetz, G. Murray, W. Nienhuser // Globalizations, 5. – 2013. – P. 711–730.

20. Радзівська С.О. Глобальна економіка: конспект лекцій для студентів економічних напрямів підготовки усіх форм навчання / С.О. Радзівська. – К. : «СІК ГРУП УКРАЇНА», 2015. – 344 с.
21. Сардак С.Е. Глобальна регуляторна система розвитку людських ресурсів: дис. -д-ра екон. наук / Сардак Сергій Едуардович. – К., 2014. – 566 с.
22. Mann M. Prodi Urges Fundamental Debate on Future of EU / M. Mann // Financial Times. – February 14, 2001. – P. 1.
23. Гриценко А.А. Становлення інформаційно-мережевої економіки як основи правової економіки / А.А. Гриценко, О.А. Гриценко // Економічна теорія та право. – 2016. – № 4 (27). – С. 49–56.

УДК 94:316.7+008(477)

Бондарець М.В.

СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПІДХОДУ

У роботі проаналізовано сучасні концепції визначення соціокультурної ідентичності України у різні періоди її історичного розвитку. Застосовано багатомірний підхід до поняття «цивілізація», який дає змогу провести порівняльний аналіз характерних рис політичних, духовних і соціокультурних структур конкретних регіонів та цивілізацій.

Ключові слова: соціально-культурна ідентичність, цивілізаційний підхід, європейські цінності, цивілізація, міжцивілізаційна ідентичність.

Бондарець М.В. Социально-культурная идентичность Украины в контексте цивилизационного подхода

В работе проанализированы современные концепции определения социально-культурной идентичности Украины в разные периоды ее исторического развития. Применен многомерный подход до понятия «цивилизация», который дает возможность провести сравнительный анализ характерных черт политических, духовных и социокультурных структур конкретных регионов и цивилизаций.

Ключевые слова: социально-культурная идентичность, цивилизационный подход, европейские ценности, цивилизация, межкультурная идентичность.

Bondarets M.V. Socio-cultural identity of Ukraine in the context of the civilization approach

The paper analyzes modern concepts of determining the socio-cultural identity of Ukraine in different periods of its historical development. A multidimensional approach has been applied to the notion of "civilization", which makes it possible to carry out a comparative analysis of the characteristic features of political, spiritual and sociocultural structures of specific regions and civilizations.

Key words: socio-cultural identity, civilizational approach, European values, civilization, intercivilizational identity.

Актуальність застосування цивілізаційного підходу до визначення соціокультурної ідентичності України у різні періоди української історії пов'язана з пошуками та обґрунтуванням подальших векторів сучасного

розвитку України, які мали б співвідноситись з її історичним цивілізаційним місцем та відповідати її соціокультурній ідентичності.

Після проголошення незалежності у науковій думці найбільшого поширення набула концепція європейської соціокультурної ідентичності України, де вона представлена як невід'ємна складова історичного розвитку Європейської цивілізації. У зв'язку з остаточним визначенням вектору соціально-економічного розвитку України – поступової інтеграції до Євросоюзу та НАТО на сучасному етапі глобалізованого розвитку, науковці зосередились на обґрунтуванні саме європейської соціокультурної ідентичності України.

Серед праць, в яких Україна розглядається як частина європейської цивілізації варто виділити роботи вітчизняних дослідників Л.Залізняка, Л.Зашкільняка, С.Кримського тощо. Обґрунтування європейської цивілізаційної ідентичності України відбувається й у концепції пограничних територій, або фронтір-студій В.Брехуненка, С.Леп'явка. Ідею міжцивілізаційного або маргінального статусу України розвинуто в працях О.Пріцака, І.Кураса, І.Шевченка, Н.Яковенко та інших.

Окремі українські вчені описують Україну як складову цивілізації, що соціокультурно співпадає з Росією. Разом з тим, Україна в них є або центром, як в концепції слов'янської цивілізації Ю.Теплицького [1], або її рівноправним членом, як у Ю.Павленка [2]. У Ю.Теплицького це пояснюється цивілізаційною спадщиною від Київської Русі до сучасної України. В цивілізаційній моделі світу Ю.Павленка Україна належить до східнослов'янсько-православної цивілізації, яка разом з Білоруссю, Росією та Заходом відносяться до макрохристиянського цивілізаційного світу. Тому обговорення європейського статусу України, на думку автора цієї моделі, в межах даної концепції представляється некоректним.

Метою статті є порівняльний аналіз трансформації сучасних концепцій визначення соціокультурної ідентичності України у різні періоди її історичного розвитку

Звернемось до аналізу численних наукових праць, де автори більш різко розмежовують Україну з Росією у цивілізаційному аспекті. Аналізуючи історичний шлях України і Росії, Л.Залізняк звертається до часів виникнення Московської держави та Київської Русі і вказує на різницю в умовах їх розвитку. Він стверджує, що Україна ще з часів Київської Русі і до кінця XVIII ст. була нерозривно пов'язана з Європою, а

Росія у той же час розвивалася як деспотія по східному типу. Саме ці чинники і зумовили належність України і Росії до різних типів цивілізацій – Європейської та Євразійської [3]. Інший вітчизняний дослідник В.Литвин підтримує загальноєвропейський цивілізаційний історичний напрям розвитку України та наголошує, що розбіжності можуть торкатися лише питання гіпотетичного приєднання України до Заходу чи Сходу Європи.

Деякі вчені, аргументуючи саме європейський цивілізаційний напрям розвитку України, акцентують увагу на наявності певних європейських соціокультурних цінностей українського суспільства, таких як історичні традиції демократії та індивідуалізму, що є, на їх думку, додатковим чинником обґрунтування соціокультурної приналежності України до європейської цивілізації [4]. Інші дослідники вважають, що українцям притаманний «візантійський» менталітет, що суттєво ускладнює її просування на шляху європейського реформування.

В сучасному науковому середовищі широкого визнання набула концепція Середньої або Центрально-Східної Європи, яка також обґрунтовує належність України до європейської цивілізації. Так, В.Горський констатує наявність Західної, Східної та Середньої або Центральної Європи, а саму Європу вважає абстрактним поняттям у контексті культурної цілісності. На його думку, географічно Україна знаходиться між східним кордоном Середньої Європи та західним рубежем Східної Європи, де і відбувається процес європейської ідентифікації України [5]. С.Кримський у своїх роботах також вказує на те, що за географічним положенням, історією, культурою, етико-релігійними цінностями Україна належить до центральноєвропейського виду західної цивілізації [6]. Натомість Л.Зашкільняк вважає регіон ЦСЄ, насамперед, інтелектуальною конструкцією, але з іншого боку – місцем стикування різних цивілізаційних потоків, які створювали «пограниччя» культур, котрі стали зоною формування європейської цивілізації. Причому Україна географічно входить до соціокультурного ареалу ЦСЄ й автоматично стає частиною її історичного розвитку [7].

Обґрунтування європейської цивілізаційної ідентичності України відбувається й у концепції пограничних територій, або фронтір-студій Л.Залізняка, В.Брехуненка, С.Леп'явка, де вона ідентифікується як східна частина Великого Кордону Європи зі Степом. Ця концепція зазнала певних змін у вітчизняній історичній науці завдяки ідеї американського вченого

С.Ханингтона про маргінальний статус територій, що знаходяться на стиках великих цивілізацій. У цьому контексті Україна постає вже не як складова європейського цивілізаційного простору, а як перехідна територія, що має маргінальний міжцивілізаційний статус.

У науковому колі поширення ідеї міжцивілізаційного статусу України відбувалося завдяки концепції історії України О.Пріцака, яка у подальшому зазнала інтерпретації у різних підходах до визначення міжцивілізаційної ідентичності України [8]. Один з цих підходів, представлений авторським колективом вчених – В.Кременем, Д.Табачником, В.Ткаченком, базується на ідеї, що Україна є маргінальною перехідною територією між Сходом і Заходом [9]. Згідно їхньої думки, самовизначення України має відбуватися в межах «Схід – Захід» або «Європа чи Євразія». Це пов'язано з історичним існуванням України як пограничної територій між кочовим Степом та осілим Лісостепом, де державні утворення розвивалися на пограниччі впливу візантійської православної та римської західної цивілізацій. Спираючись на концепцію О.Пріцака, дослідники підкреслюють, що Україна протягом свого історичного поступу була перехрестям багатьох культур і релігій. А тому, вона мала можливості як до злиття різноманітних міфологічних та культурно-історичних традицій, так і асимілювала усі суперечності такого положення, як то: осіла і кочова державність, християнство та іслам, католицизм і православ'я тощо.

На думку авторів Україна впродовж свого історичного поступу намагалася поєднати греко-візантійську та західну традиції в єдину синтетичну модель, наближаючись до неї в період Київської Русі та козацтва XVII ст., однак зазнала на цьому шляху невдачі. Тому, подальший історичний розвиток України полягає у гармонізації відносини як з Росією, так і з Заходом та визначенні тієї культурної основи, яка б допомогла стабілізувати суспільний поступ держави відповідно до головного соціокультурного закону А.Ахієзера, що полягає у досягненні та дотриманні співмірності соціальних змін з культурним потенціалом.

Ця ідея набула розвитку у працях І.Кураса, який наголошував на необхідності синтезу та гармонізації культурних надбань Сходу і Заходу в соціокультурному просторі сучасної України [10].

Адепти іншого підходу у визначенні міжцивілізаційного статусу України – Н.Яковенко та І.Шевченко. Їхній підхід базується на твердженні,

що Україна є результатом синтезу соціокультурних впливів Сходу і Заходу, висувають положення про те, що такий синтез є діалектичною рушійною силою її історичного поступу і в цьому контексті Україна є унікальною цивілізацією. Полемізуючи з концепцією Кременя-Табачника-Ткаченка, в якій Україна предстала як «окраїна» або «погранничя», Н.Яковенко визначає Україну як країну, яка має певну територіальну цілісність, тому що є «країною краю» [11]. Вона також висловлює незгоду з концепцією О.Пріцака, який вважає, що українська територія як предмет історичного дослідження має відповідати сучасній політичній території України, яка співпадає з етнографічними кордонами поселення українців. Н.Яковенко вказує на неприродність сучасних соціокультурних кордонів України, які склалися здебільшого політичним, а не еволюційним шляхом. До того ж вона пропонує змінити традиційний європоцентричний погляд на Схід-Захід.

Якщо Захід в її інтерпретації практично не зазнає модифікацій і залишається на кордоні Сяну і Західного Бугу, то візантійський Схід зазнає суттєвих змін. Згідно її концепції, у XV ст. він перетворюється на три геокультурні напрями: неовізантійську Північ з центром в Москві, розвинутий мусульманський Південь – Бахчисарай та Стамбул і справжній Схід, що являв собою Великий Степ з прилеглими до України територіями Дикого Поля Приазов'я та майбутньої Слобожанщини. На думку дослідниці, у XV–XVIII ст. кожний із цих просторів залишив власний слід в українській історії і формуванні сучасного обличчя України. Ці різні соціокультурні витоки і є цивілізаційною основою України, міжцивілізаційним центром синтезу якої виступає київське протокраїнське ядро. Воно було центром тяжіння, до якого приєднувалися регіональні етнічні одиниці, котрі і сформували єдину цілісність та усталені обриси території України XX ст. Погляд на історико-культурне довкілля під цим кутом зору дозволяє збагнути всю різноманітність української культури від побуту до суспільного життя.

Цей підхід підтримує І.Шевченко, який наводить приклади синтезу східного і західного впливів в архітектурі, менталітеті, українському національному одязі тощо. Отже, врахування східних і західних, а також північних і південних цивілізаційних впливів на формування соціокультурної ідентичності України пояснює, на думку вчених, поліетнічний рубіжний характер держави, яка розташована між заходом

Великого Євразійського степу та етнічними кордонами західноєвропейської, слов'янської й ісламської цивілізацій.

Представники третього підходу наголошують на тому, що Україна, як результат синтезу соціокультурних впливів Сходу і Заходу, являє собою унікальну цивілізацію. Базовою засадою цього підходу стала ідея академіка О.Пріцака, що була сформульована на початку 1990-х років, про те, що в результаті зникнення державних утворень і цивілізацій з території України протягом двох останніх століть панівною стала саме українська цивілізація *par excellence*. Тому, предметом дослідження історії України має виступати історичні процеси, котрі призвели до зникнення низки цивілізацій на території України та інтегрували їх релікти в українській цивілізації-державі. Поширенню цієї ідеї сприяли нові політичні реалії перших років незалежності України, коли виникла потреба у формуванні національного історичного міфу, а також прагнення до радикального розведення української і російської історії.

Ідея цивілізаційної унікальності України була розроблена в рамках концепції постмодерної цивілізації, яка поєднує національні та цивілізаційні виміри історичного процесу та актуалізує аналіз історичного розвитку етносів та націй. Незважаючи на різноманітність існуючих визначень поняття «цивілізація» при застосуванні цивілізаційного підходу для дослідження цивілізаційної унікальності України, доречним, на погляд ряду провідних українських науковців, є поняття цивілізації у значенні регіонального утворення, яке формується на засадах як міжетнічних взаємодій, так і інших впливів, які мають геополітичний, релігійний та мовно-лінгвістичний характер [12, 13].

Аналізуючи цивілізаційну компоненту в українському соціокультурному просторі деякі дослідники вказують на важливість цивілізаційного вибору для усвідомлення національної ідентичності населенням України, тому що ні європейська, ні євразійська ідентичності не мають переважного впливу на її формування. Тому соціокультурна ідентичність України може бути представлена як цивілізаційний простір синтезу впливів Сходу і Заходу, Півночі та Півдня, або як унікальна регіональна цивілізація, що з'явилася у результаті такого синтезу та асиміляції усіх сторонніх цивілізаційних впливів в процесі власного історичного розвитку. На користь цього свідчить наявність релігійної основи цивілізаційної унікальності України, що знайшла свій прояв у

феномені українського православ'я. Якщо у період виникнення та розповсюдження воно зберігало ідентичність візантійському, то після XII ст. воно формувалося вже як український різновид східного православ'я, в якому було синтезовано українську духовність та православ'я.

На думку М.Михальченка, цивілізація може як збігатися з національними кордонами, так і виходити за них, як світова чи людська цивілізація. Відповідно до цього, українська цивілізація в його роботах визначається як мікроцивілізація, що зароджувалася у часи Київської Русі, як українська етнічна цивілізація, а в Новітній період своєї історії зазнала трансформації в українську політичну цивілізацію [14].

Останнім часом цивілізаційна теорія поповнилася новими підходами до визначення поняття «цивілізація» через поширення процесів глобалізації всесвітньої цивілізації, який супроводжується регіоналізацією цивілізацій, створенням нових субрегіональних цивілізацій, котрі класифікуються за релігійним, економічним, політичним та іншими критеріями, а також зростанням активності локальних цивілізацій на державній та етнічній основах. Багатомірний підхід до поняття цивілізації дає змогу глибше розглянути конкретні типи цивілізаційного устрою суспільств, здійснити порівняльний аналіз характерних рис політичних, духовних і соціокультурних структур конкретних регіонів та цивілізацій.

Отже, узагальнімо головні напрями визначення цивілізаційної ідентичності України в сучасній історичній науці. Це, з одного боку, співставлення України з Європейською цивілізацією, а з іншого – відмежування в цивілізаційному контексті від Росії, яка є Сходом або Азією відносно України.

Найбільше адептів має європейський напрям обґрунтування цивілізаційної ідентичності України, в якому вона визначається як складова Європейської цивілізації, частина Центрально-Східної Європи або окраїна східного кордону Європейської цивілізації. Розповсюджене визначення України як «буферної зони» між Західною Європою і Росією здебільшого в політичному аспекті має коріння від представлення України як маргінальної території між Сходом та Заходом, яке базується на тлумаченні назви «Україна» як окраїни або пограниччя, що вказує на вірогідну міжцивілізаційну взаємодію або міжцивілізаційне зіткнення.

Нами було показано, що в рамках теорії міжцивілізаційної взаємодії існують різні напрями. Один з них говорить про те, що соціокультурна

розколотість території України перешкождала остаточному міжцивілізаційному синтезу на її теренах східних і західних впливів. Представники іншого напрямку вважають міжцивілізаційний синтез Сходу і Заходу головним рушієм її діалектичного розвитку, при цьому наголошують на історичному розвитку цивілізацій на українській території.

Разом з тим тлумачення міжцивілізаційного синтезу як підґрунтя цивілізаційної унікальності України дає можливість визначити її як регіональну цивілізацію, яка поєднує в своєму соціокультурному просторі цивілізаційні надбання Сходу і Заходу.

Використані джерела та література

1. Теплицький Ю. М. Енциклопедія слов'янства: в 10 т. Т. 1: Етногенез слов'янства і становлення державності Русі в контексті взаємовідносин „Захід” – „Схід” (Звідки пішла земля слов'янська й якого ми роду-племіні) / Ю.М. Теплицький. – Луганськ : ВАТ “ЛЮД”, 2004. – 229 с.
2. Павленко Ю. В. История мировой цивилизации. Философский анализ: монографія / Ю.В. Павленко. – К. : Феникс, 2002. – 760 с.
3. Залізняк Л. Від склавинів до української нації: монографія / Л. Залізняк. – К.: Бібліотека українця, 2004. – 256 с.
4. Барановський Ф. Чинники та мотиви європейської інтеграції України / Ф. Барановський // Політичний менеджмент. – 2007. – № 6. – С. 115–124.
5. Горський В. Ще раз про пошук Європи / С. Горський // Філософсько-антропологічні студії. – К. : Стило, 2000. – С. 45–50.
6. Кримський С. Колізії цивілізаційного вибору в посттоталітарній Україні / С. Кримський // Філософсько-антропологічні студії. – К. : Стило, 2000. – С. 39–40.
7. Історія Центрально-Східної Європи: [навч. посіб.] / за ред. Л. Зашкільняка. – Львів : Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2001. – 660 с.
8. Гончаревський В. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991 – 2009) / В. Гончаревський. К.: Логос, 2011. 220 с.
9. Кремень В. Г. Україна: проблеми самоорганізації : в 2-х т. Т. 1. Критика історичного досвіду / В.Г. Кремень, Д.В. Табачник, В.М. Ткаченко. – К. : Промінь, 2003. – 384 с.
10. Курас І.Ф. Цивілізаційне місце України в сучасному світі. / І.Ф. Курас // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 4–8.
11. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України: монографія / Н. Яковенко. – К. : Критика, – 2006. – 581 с.
12. Шкляр Л.Є. Нація в умовах “розколотої” цивілізації / Л.Є. Шкляр // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. Т.2. – К. : ТОВ УВПК, 2006. – С. 207–219.
13. Майборода О.М. Українська самоідентифікація на сучасному етапі: елітарна та масова версії / О.М. Майборода // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. Т1. – К. : ТОВ УВПК, 2006. С.71–75.
14. Михальченко М. Ю. Цивілізаційна чи ціннісна розколотість України? / М. Михальченко, Ю. Шайгородський // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6 (21). – С. 18–28.

ЧАСТИНА II

ВПЛИВ ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ НА ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

УДК 94:327.8 (47+57)

Булівінський А.Г.

БАЧЕННЯ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ У РОСІЙСЬКИХ СТРАТЕГІЧНИХ ДОКУМЕНТАХ

У статті аналізується відображення у російських стратегічних документах (Воєнних доктринах 1993, 2000, 2010, 2014 рр., Концепціях зовнішньої політики 1993, 2000, 2008, 2013, 2016 рр., Стратегіях національної безпеки 1997, 2000, 2009, 2015 рр., Стратегіях державної національної політики 1996, 2012 рр. та деяких інших документах) змісту та напрямку трансформації російської політики щодо пострадянського простору та колишніх радянських республік.

Ключові слова: пострадянський простір, Росія, доктрина, стратегія, концепція.

Булівінський А.Г. Постсоветское пространство в российских стратегических документах

В статье анализируется отражение в российских стратегических документах (Военных доктринах 1993, 2000, 2010, 2014 гг., Концепциях внешней политики 1993, 2000, 2008, 2013, 2016 гг., Стратегиях национальной безопасности 1997, 2000, 2009, 2015 гг., Стратегиях государственной национальной политики 1996, 2012 и г. некоторых других документах) содержания и направления трансформации российской политики в отношении постсоветского пространства и бывших советских республик.

Ключевые слова: постсоветское пространство, Россия, доктрина, стратегия, концепция.

Bulvinsky A.G. Post-Soviet space in the Russian strategic documents

The article analyses how the essence and direction of transformation of the Russian policy in the post-Soviet space and the former USSR republics is reflected in the Russian strategic documents (Military Doctrine of 1993, 2000, 2010, and 2014; Foreign Policy Concept of 1993, 2000, 2008, 2013, and 2016; National Security Strategy of 1997, 2000, 2009, and 2015; State National Policy Strategy of 1996 and 2012; and some other documents).

Key words: post-Soviet space, Russia, doctrine, strategy, concept.

Після розпаду Радянського Союзу у 1991 р. пострадянський простір залишився для Росії одним із ключових об'єктів уваги та докладання зусиль. Імперія ніби розпалась, але постімперський простір, як його

сприймали у Москві, залишився і потребував певного упорядкування, виходячи з нових історичних умов та інтересів Росії.

Процес та результати вироблення політики Російської Федерації щодо пострадянського простору знаходив своє втілення у російських стратегічних документах (стратегіях, доктринах, концепціях державної політики оборонного, зовнішньополітичного та іншого характеру, в посланнях президента РФ тощо), які задавали цілепокладання у цій сфері.

Ці ж документи засвідчують і зміни політики Росії щодо пострадянського простору з часом, з віддаленням від дати розпаду СРСР, з приходом до влади нового президента Росії, зі зміною зовнішньополітичної обстановки та внутрішньополітичних настанов російської влади.

Тому метою цієї роботи є з'ясування змісту та напрямку трансформації російської політики щодо пострадянського простору та колишніх радянських республік, відображених у російських стратегічних документах.

При опрацюванні даної теми нами були проаналізовані тексти усіх російських Воєнних доктрин (1993, 2000, 2010, 2014), Концепцій зовнішньої політики (1993, 2000, 2008, 2013, 2016), Стратегій національної безпеки (1997, 2000, 2009, 2015), Стратегій державної національної політики (1996, 2012) та ряд інших російських доктринальних документів.

Дана проблема певною мірою розроблялась російськими дослідниками, зокрема, А.Смирновим, О.Шкапяком, О.Богатуровим, І.Бургановою [1], трактувалась окремими російськими політиками (С.Лавров [2]), проте, вважаємо, що український погляд на це питання буде також продуктивним та науково вартісним.

Перш за все з'ясуємо як трансформувались самоідентифікація Росії, її самономінування та бачення свого статусу і місця у світі, викладені в офіційних доктринальних документах. У загальних рисах ці зміни виглядали так.

Регіонально-цивілізаційна приналежність Росії за президентства Б. Єльцина була позначена в Концепції національної безпеки 1997 р. – «впливова європейсько-азіатська держава» [3]. У стратегічних документах першого президентства В.Путіна, зокрема в Концепції зовнішньої політики 2000 р., ми бачимо нове цивілізаційно-геополітичне самовизначення Росії – «найбільша євразійська держава» [4]. Президент Д.Медведев спробував

переакцентувати цивілізаційну приналежність Росії. У Концепції зовнішньої політики 2008 р. вона спочатку названа «найбільшою європейською державою», а потім, в іншому місці згадується, що вона також належить і до Азіатсько-Тихоокеанського регіону [5].

Під час третього президентства В.Путіна у російських стратегічних документах з'являються формулювання, які свідчать про осмислення Росії як окремої цивілізації. Так у Стратегії державної національної політики 2012 р. говориться, що «сучасну Російську державу об'єднує... єдиний культурний (цивілізаційний) код, який характеризується особливим прагненням правди і справедливості» [6]. Проте, в Концепції зовнішньої політики 2013 р. В.Путін, підкреслюючи культурно-цивілізаційне розмаїття світу, знову повертається до самовизначення Росії «як невід'ємної, органічної частини європейської цивілізації» [7], а в Концепції зовнішньої політики 2016 р. ставить амбітне, але концептуально не вирішуване завдання «сполучення процесів європейської та євразійської інтеграції, що дозволить не допустити появи розділових ліній на європейському континенті» [8].

Питання визначення статусу Росії та її місця у світі також зазнало тривалих трансформацій.

У перших стратегічних документах часів президентства Б.Єльцина за Росією просто закріплюється статус великої держави. Так, якщо у Концепції зовнішньої політики 1993 р. йшлося про те, що Російська Федерація як велика держава з багатовіковою історією прагне повноправного та природного включення у світове співтовариство [9], то у Концепції державної національної політики 1996 р. вже без усяких натяків на прагнення констатується, що Російська Федерація – це «одна із найбільших у світі багатонаціональних держав» [10].

Натомість з другої половини 90-х рр. XX ст. статусна самоідентифікаційна риторика посилюється. Так, у Концепції національної безпеки 1997 р. вже чітко говориться про особливий, великий статус Росії у світі та про те, що її національні інтереси вимагають «зміцнення позицій Росії як великої держави – одного із впливових центрів багатополярного світу, що формується».

У першому стратегічному документі часів президентства В.Путіна, Концепції національної безпеки 2000 р., нових змістовних концептів щодо самоідентифікації не було внесено, тут Росія номінується як «одна з

найбільших країн світу з багатоміліардною історією і багатими культурними традиціями», а також повторюється положення про те, що національні інтереси вимагають «зміцнення позицій Росії як великої держави – одного з впливових центрів багатополарного світу» [11]. Проте у цьому документі було скориговане російське бачення геополітичної конфігурації сучасного світу – багатополарність тепер визначалась як даність, а не перспектива.

У наступному путінському стратегічному документі, Концепції зовнішньої політики 2000 р. положення про Росію як велику державу та один із впливових центрів сучасного світу було доповнено тезами про національну могутність Російської Федерації та про те, що вона «має реальний потенціал для забезпечення достойного місця у світі».

За президентства Д.Медведева, із його заявленими намірами провести модернізацію Росії, розпочався і пошук нових самоідентифікаційно-статусних маркерів для країни. У першому доктринальному документі часів президентства Д.Медведева, Концепції зовнішньої політики 2008 р., Росія називалась вже не великою державою, а «Новою Росією», яка «ставши на міцний ґрунт національних інтересів, набула повноцінну роль у глобальних справах». Проте, вже у Стратегії національної безпеки 2009 р. номінування Росії було піднято на нову висоту. У документі йшлося вже не про велику, а про світову державу. Там зокрема говорилося, що національні інтереси Росії полягають «у перетворенні Російської Федерації на світову державу», і тепер вже йшлося не про забезпечення достойного місця у світі, а про перетворення Росії в «одну з лідируючих держав за рівнем технічного прогресу, якості життя, впливу на світові процеси» [12].

Після повернення В.Путіна на посаду президента РФ, він починає уникати у доктринальних документах називати Росію великою чи світовою державою. Так, у Концепціях зовнішньої політики 2013 та 2016 рр. присутнє лише формулювання про Російську Федерацію, як про один із впливових центрів сучасного світу. Проте після початку воєнної агресії щодо України та бойових дій у Сирії у 2014–2015 рр. у російські безпекові стратегічні документи повертаються терміни величі при позначенні Російської держави. Так, у Стратегії національної безпеки 2015 р. Росія знову номінується як світова держава, а закріплення за нею «статусу однієї із лідируючих світових держав» визначається одним із довгострокових національних інтересів [13].

Наступним важливим блоком нашого аналізу є загальне осмислення та відповідне позначення всього пострадянського простору у російських стратегічних документах.

Так, вже у першому російському стратегічному документі, Концепції зовнішньої політики 1993 р., для позначення пострадянського простору було використано термін «близьке зарубіжжя», яке має стати «поясом безпеки і добросусідства» на кордонах РФ. Про формування поясу добросусідства йшлося і в Концепції зовнішньої політики 2000 р., у наступних варіантах Концепції (2008, 2013, 2016) вже йшлося просто про «формування відносин добросусідства з суміжними державами», оскільки створити пояс добросусідства після війни із Грузією та Україною Москві очевидно не вдалося.

Територія колишнього СРСР трактувалась у Москві як певна просторова єдність, тому в Концепції зовнішньої політики 1993 р., фігурують такі поняття, як єдиний воєнно-стратегічний простір, єдиний економічний простір, єдиний правовий простір, зовнішні кордони Співдружності незалежних держав, які необхідно захищати. У Концепції національної безпеки 1997 р. додається новий політико-географічний маркер – єдиний економічний простір країн-учасників СНД, у Концепції національної безпеки 2000 р. – прикордонний простір держав-учасників СНД, у Воєнній доктрині 2000 р. – єдиний оборонний простір СНД [14], у Концепції зовнішньої політики 2000 р. – зона вільної торгівлі СНД, у Концепції державної політики РФ в галузі підготовки національних кадрів для зарубіжних країн в російській освітніх установах 2002 р. – єдиний освітній простір Співдружності і навіть окрема «зона світу» [15], у Концепції довгострокового соціально-економічного розвитку РФ 2008 р. – єдиний транспортний простір СНД [16], у Стратегії національної безпеки 2009 р. – спільне гуманітарне та інформаційно-телекомунікаційне середовище на території країн СНД, у Федеральній цільовій програмі «Російська мова» на 2016–2020 рр. [17] – російський мовний, культурний та освітній простір в державах СНД.

Доктринально важливою темою зовнішньополітичного курсу Росії стала тема захисту співвітчизників у країнах пострадянського простору, яка у різних формулюваннях присутня фактично в усіх російських стратегічних документах з початку 1990-х рр. Проте з другої половини 2000-х рр. Росія скоригувала своє доктринальне ставлення до російської

діаспори, прагнучи тепер не лише її захищати, а й використати для просування російських інтересів у країнах пострадянського простору. Так, у Концепції зовнішньої політики 2008 р. Москва задекларувала, що розглядає «багатомільйонну російську діаспору – Русский мир – в якості партнера, зокрема і в справі розширення і зміцнення простору російської мови і культури». Наміри «розширення закордонного російськомовного простору» були підтверджені і в Федеральній цільовій програмі «Російська мова» на 2016–2010 рр.

Надалі, у Концепціях зовнішньої політики 2013 та 2016 рр., Росія натякнула на бажання стати лідером не лише Російського, але й Слов'янського світу. Прямо про це не заявлялось, але у документі серед російських зовнішньополітичних пріоритетів раптом з'явилась слов'янська тематика, якої у попередніх доктринальних документах не було: «розвивати міждержавні культурні і гуманітарні зв'язки слов'янських народів».

В другій половині 2000-х рр. у російських стратегічних документах з'являється нове положення, ідеологічна суть якого зводилась до відстоювання Росією свого місця у світовій історії, зокрема, радянського бачення Другої світової війни, згідно якого саме СРСР виграв цю війну і не мав жодних агресивних намірів щодо сусідів на її початку. Поява цього положення пов'язана із переосмисленням рядом постсоціалістичних та пострадянських країн, які у 1940-х рр. проти своєї волі потрапили у сферу радянського впливу, ролі СРСР у цій війні.

Тому у Концепції зовнішньої політики 2008 р. з'являється положення про наміри Росії протидіяти «спробам переписати історію і використати її з метою нагнітання конфронтації і реваншизму у світовій політиці, піддати ревізії підсумки Другої світової війни», а у редакціях Стратегії національної безпеки 2009 та 2014 рр. «спроби перегляду поглядів на історію Росії, її роль та місце в світовій історії» були віднесені до загроз національної безпеки. Надалі у Стратегії державної національної політики 2012 р. ідеологічний градус формулювань був піднятий до декларування намірів Росії протистояти вже «спробам фальсифікації історії» та «применшення подвигу радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років», а у Стратегії національної безпеки 2015 р. – «спробам фальсифікації російської і світової історії».

Що стосується російського наративу щодо власне СНД, то ключову його характеристику у доктринальних документах можна описати через поняття інтеграція. Так, вже у першому стратегічному документі, Концепції зовнішньої політики 1993 р., де досить помірковано декларувалось прагнення Москви домагатись «перетворення Співдружності на дієве міждержавне формування суверенних суб'єктів міжнародного спілкування, ґрунтоване на спільності інтересів...», наголошувалось на обов'язковій добровільності процесів та можливості різношвидкісних підходів до співробітництва, у рамках СНД вже було присутнє положення про створення стимулів для реінтеграції економік колишніх радянських республік. В Основних положеннях воєнної доктрини 1993 р. також був пункт про пріоритетне для Росії значення відновлення і розширення коопераційних зв'язків підприємств та галузевих науково-дослідних установ ВПК країн СНД [18].

У російських стратегічних документах, ухвалених після повторного обрання Б.Єльцина президентом РФ у 1996 р. вже чітко й однозначно одним із завдань державної політики ставиться – «сприяння процесу реінтеграції на новій основі держав – колишніх республік СРСР в політичній, економічній і духовній сферах» (Концепція державної національної політики 1996 р.). У Концепції національної безпеки 1997 р. «формування на добровільній основі інтеграційного об'єднання держав – учасників СНД» віднесено до національних інтересів Росії. Іншим важливим положенням цього документу є теза про те, що поглиблення відносин з СНД є «найважливішим чинником, що сприяє врегулюванню етнополітичних і міжнаціональних конфліктів». Особливо чітко це цинічне положення розуміла Грузія, яка у 1991–1992 рр. відмовилась приєднуватись до СНД та Договору колективної безпеки й потрапила під загрозу розчленування через активізацію озброєних Росією сепаратистів, і лише після вимушеного приєднання у 1993 р. до обох організацій, Москва натиснула на Абхазію і змусила її заморозити свою активність.

Питання посилення інтеграційних процесів на пострадянському просторі під керівництвом Москви було одним із найважливіших пріоритетів нового президента РФ В.Путіна. Ще у статусі в.о. президента він затверджує нову редакцію Концепції національної безпеки 2000 р. у якій серед загроз національній безпеці Росії зазначено «послаблення інтеграційних процесів в СНД», а тому до найважливіших завдань

державної політики було віднесено «формування єдиного економічного простору з державами – учасниками СНД», розвиток інтеграційних процесів у рамках СНД та забезпечення воєнної безпеки РФ через ефективну взаємодію та співробітництво з країнами СНД. Питання зміцнення системи колективної безпеки у рамках СНД на основі ДКБ було віднесено до пріоритетних й у Воєнній доктрині 2000 р.

Проте, вже з початку 2000 р. у російських стратегічних документах починає фіксуватись не лише пробуксовка інтеграційних процесів у форматі СНД, а й поступовий перегляд Москвою своїх підходів до Співдружності з огляду на те, що загально інтеграційний проект на базі СНД не склався. Так, у Концепції зовнішньої політики 2000 р. вже йдеться про те, що Росія виходить із концепції про «різношвидкісну та різнорівневу інтеграцію у межах СНД», про стратегічне партнерство з країнами СНД та про те, що Росія тепер буде враховувати відповідність свого співробітництва з країнами СНД задачам національної безпеки.

Зрозуміло, що Москва на доктринальному рівні не відходила від визнання пріоритетності курсу на поглиблення процесів інтеграції в СНД, як про це було сказано в Концепції державної політики РФ в галузі підготовки національних кадрів для зарубіжних країн в російський освітніх установах 2002 р. У цьому документі навіть була описана стратегічна мета Росії щодо СНД та бажаний образ його майбутнього: «створення співтовариства держав, здатного стати в XXI ст. центром стійкого політичного, соціального, економічного і науково-технічного розвитку». Проте вже зараз можна говорити що таке майбутнє для СНД як цілісності не настане.

Перший чіткий акцент щодо позначення російських концептуальних інтересів в СНД було зроблено вже у Концепції зовнішньої політики 1993 р., де до найважливіших зовнішньополітичних завдань було віднесено дотримання прав «етнічних росіян і російськомовного населення».

З початку 2000-х рр. Москва почала чіткіше артикулювати власні конкретні інтереси щодо країн пострадянського простору. У Концепції зовнішньої політики 2000 р. вже було чітко обумовлено, що практичні відносини з країнами СНД Росія буде вибудовувати враховуючи готовність країни «враховувати інтереси Російської Федерації, зокрема у забезпеченні прав російських співвітчизників», а одним з її головних концептуальних

інтересів є збереження і примноження «спільного культурного спадку». У наступному варіанті Концепції зовнішньої політики (2008) ці положення були конкретизовані. Там вже йшлося про «захист освітніх, мовних, трудових, гуманітарних та інших прав і свобод» російських співвітчизників, а також про збереження і примноження спільного вже «культурно-цивілізаційного спадку», як важливого ресурсу СНД і кожної держави окремо. Ці акценти збереглися і в Концепції зовнішньої політики 2013 р.

Відповідно, інтеграційні процеси у сфері освіти Росії потрібні були для «формування спільних підходів до виховання молодого покоління країн – учасників СНД», «відновлення позицій Росії як головного освітнього центру Співдружності» та «підтримки функціонування російської мови у державах – учасниках СНД».

Згідно положень Концепції демографічної політики РФ на період до 2025 р., її демографічними пріоритетами на всьому пострадянському просторі (країни СНД і Балтії) є сприяння добровільному переселенню співвітчизників та залучення молоді до навчання і стажування у Росії задля наступного отримання ними російського громадянства [19].

У Концепції довгострокового соціально-економічного розвитку РФ на період до 2020 р. (2008) позначено ще декілька сфер, які особливо цікавили Москву у контексті СНД, це «формування спільної транспортної і енергетичної інфраструктури», а також «перетворення російського рубля у провідну регіональну резервну валюту на просторі СНД». Очевидно, що перше положення потрапило до документу після газової війни з Україною взимку 2006 р.

У Федеральній цільовій програмі «Російська мова» на 2011–2015 рр. вперше у російських публічних доктринальних документах було чітко стверджено політичну складову російської мовної політики на пострадянському просторі [20]. По-перше, визначено що підтримка і просування російської мови є «найважливішим елементом в розвитку інтеграційних процесів в державах – учасниках СНД» і, по-друге, Москва задекларувала прагнення зберегти російську мову «як засіб міжнаціонального спілкування в державах – учасниках СНД», тобто щоб у кожній з країн СНД засобом міжнаціонального спілкування була не державна мова, а колишня імперська – російська.

У наступній Федеральній цільовій програмі «Російська мова» на 2016-2020 рр. російський інтерес на пострадянському просторі у цій сфері був конкретизований через нову ціль – зміцнити позиції російської мови в національних системах освіти країн – учасників СНД. Мета цих зусиль чітко зазначена у документі: «Розширення географії і сфер застосування російської мови в світі буде сприяти посиленню російського впливу... і в кінцевому рахунку захисту геополітичних інтересів Росії».

Новий російський інтерес щодо СНД було сформульовано у Концепції зовнішньої політики 2013 р. – запустити практичну реалізацію Договору про зону вільної торгівлі, а в Основних напрямках діяльності уряду РФ на період до 2018 р. до цього додано ще й акцент про зацікавленість Росії у розвитку на просторі СНД спільного ринку сільськогосподарської продукції [21].

Концепція зовнішньої політики 2008 р. фактично фіксує розщеплення СНД, як політичного суб'єкта, та зниження доктринальних вимог до неї з боку Москви. У документі вже не йдеться навіть про «різношвидкісну та різнорівневу інтеграцію у межах СНД», а лише про «розвиток двостороннього та багатостороннього співробітництва з державами – учасниками СНД». Більше того, тут чітко говориться, що інтереси Росії тепер пов'язані з «регіональною та субрегіональною інтеграцією на просторі СНД», а сама СНД є лише «форумом для багатостороннього політичного діалогу і механізмом багатопланового співробітництва».

Про СНД як звичайну регіональну організацію з певним економічним потенціалом йдеться в Концепції довгострокового соціально-економічного розвитку РФ на період до 2020 р. У цьому ж документі, поряд із риторичними згадками про пріоритетність відносин та необхідність просувати сучасні форми інтеграції вперше було фактично визнано наявність дезінтеграційних процесів в СНД, різного ставлення країн СНД до Росії та її планів, відмінних інтересів. Саме по цій причині у Концепції з'явилося положення про те, що «практична взаємодія з кожною з держав буде будуватися з урахуванням ступеня їх зацікавленості у співпраці, реальної готовності враховувати інтереси Російської Федерації».

Той же самий диференційований підхід до різних країн СНД було закладено і в Воєнній доктрині 2010 р. [22]. Тут, на відміну від Доктрини

2000 р., вже чітко приписані різні пріоритети військово-політичного співробітництва Росії з країнами СНД – членами ОДКБ і не членами.

Клубний (форумний) характер існування СНД фактично визнає і Концепція зовнішньої політики 2013 р. У цьому документі Москва констатує, що інтенсифікуватиме інтеграційні процеси з тими країнами СНД, які проявляють готовність до цього, із ними будуть розвиватись відносини стратегічного партнерства і союзництва. Потенціал власне СНД Росія бачить «у якості впливової регіональної організації, форуму для багатостороннього політичного діалогу». Положення про СНД як форум збереглося і в редакції Концепції зовнішньої політики 2016 р.

Наступним об'єктом нашого аналізу буде відбиття у доктринальних документах силових складових російської політики щодо пострадянського простору.

Варто зазначити, що вже в першому російському стратегічному документі (Концепції зовнішньої політики 1993 р.) була закладена можливість силового тиску на країни пострадянського простору, адже Росія проголосила своє право «переконанням, в крайніх випадках і з використанням силових засобів, утверджувати принципи міжнародного права, включаючи права меншин, домагатися міцного добросусідства». В іншому місці адресат погрози силою сформульовано абсолютно чітко: «У разі односторонніх дій інших держав ближнього зарубіжжя, які б ущемляли інтереси Росії чи ухилялися від виконання взятих на себе зобов'язань, Росія буде шукати шляхи захисту своїх інтересів... не виключаючи при необхідності застосування власних заходів у відповідь».

Основні положення воєнної доктрини 1993 р. передбачали, що «інтереси безпеки Російської Федерації та інших держав – учасників СНД можуть зажадати розміщення військ (сил) і засобів за межами території Російської Федерації», тобто на територіях інших країн СНД. Положення про можливість розміщення російських військ за межами власне російської території, зокрема, у конфліктних регіонах, було присутнім і у Воєнній доктрині 2000 і 2010 рр. та Стратегії національної безпеки 2009, 2014, 2015 рр.

У Концепції національної безпеки 1997 р. вперше було чітко заявлено, що «перспектива розширення НАТО на Схід є неприйнятною для Росії, оскільки являє собою загрозу її національній безпеці». Це положення зберігалось і в подальших редакціях документа. Також положення про

негативне ставлення Росії до розширення НАТО було присутнє й в Концепціях зовнішньої політики 2000, 2008, 2013, 2016 рр.

З початку 2000-х рр. Москва у своїх доктринальних документах все чіткіше почала публічно декларувати своє право на використання все ширшого кола інструментів активного відстоювання своїх інтересів за кордоном. Так, у Воєнній доктрині 2000 р. Росія вже виходила із можливості використання військ не лише для захисту, а й для тиску на інші держави, а тому передбачала для себе «підтримку (при необхідності) політичних акцій Російської Федерації шляхом проведення відповідних заходів військового характеру, а також військово-морської присутності». У Концепції зовнішньої політики 2000 р. Москва додала до інструментів своїх дій ще й економічний тиск, наголосивши, що «Росія повинна бути готова до використання всіх наявних в її розпорядженні економічних важелів і ресурсів для захисту своїх національних інтересів». У редакції Концепції 2008 р. до цього положення було додано ще й захист російських національних інтересів в економічній сфері через використання конкурентних переваг.

Новим положенням, яке стосується силової складової російської зовнішньої політики став пункт у Концепції зовнішньої політики 2008 р. про наміри Росії самостійно діяти в інтересах підтримки безпеки в світі на глобальному і регіональному рівні та для захисту своїх національних інтересів: «Якщо партнери не будуть готові до спільних дій, Росія для захисту своїх національних інтересів буде вимушена діяти самостійно...». Не пройшло і двох місяців після схвалення цієї концепції, як у серпні 2008 р. російська армія почала «самостійно» діяти на території Грузії, розв'язавши проти неї війну.

У Стратегії національної безпеки 2009 р., явно маючи на увазі у першу чергу пострадянський простір і бажаючи чіткіше окреслити сферу поширення свого силового поля, Росія задекларувала своє бачення моделі розвитку світу у якій кризові ситуації на регіональній основі мають вирішуватись без втручання зовнішніх сил: «Формується тенденція до пошуку вирішення наявних проблем і врегулювання кризових ситуацій на регіональній основі без участі нерегіональних сил». Це положення збереглося і у редакції Стратегії 2014 р. і поєднувалось із положенням про підтримку стратегічної стабільності у конфліктних регіонах за допомогою присутності там російських військ.

Воєнна доктрина 2010 р. містила цілий ряд новел, відсутніх у редакції 2000 р., які доктринально розширювали можливості для силових дій Росії за межами своїх кордонів. Зокрема, тепер Москва вважала правомірним застосовувати свої війська не лише для відбиття агресії чи підтримки миру за рішенням РБ ООН, а також і для «забезпечення захисту своїх громадян, які знаходяться за межами Російської Федерації», а сам захист «громадян Російської Федерації за межами Російської Федерації від збройного нападу на них» став новою задачею російських Збройних Сил у мирний час. Зрозуміло, що технічно «захистити» російських громадян Москва могла перш за все у сусідніх країнах пострадянського простору.

Іншою новою задачею російських Збройних Сил стало «вжиття заходів для запобігання (усунення) загрози миру, придушення актів агресії (порушення миру)», що вже було на практиці апробовано російськими військами в 2008 р. у Грузії.

Крім цього, у Доктрині з'явилося положення у якому було прописано цілий ряд підстав, які доктринально узаконили оперативне використання російських військ за кордоном: «З метою захисту інтересів Російської Федерації та її громадян, підтримки міжнародного миру і безпеки формування Збройних Сил Російської Федерації можуть оперативного використовуватися за межами Російської Федерації». Усі ці новели збереглися і в редакції Доктрини 2014 р., саме так Москва і вчинила у 2014 р. в Україні і в 2015 р. – у Сирії.

Натомість у Стратегії національної безпеки 2015 р. Росія фактично задекларувала своє право на застосування воєнної сили, не обмежуючи його вже ні загрозою збройного нападу, ні необхідністю підтримання миру або захисту своїх громадян. Для цього Москві тепер достатньо вважати, що є загроза її національним інтересам і дипломатичними засобами цю загрозу зняти не вдається: «Застосування військової сили для захисту національних інтересів можливе тільки в тому випадку, якщо всі вжиті заходи ненасильницького характеру виявилися неефективними».

Організаційним форматам спільного захисту колишніх радянських республік у російських стратегічних документах окрема увага почала приділятися з часів президентства В.Путіна. Трансформація російського бачення цього сегменту своєї політики щодо пострадянського простору виглядає наступним чином.

У Воєнній доктрині 2000 р. вперше було чітко зафіксовано, що Російська Федерація «надає пріоритетного значення зміцненню системи колективної безпеки в рамках СНД на основі розвитку і зміцнення Договору про колективну безпеку». Також Москва надавала пріоритетного значення «розвитку військового (військово-політичного) і військово-технічного співробітництва з державами - учасниками ДКБ СНД, виходячи з необхідності консолідації зусиль зі створення єдиного оборонного простору і забезпечення колективної військової безпеки». Документом передбачалось створення учасниками СНД змішаних військових формувань.

Проте без чіткого організаційного оформлення структури колективної безпеки країн СНД фактично не діяли. Саме тому у 2002 р. була створена Організація Договору про колективну безпеку (ОДКБ) у складі Вірменії, Білорусі, Казахстану, Киргизстану, Росії та Таджикистану, яку Росія у Концепції зовнішньої політики 2008 р. позиціонувала у якості «ключового інструменту підтримки стабільності і забезпечення безпеки на просторі СНД».

У Стратегії національної безпеки 2009 р. місія ОДКБ була сформульована більш широко, і вже без прив'язки до СНД, вона розглядалась Москвою «в якості головного міждержавного інструменту, покликаного протистояти регіональним викликам і загрозам військово-політичного та військово-стратегічного характеру».

Деталізацію російського концептуального бачення системи колективної безпеки у рамках ОДКБ було здійснено у Воєнній доктрині 2010 р. По-перше, тут було чітко закріплене доктринальне положення про те, що «Російська Федерація розглядає збройний напад на державу – члена ОДКБ як агресію проти всіх держав-членів ОДКБ і здійснить в цьому випадку заходи відповідно до Договору про колективну безпеку». Фактично Москва обіцяла військовий захист своїм союзникам від зовнішньої агресії. По-друге, Росія зобов'язалась виділяти військові контингенти до складу Колективних сил оперативного реагування (КСОР) «з метою оперативного реагування на військові загрози державам – членам ОДКБ», а також до складу миротворчих сил ОДКБ «для участі в операціях з підтримки миру». Хоча у цих документах і декларувався розвиток союзницьких відносин із країнами СНД, проте вони відійшли на другий план у порівнянні з ОДКБ і співробітництво з ним у безпекових питаннях

передбачалась на рівні взаємодії із ОБСЄ та ШОС. Всі ці норми збереглися і в редакції Доктрини 2014 р. [23].

У Концепції зовнішньої політики 2013 р. Росія розширила сферу діяльності ОДКБ, як інституту забезпечення безпеки, до всього пострадянського простору, що ширше, ніж простір СНД, як про це йшлося у редакції Концепції 2008 р., а також доктринально закріпила поняття «зони відповідальності» ОДКБ. У Концепції зовнішньої політики 2016 р. Москва закріпила за ОДКБ завдання протистояння сучасним викликам і загрозам вже не лише у «зоні відповідальності ОДКБ», а й «прилеглих до неї районах», що виглядає як явна спроба позиціонувати ОДКБ у якості своєрідної альтернативи НАТО у регіоні.

Важливою змістовною особливістю російських стратегічних документів постельцинського періоду є поява у них та наступне посилення теми євразійської інтеграції.

Вперше євразійська організація за участі частини пострадянських держав згадується у російському доктринальному документі за другого президентства В.Путіна. Так у Концепції державної політики РФ в галузі підготовки національних кадрів для зарубіжних країн в російський освітніх установах 2002 р. серед пріоритетів Росії вказано «формування спільного ринку праці Євразійського економічного співтовариства». ЄврАзЕС почало діяти у 2001 р. з метою активного просування процесів економічної інтеграції у середовищі найбільш прив'язних до Росії країн пострадянського простору.

Проте серед цілей російської політики тема євразійської інтеграції закріпилась за часів президентства Д.Медведєва. В Концепції зовнішньої політики 2008 р. вже ставились чіткі завдання: «активно працювати в рамках Євразійського економічного співтовариства з Білорусією і Казахстаном над створенням Митного союзу і єдиного економічного простору, сприяти підключенню до цієї роботи інших держав-членів ЄврАзЕС», а також сприяти «подальшому зміцненню ЄврАзЕС як ядра економічної інтеграції, механізму сприяння реалізації великих водноенергетических, інфраструктурних, промислових та інших спільних проєктів».

Більш розгорнуто стратегічне бачення пріоритетів євразійської інтеграції Росії було викладено в урядовій Концепції довгострокового соціально-економічного розвитку РФ на період до 2020 р. де однією із

цілей зовнішньої політики було визначено «створення інтегрованого євразійського економічного простору спільного розвитку», через формування Єдиного економічного простору і спільного енергетичного ринку та створення спільного культурно-освітнього простору і митного союзу в рамках ЄврАзЕС. У Доктрині продовольчої безпеки Росії було віднесено «формування загального продовольчого ринку і єдиної товаропровідної мережі в рамках митного союзу держав-членів ЄврАзЕС» [24].

Втретє повернувшись на посаду президента РФ, В.Путін у своєму указі від 07.05.2012 р. «Про заходи щодо реалізації зовнішньополітичного курсу Російської Федерації» [25], задає чіткі хронологічні рамки для переходу євразійської інтеграції на новий інституційний рівень: «сприяти поглибленню євразійської інтеграції в рамках Митного союзу і Єдиного економічного простору Російської Федерації, Республіки Білорусь та Республіки Казахстан і створенню станом на 1 січня 2015 р Євразійського економічного союзу, виходячи з відкритості цих процесів для приєднання інших держав, перш за все членів ЄврАзЕС та учасників СНД». Як і раніше, ядром євразійської інтеграції було визначено Росію, Білорусь та Казахстан.

Бачення місця і ролі ЄАЕС на пострадянському просторі та Євразії загалом було викладено у Концепції зовнішньої політики 2013 р., у якій було підкреслено, що Євразійський економічний союз покликаний «не тільки максимально задіяти взаємовигідні господарські зв'язки на просторі СНД, а й стати визначальною для майбутнього країн Співдружності моделлю об'єднання, відкритою для інших держав. Новий союз, який будуватиметься на універсальних інтеграційних принципах, покликаний стати ефективною з'єднувальною ланкою між Європою та Азіатсько-Тихоокеанським регіоном». Йдучи цим шляхом Росія взяла на себе зобов'язання «активно підтримувати процес євразійської інтеграції, реалізуючи разом із Білоруссю та Казахстаном завдання перетворення ЄврАзЕС і формування Євразійського економічного союзу...».

Цілком прагматичне ставлення Москви до новостворюваного ЄАЕС було засвідчено у затверджених у 2013 р. Основних напрямках діяльності уряду РФ на період до 2018 р., у яких було відверто зазначено, що «інтеграція в форматі Митного союзу і Єдиного економічного простору дозволить відкрити нові ринки для російських виробників».

Після того, як 01.01.2015 р. договір про Євразійський економічний союз вступив у силу, у новій редакції Основних напрямків діяльності уряду РФ на період 2018 р., затвердженій також 2015 р., Москва одразу заявила про свої інтеграційні пріоритети: «Буде створено спільний ринок лікарських засобів і медичної техніки, планується поетапна гармонізація сфери фінансових ринків з виходом на створення наднаціонального фінансового регулятора, продовжиться рух до єдиного енергетичного ринку (єдині ринки нафти і нафтопродуктів, газу, електроенергії)» [26]. Більше того, Росія одразу задекларувала доктринальне положення про те, що ЄАЕС матиме свої зв'язки з іншими країнами та інтеграційними угрупованнями, явно натякаючи на те, тепер члени ЄАЕС мають спільно формувати свою політику щодо інших міжнародних суб'єктів. У Стратегії національної безпеки 2015 р. Москва із задоволенням констатувала, що «формування Євразійського економічного союзу відкрило новий етап інтеграції на євразійському просторі».

Поглиблення та розширення інтеграції Росії у рамках ЄАЕС з Вірменією, Білоруссю, Казахстаном та Киргизією стало одним із найважливіших завдань, визначених Концепцією зовнішньої політики 2016 р. Описуючи ключові цілі союзу, Росія явно намагалась копіювати засади діяльності ЄС, адже у документі сказано, що «ЄАЕС покликаний забезпечити свободу переміщення товарів, послуг, капіталу і трудових ресурсів, стати майданчиком для реалізації спільних інфраструктурних та інвестиційних проєктів».

У документах прямо про це ніде не говориться, але із контексту можна зрозуміти, що Москва розглядає Євразійський економічний союз як євразійський аналог Європейського Союзу. У Концепції йдеться лише про те, що «ЄАЕС здатний зіграти важливу роль у справі гармонізації інтеграційних процесів в Європейському та Євразійському регіонах».

Окремі країни та регіони пострадянського простору подаються у російських доктринальних документах досить диференційовано.

Зокрема, Україна згадується здебільшого у контексті проблем. У єльцинській Концепції зовнішньої політики 1993 р. Україна разом із Білоруссю та Казахстаном згадується у зв'язку із необхідністю виводу з її території ядерних сил колишнього СРСР. Проте водночас там же йдеться і про те, що «з огляду на важливість взаємин з Україною, Білоруссю і

Казахстаном, необхідно вести справу до вироблення з цими державами повномасштабних політичних договорів в першу чергу».

У першому російському стратегічному документі, який вийшов після Помаранчевої революції 2004 р. в Україні, Концепції зовнішньої політики 2008 р., Україна згадується лише у контексті негативного ставлення Росії до планів її прийому у члени альянсу. Фактично за декілька місяців до цього, Росія змогла торпедувати надання Україні та Грузії на Бухарестському саміті НАТО 2008 р. Плану дій щодо членства, після чого це положення було закріплене й у доктринальному документі.

Надалі у Стратегіях національної безпеки 2009 та 2014 рр. Україна, поряд із Грузією, Азербайджаном та Казахстаном згадується лише у контексті необхідності забезпечення безпеки державного кордону Росії із ними за допомогою «високотехнологічних і багатофункціональних прикордонних комплексів».

Після приходу до влади в Україні В.Януковича Україна вперше за тривалий час була згадана у російському доктринальному документі у союзницькому контексті. Так, у Концепції зовнішньої політики 2013 р. ставилось завдання «вибудовувати відносини з Україною як пріоритетним партнером в СНД, сприяти її підключенню до поглиблених інтеграційних процесів».

Проте, парафування у 2012 р. Угоди про асоціацію між Україною та ЄС й наміри Грузії і Молдови зробити це у 2013 р. спонукало Москву, записати у Концепцію і застереження, що «поважаючи право партнерів по Співдружності на вибудовування відносин з іншими міжнародними суб'єктами, Росія виступає за всеосяжне виконання державами-учасниками СНД узятих на себе зобов'язань в рамках регіональних інтеграційних структур з російською участю». На практиці це вилилось у політику викручування рук щодо країн, які підписали чи мали намір підписати угоди про асоціацію з ЄС із тим, щоб учасники СНД відмовились від відносин з ЄС у небажаних для Москви форматах.

Революція гідності 2013–2014 рр. та початок російської збройної агресії проти України кардинально змінили доктринальне ставлення Росії до України, як до фактично ворожої країни, на яку Москва дивилась через призму свого стратегічного суперництва із Заходом.

Зокрема, у Воєнній доктрині 2014 р. явно під впливом подій Революції гідності, з'являється нова зовнішня військова небезпека для

Росії: «встановлення в державах, суміжних з Російською Федерацією, режимів, в тому числі в результаті повалення легітимних органів державної влади, політика яких загрожує інтересам Російської Федерації».

Окрім того, при описі особливостей сучасних військових конфліктів у Доктрині з'являються нові їх риси (їх не було у редакції 2010 р.), явно навіяні й легалізовані Москвою для себе досвідом російської агресії щодо Криму та Донбасу. Йдеться, зокрема, про «комплексне застосування військової сили, політичних, економічних, інформаційних та інших заходів невоєнного характеру, що реалізуються з широким використанням протестного потенціалу населення і сил спеціальних операцій», а також про «використання фінансуються і керованих ззовні політичних сил, громадських рухів».

Політична оцінка подіям Революції гідності в Україні була дана Москвою у Стратегії національної безпеки 2015 р., де підкреслюється, що «підтримка США і Європейським союзом антиконституційного державного перевороту в Україні призвела до глибокого розколу в українському суспільстві і виникнення збройного конфлікту. Зміцнення ультраправої націоналістичної ідеології, цілеспрямоване формування в українського населення образу ворога в особі Росії, неприкрита ставка на силове вирішення внутрішньодержавних суперечностей, глибока соціально-економічна криза перетворюють Україну на довгострокове вогнище нестабільності в Європі і безпосередньо біля кордонів Росії».

У цьому ж документі Росія на доктринальному рівні вперше визнала «кольорові революції», інспіровані на думку Москви з-за кордону, загрозою державній безпеці. Це стало наслідком концептуального неприйняття Москвою низки успішних народних рухів у ряді країн пострадянського простору, які привели до зміни влади у них: «Трояндової революції» 2003 р. у Грузії, «Помаранчевої революції» 2004 р. в Україні, «Тюльпанової революції» 2005 р. в Киргизстані та «Революції гідності» 2013–2014 рр. в Україні. У цьому ж контексті Москва осмислила й невдалі антивладні акції протесту в Азербайджані (2005), Узбекистані (2005), Білорусі (2006), Вірменії (2008), Молдові (2009).

Цинічно заперечуючи свою збройну агресію проти України, анексію частини її території, і зрозумівши, що дестабілізувати її не вдалося, Москва під тиском міжнародних санкцій у Концепції зовнішньої політики 2016 р. змінила свою риторику. У цьому документі вже зазначається, що

РФ «зацікавлена у розвитку всього розмаїття політичних, економічних, культурних і духовних зв'язків з Україною на основі взаємної поваги, побудові партнерських відносин при дотриманні своїх національних інтересів» та «політико-дипломатичному врегулюванні внутрішньо українського конфлікту».

Іншою проблемою для Росії країною у російських стратегічних документах виступає Грузія. Напередодні російсько-грузинської війни 2008 р. у Концепцію зовнішньої політики 2008 р. було записано застереження для Тбілісі: «Росія зберігає негативне ставлення до розширення НАТО, зокрема до планів прийому в члени альянсу... Грузії». А вже після війни, у Стратегії національної безпеки 2009 р. Грузія разом з декількома іншими країнами фігурувала як така, безпеки на кордоні з якою Росія планувала досягти за рахунок створення високотехнологічних і багатофункціональних прикордонних комплексів.

Не зважаючи на нещодавню власну збройну агресію щодо Грузії у Концепціях зовнішньої політики 2013 та 2016 рр. Москва задекларувала, що «Росія зацікавлена в нормалізації відносин з Грузією у тих сферах, в яких до цього готова грузинська сторона, при врахуванні політичних реалій, що склалися в Закавказзі». Фактично Москва прагне, щоб грузини визнали втрату частини своєї суверенної території, що є малоімовірним, а тому можливість нормалізації відносин у середньостроковій перспективі видаються нереалістичними.

Складовою «грузинської проблеми» є поява у російських стратегічних документах часів третього президентства В.Путіна згадок про окуповані росіянами території Грузії – Абхазію та Південну Осетію – як про незалежні держави. Хоча визнання їх незалежності відбулось ще за президентства Д.Медведєва у 2008 р., проте лише за В.Путіна вони потрапили до російських доктринальних документів у якості союзників.

В указі В.Путіна «Про заходи з реалізації зовнішньополітичного курсу РФ» від 07.05.2012 р., а потім і у Концепції зовнішньої політики 2013 р. до зовнішньополітичних завдань Росії було віднесено сприяння «становленню республіки Абхазія і Республіки Південна Осетія як сучасних демократичних держав». Потім, у Воєнній доктрині 2014 р. Росія поставила собі завдання взаємодіяти з Абхазією і Південною Осетією «з метою забезпечення спільної оборони і безпеки» та «формування і розвитку союзницьких відносин». Москва таким чином прозоро натякала

Тбілісі про недоцільність будувати плани повернення втрачених територій, які тепер на доктринальному рівні були закріплені у статусі союзників Росії. У Стратегії національної безпеки 2015 р. відносини із цими самопроголошеними державами були піднесені до одного із ключових напрямків зовнішньої політики.

Регіон Центральної Азії загалом також розглядався у російських стратегічних документах здебільшого через призму загроз та проблем.

Особливо детально проблемність регіону була описана у ельцинській Концепції зовнішньої політики 1993 р., де було сказано, що регіон Південної і Західної Азії «безпосередньо пов'язаний з деякими внутрішніми конфліктами в СНД, що наочно проявляється в Таджикистані, який зазнає на собі безпосередній вплив Ірану й Афганістану. Особливу загрозу таїть в собі можливість злиття афганського і таджицького конфліктів через етнічну близькість народів, які населяють обидві країни... Звідси виходить ідея ісламського фундаменталізму. Саме тут – основний канал розповсюдження даного вірусу на мусульманські регіони Росії і СНД». А ці тенденції прямо зачіпають інтереси Росії, оскільки «спричиняють багато в чому дестабілізуючий вплив на міжетнічні, конфесійні відносини в СНД, ускладнюючи процеси державного становлення південних країн Співдружності, а також перспективи і характер розвитку міждержавних відносин з ними». Тому відносини Москви «з ісламськими країнами Південної і Західної Азії не можуть будуватися без урахування їх лінії щодо населених мусульманами держав СНД і районів самої Росії, а також суперництва між ними за вплив у країнах ближнього зарубіжжя».

У цій першій Концепції Москва навіть висловила сподівання, що дружні відносини з Туреччиною можуть здійснити позитивний вплив на південні країни СНД у справі формування у них громадянського суспільства та ствердженні ідей секуляризму. Проте надалі тема розвитку громадянського суспільства в країнах Центральної Азії у російських стратегічних документах не підіймалась.

Концепція національної безпеки 1997 р. віднесла до загроз національній безпеці Росії спроби інших держав ослабити її позиції у Закавказзі та Центральній Азії. У першу чергу Москву турбував доступ до покладів вуглеводнів у прикаспійському регіоні. Саме тому у Концепції зовнішньої політики 2000 р. з'явилась конкретна норма про те, що «Росія

буде домагатися вироблення такого статусу Каспійського моря, який дозволив би прибережним державам розгорнути взаємовигідне співробітництво з експлуатації ресурсів регіону на засадах справедливості, з урахуванням законних інтересів один одного». У Стратегіях національної безпеки 2009 та 2014 рр. з'являється доктринальне положення про перспективу тривалої боротьби міжнародних акторів за володіння джерелами енергоресурсів, зокрема у басейні Каспійського моря та регіоні Центральної Азії. При цьому Росія не виключає застосування збройної сили у ході вирішення проблем, які можуть виникнути в умовах боротьби за ресурси та при порушенні балансу сил поблизу кордонів РФ та її союзників.

Також у Стратегіях 2009, 2014 та 2015 рр. та Концепціях зовнішньої політики 2013 і 2016 рр. з'являється положення про важливість для Росії зміцнення політичного потенціалу Шанхайської організації співробітництва, стимулювання в її рамках кроків, які б сприяли зміцненню довіри і партнерства в регіоні Центральної Азії. Фактично тут Москва, яка не мала можливостей протистояти поширенню економічного впливу КНР у регіоні, задекларувала спільну з Пекіном відповідальність за ситуацію в Центральній Азії, доктринально допустивши його у свою колишню одноосібну зону інтересів.

З огляду на те, що «криза в Афганістані, яка поглиблюється, створює загрозу безпеці південних рубежів СНД», «нейтралізація терористичної загрози та наркозагрози, що походять із території Афганістану, недопущення дестабілізації обстановки в Центральній Азії та Закавказзі», були віднесені у Концепції зовнішньої політики 2008 р. до першочергових завдань. Такими вони залишились і в Концепції 2013 р.

Загрози збройної боротьби за ресурси, тероризму та дестабілізації ситуації в Центральній Азії підштовхнули Росію прописати у Воєнних доктринах 2010 та 2014 рр. окреме положення про виділення російських військових контингентів до складу Колективних сил швидкого розгортання Центральноазійського регіону колективної безпеки ОДКБ для оперативного реагування на загрози.

Новелами Концепцій зовнішньої політики 2013 та 2016 рр. у контексті вирішення суперечок щодо кордонів та використання ресурсів Каспійського моря стала поява норми про «зміцнення механізму співробітництва п'яти Прикаспійських держав на основі колективно

схвалюваних рішень». Фактично це означало, що Москва прагнула доктринально закріпити положення про те, що спори стосовно Каспію вирішуватимуться не згідно норм міжнародного права, а за домовленістю сторін. Подібний механізм давав Москві, яка має значні важелі впливу на пострадянські прикаспійські держави, додаткові можливості продавлювати вигідні для Росії рішення.

Країни Балтії розглядались у російських стратегічних документах майже виключно у контексті вирішення двох проблем: дотримання прав російськомовного населення та безперешкодного доступу до Калінінградської обл. Зокрема ці норми містились у Концепціях зовнішньої політики 1993, 2000 та 2008 рр., а також у Концепції державної національної політики 1996 р. У Концепціях зовнішньої політики 2013 і 2016 рр. країни Балтії не згадуються взагалі, очевидно остаточно доктринально розчинившись для росіян в ЄС.

Натомість країни Балтії продовжують згадуватись у більш вузькопрофільних російських стратегічних документах: демографічних та мовних. Так, у редакціях 2007 і 2014 рр. Концепції демографічної політики РФ на період до 2025 р. йдеться про бажаність залучення до міграції в Росію молоді із Латвії, Литви та Естонії через механізм навчання та стажування у Росії із можливим наступним отриманням російського громадянства після завершення навчання. У Федеральній цільовій програмі «Російська мова» на 2011–2015 рр. йдеться про намір Росії просувати російську мову у країнах Балтії у якості мови міжнаціонального спілкування. Проте вже у наступній Федеральній цільовій програмі «Російська мова» на 2016–2020 рр. дана задача вже не фігурувала, очевидно через усвідомлення утопічності її реалізації.

Також цікаво відмітити, що якщо в Основних напрямках діяльності уряду РФ на період до 2018 р., у редакції 2013 р., ставилось завдання забезпечити інтеграцію Калінінградської обл. у ринки Балтійського регіону та ЄС з метою її розвитку, то після анексії Криму і початку збройної агресії проти України на Донбасі, цей пункт у редакції Основних напрямків 2015 р. був знятий.

Російські стратегічні документи показують, що впродовж чверті століття після розпаду СРСР у Москві не сумнівались, що Білорусь і Казахстан є основними її союзниками на пострадянському просторі. Саме

тому ці дві держави згадуються у російських доктринальних документах майже виключно у позитивному контексті.

Як згадувалось вище, ще у єльцинській Концепції зовнішньої політики 1993 р. Білорусь та Казахстан разом із Україною позначались як країни з якими «необхідно вести справу до вироблення ...повномасштабних політичних договорів в першу чергу». Україна потім із цього пріоритеті випала, а Білорусь і Казахстан залишилися найближчими партнерами Росії на пострадянському просторі.

Після цілого ряду трансформацій (Співтовариства Росії і Білорусі, Союзу Білорусі і Росії) російсько-білоруські відносини були оформлені у створення Союзної держави у 1999 р. Ця нова реальність одразу знайшла відображення у російських стратегічних документах. Вже у Воєнній доктрині 2000 р. з'явилося положення про те, що Росія здійснює спільну з Білоруссю оборонну політику, координує з нею діяльність у галузі військового будівництва, використовує військову інфраструктуру. У Концепції зовнішньої політики 2000 р. до першочергових російських регіональних пріоритетів було віднесено «зміцнення Союзу Білорусі і Росії як найвищої на даному етапі форми інтеграції двох суверенних держав».

У 2000-х рр. розвиток Союзної держави йшов не зовсім за російським сценарієм, оскільки Мінськ намагався максимально використати свій союз із Москвою для отримання ряду економічних преференцій. Тому у Концепції зовнішньої політики 2008 р. Москва дещо скоординувала свою доктринальну лінію стосовно Союзної держави, підкресливши необхідність базування її діяльності на ринкових принципах. Тому у Концепції було наголошено, що Росія буде «продовжувати узгоджену лінію на створення умов для ефективного будівництва Союзної держави шляхом поетапного переведення відносин між Росією та Білоруссю на ринкові принципи в процесі формування єдиного економічного простору».

У цьому ж документі Білорусь і Казахстан були названі країнами з якими Росія має намір активно працювати над створення Митного союзу і Єдиного економічного простору у рамках ЄврАзЕС. У Концепції довгострокового соціально-економічного розвитку РФ на період до 2020 р. з'являється поняття «трійки» (Білорусь, Казахстан, Росія), яка виступає ядром економічної інтеграції і яка, за планами Москви, має створити Митний союзу та Єдиний економічний простір. У Концепції зовнішньої

політики 2013 р. Росія вже планує, спільно із Білоруссю і Казахстаном, перетворити ЄврАзЕС на ЄАЕС, що врешті і відбулось.

У Воєнних доктринах 2010 і 2014 рр. Москва, підкреслюючи особливу цивілізаційну та геополітичну близькість Білорусі до Росії, декларує положення про те, що Білорусь знаходиться під російським військовим захистом і напад на неї Росія розцінюватиме як напад на себе: «Російська Федерація розглядає збройний напад на державу - учасника Союзної держави або будь-які дії із застосуванням військової сили проти неї як акт агресії проти Союзної держави і здійснить заходи у відповідь». Концепції зовнішньої політики 2013 і 2016 рр. ставлять перед Росією чітке завдання щодо поступової інкорпорації Білорусі: «розширювати [стратегічну – 2016 р.] взаємодію з Білоруссю в рамках Союзної держави з метою поглиблення інтеграційних процесів у всіх сферах».

Проведений аналіз дозволяє зробити наступні висновки про трансформацію доктринальних засад російської політики щодо пострадянського простору, викладених у російських стратегічних документах:

1. На доктринальному рівні Росія остаточно не визначилась зі своєю регіонально-цивілізаційною приналежністю, номінуючи себе то європейсько-азійською, то євразійською, то європейською державою.

2. Водночас статусна самоідентифікація Росією щодо свого місця у світ постійно зростала: велика держава, яка прагне повноправного включення у світове співтовариство (1993), велика держава, як один із впливових центрів світу (1997), велика держава, що має національну могутність та реальний потенціал для забезпечення достойного місця у світі (2000), світова держава, яка набула повноцінну роль у глобальних справах (2009), одна з лідируючих світових держав (2015). У ході дослідження було встановлено кореляцію між підвищенням Росією своєї доктринальної самономінації від великої до світової держави з періодом коли вона розв'язала війни проти Грузії (2008) та України (2014).

3. Тривалий час поняття пострадянського простору було для Росії тотожним трактуванню СНД, яку у Москві сприймали як своєрідну номінацію простору колишнього СРСР. Відповідно територія колишнього СРСР аж до кінця 2000-х рр. трактувалась у Москві як певна просторова єдність, яка позначалась рядом просторових маркерів: єдиний воєнно-стратегічний, економічний, правовий простір, зовнішні кордони СНД

(1993), єдиний економічний простір (1997), зона вільної торгівлі, прикордонний простір, єдиний оборонний простір (2000), єдиний освітній простір, окрема «зона світу» (2002), єдиний транспортний (2008), спільне гуманітарне та інформаційно-телекомунікаційне середовище (2009).

4. З другої половини 2000-х рр. Росія скоригувала своє доктринальне ставлення до російської діаспори, номінувавши її поняттям «Русский мир» і прагнучи тепер не лише її захищати, як це було впродовж усіх 1990-х – першої половини 2000-х рр., а й використати для просування російських інтересів у країнах пострадянського простору.

5. У 2010-х рр. в російських стратегічних документах з'являється панславистичний акцент, який можна трактувати як декларацію намірів позиціонувати Росію у якості неформально лідера Слов'янського світу.

6. З другої половини 2000-х рр. Росія на доктринальному рівні починає акцентуватись на власному баченні свого місця у світовій історії, зокрема, наполягаючи на радянському баченні Другої світової війни та активно протистоячи переосмисленню ролі СРСР рядом постсоціалістичних та пострадянських країн, які у 1940-х рр. проти своєї воли потрапили у лещата радянського режиму. На практиці це означало, що Москва в'язала курс на утвердження у світі свого бачення історичної ролі Росії у долі Східної Європи та пострадянського простору.

7. Ключовою характеристикою російського нарративу щодо власне СНД з початку 1990-х рр. є поняття інтеграція. Проте вже з початку 2000-х рр. у російських стратегічних документах визнається послаблення інтеграційних процесів у СНД, а тому В.Путін намагається вдихнути у них нове життя, наповнити конкретним інтеграційним змістом. Однак паралельно у Москві зростало розуміння, що загально інтеграційний проект на базі СНД не складається через пасивність більшості учасників.

З аналізу стратегічних документів першої половини 2000-х рр. можна зробити висновок, що Росія фактично визнала пониження реального статусу взаємин у СНД із добровільного об'єднання (союзу) до просто міжнародних відносин, які Москва хотіла зберегти на рівні, принаймні, привілейованого (стратегічного) партнерства.

8. Конкретні російські інтереси в СНД спрямовані на досягнення двох глобальних завдань: посилювати російський культурно-ідеологічний вплив у країнах СНД та використовувати їх демографічні й економічні ресурси. Ці свої інтереси Росія фіксувала у доктринальних документах

досить чітко: дотримання прав етнічних росіян і російськомовного населення (з 1993), збереження спільного культурно-цивілізаційного спадку (з 2000), відновлення позицій Росії як головного освітнього центру СНД, підтримка функціонування російської мови у країнах СНД (з 2002), добровільне переселення співвітчизників, залучення молоді до навчання і стажування у Росії задля наступного отримання ними російського громадянства (з 2007), формування спільної транспортної і енергетичної інфраструктури, перетворення російського рубля у провідну регіональну резервну валюту на просторі СНД (з 2008), збереження російської мови як засобу міжнаціонального спілкування в країнах СНД (з 2011), створення спільного ринку с/г продукції (з 2013), зміцнення позиції російської мови в національних системах освіти країн СНД (з 2015).

9. Наприкінці 2000-х рр. у російських стратегічних документах було фактично визнано розщеплення СНД як політичного суб'єкта, появу дезінтеграційних процесів у ній, і відповідно, відбулось зниження доктринальних вимог до неї з боку Росії. Москва змирилась із остаточним переходом СНД до клубного характеру існування та визнала, що проводитиме диференційовану політику щодо різних країн СНД.

10. Необхідно підкреслити, що вже в перших російських стратегічних документах (1993) були обґрунтовані можливості силового тиску на країни пострадянського простору та розміщення на їх території російських військ. З початку 2000-х рр. Росія почала доктринально закріплювати більш широкі підстави та формати для власних закордонних силових дій. Зокрема, військовий тиск для підтримки політичного тиску на інші держави, використання економічних важелів тиску (2000), самостійні дії за кордоном не зважаючи на позицію партнерів (2008), вирішення регіональних кризових ситуацій без участі нерегіональних сил (2009), застосування, зокрема й оперативне, військ для захисту російських громадян за кордоном (2010), підтримка стратегічної стабільності за допомогою присутності там російських військ (2014) і врешті, нічим не обумовлене застосування військової сили, просто у разі загрози національним інтересам (2015). Усі ці нові доктринальні підходи були апробовані Росією на практиці під час збройної агресії щодо Грузії (2008), України (з 2014) та Сирії (з 2015).

11. Фактично з другої половини 2000-х рр. Росія на доктринальному рівні відмовилась від спроб створити спільну систему колективної безпеки

на пострадянському просторі і перейшла до формування безпекової організації із найближчих союзників, декларуючи за ОДКБ статус основної безпекової структури із зоною відповідальності у межах всього пострадянського простору та навіть у прилеглих регіонах.

12. На початку 2000-х рр. у російських стратегічних документах з'являється тема євразійської інтеграції. Спочатку, у 2008 р., ядром євразійської економічної інтеграції було визначено ЄврАзЕС, з 2012–2013 рр. – Євразійський економічний союз (ЄАЕС), а основними партнерами Росії у цьому процесі Білорусь та Казахстан.

Початок діяльності у 2015 р. ЄАЕС засвідчив, що Москві знадобилось чверть століття після розпаду СРСР для того, щоб врешті створити на пострадянському просторі більш-менш дієздатний і, водночас, підконтрольний їй економічний інтеграційний союз. Хоча й у дуже урізаному у порівнянні з СРСР складі.

13. Окремі країни у російських стратегічних документах представлені відчутно диференційовано. Зокрема, Україна та Грузія через свою концептуально прозахідну налаштованість згадуються в основному у контексті проблем для Росії. Здебільшого у контексті проблем і загроз згадується у російських стратегічних документах і регіон Центральної Азії. Суть цих проблем пов'язана із внутрішніми конфліктами, поширенням ідей ісламського фундаменталізму, наркотрафіком, терористичною загрозою, впливом на регіон ситуації в Афганістані, доступом до енергоресурсів басейну Каспійського моря.

14. Поява з кінця 2000-х рр. у російських стратегічних документах положень про важливість зміцнення потенціалу ШОС та механізму співробітництва п'яти Прикаспійських держав свідчать про те, що Росія була змушена допустити у свою колишню одноосібну центральноазійську зону інтересів Китай та Іран.

15. Основними союзниками Росії на пострадянському просторі відповідно до російських стратегічних документах є Білорусь та Казахстан. Відповідно ці дві держави згадуються у них майже виключно у позитивному, союзницькому контексті. Найвищою формою інтеграції на пострадянському просторі виступає Союзна держава Росії та Білорусі, проте у 2000-х рр. з огляду на намагання Мінська отримати від Росії ряд односторонніх економічних преференцій, Москва була вимушена

скоригувати свою доктринальну позицію щодо відносин із Білоруссю у складі Союзної держави, почавши переведення їх на ринкові принципи.

Використані джерела та література:

1. Смирнов А.И. Концепции внешней политики Российской Федерации: сравнительный анализ // Внешняя политика России: теория и практика. Учебное пособие / Под общей редакцией С.В. Смольского, О.Д. Абрамовой. Отв. редактор В.С. Буянов. – М.: Книга и бизнес, 2013; Шкапак О.Н. Концепции внешней политики Российской Федерации 1993, 2000 и 2008 годов: сравнительный анализ // Вестник КазНУ. Серия международные отношения и международное право. – 2011. – №5 (55). – С.9–13; Богатуров А. Три поколения внешнеполитических доктрин России // Международные процессы. – 2007. – Т. 5. – № 1(13). – С.54–69; Бурганова И.Н. Сравнительный анализ концепции внешней политики РФ в редакции 2000 г. и 2013 г. в оценке вызовов национальной и международной безопасности // Международный научно-исследовательский журнал. – 2016. – № 4 (46). – Часть 7. – С.90–92. – Режим доступа: <https://research-journal.org/wp-content/uploads/2016/04/4-7-46.pdf#page=90>
2. Лавров С.В. Внешнеполитическая философия России // Международная жизнь. – 2013. – №3.
3. Концепция национальной безопасности Российской Федерации (утверждена Указом Президента РФ от 17 декабря 1997 г. № 1300). – Режим доступа: <https://www.armscontrol.ru/start/rus/docs/snconold.htm>
4. Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом РФ 28 июня 2000 г.). – Режим доступа: http://www.ng.ru/world/2000-07-11/1_concept.html
5. Концепция внешней политики Российской Федерации от 12 июля 2008 г. № Пр-1440. – Режим доступа: <http://kremlin.ru/acts/news/785>
6. Стратегия государственной национальной политики Российской Федерации на период до 2025 года (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 19 декабря 2012 г. № 1666). – Режим доступа: <http://kremlin.ru/acts/bank/36512>
7. Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В.В.Путиным 12 февраля 2013 г.). – Режим доступа: http://archive.mid.ru/brp_4.nsf/0/6d84ddededbf7da644257b160051bf7f
8. Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 30 ноября 2016 г. № 640). – Режим доступа: <http://kremlin.ru/acts/bank/41451>
9. Концепция внешней политики Российской Федерации, утверждена Распоряжением Президента Российской Федерации Б.Н. Ельцина от 23 апреля 1993 г. // Дипломатический вестник. – 1993. – № 1-2. Спецвыпуск. – С. 3–23.
10. Концепция государственной национальной политики Российской Федерации, утверждена Указом Президента Российской Федерации от 15.06.1996 № 909. – Режим доступа: <http://www.russia.edu.ru/information/legal/law/up/909/2051/>
11. Концепция национальной безопасности Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 17 декабря 1997 г. № 1300 (в редакции Указа Президента Российской Федерации от 10 января 2000 г. № 24). – Режим доступа: <http://kremlin.ru/acts/bank/14927>
12. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 12 мая 2009 г. № 537). – Режим доступа: <http://03.mchs.gov.ru/document/1389307>

13. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 31 декабря 2015 г. № 683). – Режим доступа: <http://kremlin.ru/acts/bank/40391>
14. Военная доктрина Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 21 апреля 2000 г. № 706). – Режим доступа: <http://kremlin.ru/acts/bank/15386>
15. Концепция государственной политики Российской Федерации в области подготовки национальных кадров для зарубежных стран в российских образовательных учреждениях (одобрена Президентом Российской Федерации В.В.Путиным 18 октября 2002 г.). – Режим доступа: <http://www.russia.edu.ru/information/legal/law/inter/conception/>
16. Концепция долгосрочного социально-экономического развития Российской Федерации на период до 2020 года (утверждена распоряжением Правительства Российской Федерации от 17 ноября 2008 г. № 1662-р). – Режим доступа: <http://government.ru/info/6217/>
17. Федеральная целевая программа "Русский язык" на 2016 – 2020 годы (утверждена постановлением Правительства Российской Федерации от 20 мая 2015 г. № 481). – Режим доступа: <http://government.ru/docs/18169/>
18. Об Основных положениях военной доктрины Российской Федерации (Указ Президента Российской Федерации от 2 ноября 1993 г. № 1833) // Известия. – 1993. – 18 ноября. – №221.
19. Концепция демографической политики Российской Федерации на период до 2025 года (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 9 октября 2007 г. № 1351). – Режим доступа: <http://www.demoscope.ru/weekly/knigi/koncepciya/koncepciya25.html>
20. Федеральная целевая программа «Русский язык» на 2011 – 2015 годы» (утверждена Постановлением Правительства Российской Федерации от 20 июня 2011 г. № 492) – Режим доступа: <http://fcp.economy.gov.ru/cgi-bin/cis/fcp.cgi/Fcp/File/FcpPass/306>
21. Основные направления деятельности правительства Российской Федерации на период до 2018 года (утверждено Председателем Правительства Российской Федерации 31 января 2013 г.). – Режим доступа: <http://минобрнауки.рф/%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8B/4725>
22. Военная доктрина Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 5 февраля 2010 г. № 146). – Режим доступа: <http://kremlin.ru/acts/bank/30593>
23. Военная доктрина Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 25 декабря 2014 г. №815) // Российская газета. Федеральный выпуск. – 2014. – 30 декабря. – №6570 (298).
24. Доктрина продовольственной безопасности Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 30 января 2010 г. № 120). – Режим доступа: <http://kremlin.ru/acts/bank/30563/page/1>
25. Указ Президента Российской Федерации «О мерах по реализации внешнеполитического курса Российской Федерации», 7 мая 2012 года, № 605. – Режим доступа: <http://kremlin.ru/acts/bank/35269>
26. Основные направления деятельности Правительства Российской Федерации на период до 2018 года (новая редакция) (утверждена Председателем Правительства Российской Федерации Д.Медведевым 14 мая 2015 г.). – Режим доступа: <http://government.ru/news/18119/>

ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ ТА ГЕОПОЛІТИЧНІ ПІДХОДИ РОСІЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

Аналіз геополітичних та історичних засад політики Москви по відношенню до пострадянського простору здійснено з використанням цивілізаційної методології. Діалектичний підхід висвітлює взаємозв'язок об'єктивних і суб'єктивних факторів, які зумовлюють константи російської зовнішньої політики: імперство, експансіонізм, агресивність, мілітаризм, нехтування нормами й принципами міжнародного права. Прагнення відновити статус супердержави виявляється у політичному курсі Кремля не тільки проти України, інших нових незалежних держав, а й проти Заходу.

Ключові слова: Росія, цивілізація, бідність, архаїзація, авторитаризм, модернізація, агресивність, імперство, експансіонізм, візантизм, православизм, мілітаризм.

Орлова Т.В. Геополитические и исторические основы российской политики по отношению к постсоветскому пространству

Анализ геополитических и исторических основ политики Москвы по отношению к постсоветскому пространству осуществлен с использованием цивилизационной методологии. Дialectический подход выявляет взаимосвязь объективных и субъективных факторов, которые обуславливают константы российской внешней политики: имперство, экспансионизм, агрессивность, милитаризм, пренебрежение нормами и принципами международного права. Стремление восстановить статус сверхдержавы проявляется в политическом курсе Кремля не только против Украины, других новых независимых государств, а и против Запада.

Ключевые слова: Россия, цивилизация, бедность, архаизация, авторитаризм, модернизация, агрессивность, имперство, экспансионизм, византизм, православизм, милитаризм.

Orlova T.V. Geopolitical and historical background of russian policy related to the post-soviet space

Analysis of the geopolitical and historical foundations of Moscow's policies in relation to the post-Soviet space is made on the principles of civilizational methodology. The dialectical approach emphasizes the interrelation of objective and subjective factors that determine the constant of Russian foreign policy: imperialism, expansionism, aggression, militarism, neglect of norms and principles of international law. The strife to renew the status of a superstate is manifested in the political course of the Kremlin, carried out not only against Ukraine and the new independent states but also against Russia's perennial adversary, the West.

Key words: Russia, civilization, poverty, archaization, authoritarianism, modernization, aggression, imperialism, expansionism, Byzantism, Orthodoxism, militarism.

У вересні 2014 р. президент Сполучених Штатів Америки Б.Обама, виступаючи на 69-й сесії Генеральної асамблеї ООН, назвав три головні небезпеки для світу: лихоманку Ебола, Росію та Ісламську державу. Росію було визначено як глобальну небезпеку через агресію, яку вона розгорнула проти України [1]. У листопаді 2017 р. директор департаменту політичного

планування Держдепу США Б.Хук, виступаючи на Трансатлантичному форумі наголосив, що дії Москви у Грузії 2008 р. і в Україні є порушенням Статуту ООН і Гельсінкського Заключного акту, що загрози для Європи з боку Росії схожі на загрози, з якими зіткнувся Захід під час «холодної війни», що Росія порушує Договір про ядерні озброєння, а також веде пропагандистську і дезінформаційну гру, «руйнуючи суспільства, електорати та інститути в євроатлантичному співтоваристві» [2]. У цьому полягає сенс «гібридної війни», яку господар Кремля розв'язав не лише проти деяких пострадянських держав, а й проти Європи та Заходу.

На сьогодні Росія перетворилася на глобальну проблему людства, яка чи не найсильніше впливає на стан справ в Україні. Тому аналіз російської зовнішньої політики, яка є продовженням політики внутрішньої є особливо актуальними, адже він сприяє кращому розумінню сутності російської політики, її впливів на країни, які перебувають у безпосередній близькості до РФ, тобто на пострадянські держави, а також на весь світ.

Після краху Радянського Союзу науковці взялися досліджувати проблеми історії цивілізацій, зокрема російської. Побачили світ праці таких авторів, як О.Ахієзер [3], А.Гриньов [4], І.Іонов [5], М.Комгорт [6], С.Кулешов, А.Медушевський [7], А.Липкин [8], О.Панарин [9], Є.Рашковський [10], М.Розов [11], Л.Семенникова [12,13], Д.Сорокин [14], В.Шаповалов [15], І.Яковенко [16] й ін.

Російська збройна агресія проти України, розпочата у 2014 р., спричинила суттєву трансформацію у підходах, оцінках, акцентах російських публіцистів та науковців. Засобом масової інформації і комунікації російська влада визначила завдання фальсифікації подій і подання політики Кремля як єдино можливої і вірної. У це заняття було втягнуто й діячів науки та культури. Серед російської наукової громадськості залишилися небагато людей, які не відступили від об'єктивності. Яскравим прикладом є позиція доктора історичних наук А.Зубова, за яку він зазнав переслідувань з боку влади. 18 серпня 2014 р. вийшов останній номер часопису «Pro et Contra», що видавався Московським центром Карнегі, присвячений темі «Українська криза і Росія» [17]. Надалі це видання не мало змоги виходити. Певне аспекти заявленої теми розглядаються у нечисленних студіях, присвячених впливу геополітичних факторів на історію Росії, як, наприклад, стаття М.Розова [18] або на російську державну ідеологію (В.Таран [19]).

Головним завданням нашої розвідки є виявлення наріжних геополітичних та історичних факторів, які визначають специфіку сучасної російської політики по відношенню до пострадянського простору.

Принцип історизму дозволяє прослідкувати певні константи, притаманні діям російського керівництва від доби царської Московії до посткомуністичної Російської Федерації. Це – імперство, експансіонізм, агресивність, мілітаризм, нехтування нормами й принципами міжнародного права як прояв зневаги до чужих інтересів.

На відміну від політичної культури країн, націлених на досягнення компромісу, Росія вважає компроміс поразкою, ставлячи на перше місце силу, яку визначає через велич. Росіяни завжди пишалися тим, що їхня держава – перша за територією (за часів СРСР – одна шоста суходолу, нині – одна сьома). Сучасна РФ є черговою історичною формою російської цивілізації. Її константи зумовлюються цивілізаційною специфікою Росії, яка, своєю чергою, визначається географічним розташуванням (впливом географічних і природних факторів на політику), природно-кліматичними умовами, а також релігійним фактором.

Так, географічний і природно-кліматичні фактори зумовили традиційну для Росії екстенсивну суспільно-виробничу технологію. Парадоксально, що попри багатство ресурсів у Росії їх завжди бракувало. Оскільки видобування багатьох корисних копалин в Росії обходилося дорого, то у гонитві за ресурсами Москва постійно прагнула загарбати нові території. «Ресурсна залежність існувала в Росії задовго до нафти і газу і... сформувала саму ситуацію внутрішньої колонізації» [20, с.109]. В основі політичного мислення російського керівництва лежить ставлення до колишніх «республік-сестер» як до колоніальних околиць імперії, «законних» зон панування.

Російська держава тримається на одержанні «природної ренти». З розвалом СРСР чимало ресурсів у вигляді території, покладів корисних копалин, економічного, науково-технічного, військового, людського потенціалу відійшли до нових незалежних держав. Тож глибинний сенс ряду конфліктів на пострадянському просторі варто шукати у бажанні ресурсних переділів. Яскравим прикладом цього є «трубопровідна війна» на Кавказі, яка точиться від початку 1990-х років.

Іншим проявом географічного чинника є те, що впродовж століть у Росії не був освоєний величезний простір на сході країни, не відбулося

більш рівномірне його заселення, не було подолано розрив у рівнях розвитку між центром Росії та периферією, між статками заможних громадян і злиднями переважної більшості людності.

Наприкінці листопада 2017 р. голова ради Центра стратегічних розробок, экс-міністр фінансів РФ О.Кудрін заявив, що зростання бідності стає головним викликом для Росії. За даними Рахункової палати, армія офіційних злидарів у країні складає 22 млн. осіб, тобто 15% населення. Їхні прибутки є нижчими від прожиткового мінімуму. «В країні з таким рівнем ВВП і ВВП на душу населення мати такий рівень бідності – ганьба», – сказав Кудрін [21]. Бідність несе в собі небезпеку соціального вибуху. Щоб запобігти цьому, російська пропаганда спрямовує незадоволення суспільства назовні.

Те, що російське керівництво використовує старі методи управління суспільством, свідчить про ще одну важливу цивілізаційну особливість. Це – неспроможність здійснювати модернізацію, рухатися шляхом прогресу. Натомість відбувається архаїзація з акцентом на відданості традиціям, підсилювана закликами пишатися минулим. Відбувається зміцнення російського авторитаризму, який ідейно спирається на патерналістські ілюзії низів. В основі цього підходу лежить традиційна російська цивілізаційна матриця: община та її лідер, якому всі мають бути беззастережно відданими. Сучасна Росія демонструє це у високому рейтингу В.Путіна, який тримається (з невеликими коливаннями) від 2000 р. Це є свідченням того, що впродовж кількох століть найбільш повним виразом суті російської політичної системи було самодержавство. І нині влада реально концентрується в руках однієї особи.

Політика В.Путіна щодо України, інших пострадянських республік, які заявили про своє прагнення до свободи, незалежності, демократії, врешті-решт, іншого способу існування, користується масовою підтримкою населення РФ. В.Путін побоювався, що «Револуція Гідності» може сколихнути російське суспільство, але цього не сталося. Револуція в Україні стала приводом для мілітаризації російського суспільства та його політичної мобілізації. Ці події, а потім анексія Криму і військові дії на Сході України призвели до трансформації політичного режиму в Росії [22, с.94].

Прагнення посткомуністичних держав Європи та пострадянських країн дистанціюватися від Москви її пропагандисти пояснювали

«русофобськими» настроями. Насправді Росія виявилася непривабливою як цивілізація, бо асоціюється з регресом. Попри певні невдачі спроби модернізуватися, Росія залишається традиційним суспільством, основами якого є влада-власність; медитативно-сакральне знання (велика роль церкви); ззовні продиктований статус людської особистості. Модерне суспільство базується на ринковому господарюванні; раціональному знанні; принципі законом захищеної гідності людини. Якщо західна цивілізація має одним із своїх наріжних каменів антропоцентризм то російське суспільство є «владоцентричним». Глибиною суттю такого суспільства самі російські дослідники вважають владу, ієрархію, підкорення, на яких оформлюється соціальний порядок, що одержав назву «Російської системи». Основу цієї системи становить насильство, що обіймає, з одного боку, примусові соціальні взаємодії, з іншого, – закарбовані у культурі символи і цінності «порядку» і «сильної руки», переважання примусу у настановах свідомості і поведінки [23].

Однією з рис російської державності впродовж століть був централізм, який слугував стрижнем ладу. Це зумовлювалося особливостями географічного середовища, клімату, природи, історії. Російський філософ XIX ст. К.Леонтьєв вважав, що ідея централізації для такої країни, як Росія, при її величезних просторах, багатонаціональному складі, неоднакових за кліматичними умовами та іншими умовами регіонах – по суті, є єдиним способом існування: «Без визнання ідеї централізації немає лояльності російській державності... Ця ідея і сама по собі... рятівна для Росії, нею країна тримається тисячоліттями» [24, с.69]. Його підтримує наша сучасниця Н.Б.Ільїна: «Централізм забезпечував і забезпечує стабільність і рівновагу в Росії» [25, с.69].

У Російській імперії, як би вона не називалася, чи то Союз Радянських Соціалістичних Республік, чи то Російська Федерація, ставлення до тих територій, які вважалися і вважаються «своїми», також визначалося саме цим принципом. Він лежав в основі російського імперства – політики та практики поширення свого впливу або контролю на інші країни, слабші чи менш розвинені. Експансіонізм маскувався шляхетною метою – «несення справжньої духовності» тим народам, яким її начебто бракувало.

В історії відомо чимало потужних експансій, які здійснювалися під релігійними гаслами. Однією з них, приміром, є утворення супердержави Середньовіччя Арабського халіфату внаслідок війн за поширення

«справжньої віри» – ісламу. На пострадянському просторі було здійснено спробу розбудови «Русского мира», який мав триматися «духовними скріпами» православ'я. Розрахунок робився насамперед на російськомовне населення України. Певною мірою він виправдався у Криму та частині Донецької і Луганської обл. Але більша частина населення тих областей, які В.Путін включив до складу «Новоросії», на це не пішла, поставивши таким чином під сумнів можливість подальшого розвитку концепції «Русского мира».

На всіх етапах історії російської цивілізації також відчувається потужний вплив візантизму – спадку візантійської цивілізації, одним з елементів якого стала підпорядкованість церковної влади світській. У ХХІ ст. Російська православна церква знову перетворилася на додаток до державної машини, всіляко підтримуючи її агресивну політику «месіанським покликанням», необхідністю «захисту братів і сестер».

Російське суспільство завжди було етатистським, роль держави абсолютизувалася, її символами були війна, військова могутність, героїчне минуле. На всіх етапах історії можна побачити традиційну мілітаризованість російської держави і мілітаризацію повсякдення. Від початку ХХІ ст. ці тенденції посилюються, переносяться на анексовані території. Так, Крим прискорено перетворюється на потужну військову базу, місцеве населення, починаючи з дітей шкільного віку, піддається цілеспрямованій ідеологічній обробці, зокрема, військово-патріотичній.

Здавна саме кількісна перевага у живій силі була основою російської військової потуги. Відомий американський історик У.Фуллер зазначав: «Російська відсталість була джерелом величезної військової могутності. Як раз обставини, які робили Росію відсталою і менш розвиненою, ніж Західна Європа, – самодержавство, кріпосне право, бідність, – парадоксальним чином перетворювалися у джерело військової сили. Безжальне самодержавство могло мобілізувати російську економіку для ведення війни. Режим несвободи дозволяв повністю викачувати людську силу і матеріальні ресурси з села. І неважливо, що рекрути були погано навчені, і що їх погано годували. Новобранці з селян звикли до нестачі» [25, р.82-83].

Проте кожна медаль має зворотний бік. Так, відомий опозиційний громадський діяч і політолог Л.Гудков у дискусії «Соціально-економічні аспекти мілітаризму», наголосив: «Те, що ми цінуємо, чим пишаємося, що складає основу нашої національної самосвідомості, – героїчне минуле,

велика держава, сильна влада, величезність територій, завойованих в ході незліченних війн, і т. ін. – все це позбавляє нас можливості зрозуміти ту історичну ситуацію, пастку, в якій опинилася країна» [26]. Сутність цієї пастки – намагання В.Путіна та його оточення здійснювати політичний курс, який не відповідає реаліям сучасного світу. Він вважає розпад СРСР «найбільшою геополітичною катастрофою століття» [27] і намагається його відтворити.

За законами синергетики, рух відбувається в бік не спрощення, а ускладнення, тож більш успішною є відкрита складна система. Така модель притаманна багатьом сучасним демократичним державам, які забезпечують своїм громадянам кращі умови життя.

Натомість РФ не схильна долати свою відсталість за рахунок модернізації, яка передбачає демократичні реформи. Навпаки, Росія прагне, виходячи з власних традицій царських і радянських часів, зберегти себе і знов вибороти статус супердержави. Від ідеї «Москва – третій Рим», сформульованої на початку XVI ст., йдуть зазіхання Росії на особливу роль імперського плану на пострадянському просторі. Такі настрої притаманні і на рівні найвищого керівництва, і на рівні переважаючої частини пересічних громадян, які живлять свою гідність «особливістю Великої Росії». Проте нові незалежні держави, які утворилися після краху радянської імперії, обирають шляхи незалежного розвитку, що мають інші орієнтири, відмінні від тих, які намагається їм нав'язати Кремль.

Використані джерела та література:

1. Remarks by President Obama in Address to the United Nations General Assembly. 24.09.2014. – Режим доступу: <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2014/09/24/remarks-president-obama-address-united-nations-general-assembly>
2. Госдеп США: Россия – угроза от Балтийского до Черного моря. 17.11.2017. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2017/11/17/7162393>
3. Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта: В 2-х т./ Александр Самойлович Ахиезер. – М. : ФО СССР, 1991. – Т. 1. – 318 с.; Т.2. – 378 с.; Т.3. – 470 с.
4. Гринев А.В. Развитие России и теория цивилизаций / А.В. Гринев // Мировая экономика и международные отношения. – 2009. – № 11. – С. 102–110.
5. Ионов И.Н. Российская цивилизация и ее парадоксы / Игорь Николаевич Ионов // История России. Теоретические проблемы. – 2002. – № 1. – С. 145–155.
6. Комгорт М.В. История России. Особенности российской цивилизации / Марина Валерьевна Комгорт. – Тюмень : ТюмГНГУ, 2000. – 92 с.
7. Кулешов С.В. Россия в системе мировых цивилизаций / С.В. Кулешов, А.Н. Медушевский. – М. : Русский шар, 2001. – 776 с.

8. Липкин А. «Духовное ядро» как системообразующий фактор цивилизации: Европа и Россия / А. Липкин // *Общественные науки и современность*. – 1995. – № 2. – С. 57–67.
9. Панарин А.С. Православная цивилизация в глобальном мире / Александр Сергеевич Панарин. – М. : Алгоритм, 2002. – 544 с.
10. Рашковский Е. Целостность и многоединство российской цивилизации / Евгений Рашковский // *Общественные науки и современность*. – 1995. – № 5. – С. 63–70.
11. Розов Н.С. Россия как страна и цивилизация: эскиз политико-экономической и культурной стратегии / Н.С. Розов // *Философия и общество*. – 1998. – № 1.
12. Семенникова Л.И. Россия в мировом сообществе цивилизаций / Любовь Ивановна Семенникова. – М. : Курсив, 1995. – 539 с.
13. Семенникова Л.И. Цивилизационные парадигмы в истории России / Любовь Ивановна Семенникова // *Общественные науки и современность*. – 1996. – № 5. – С. 107–119; № 6. – С. 44–57.
14. Сорокин Д.Е. Россия – проблемы цивилизационного выбора / Дмитрий Евгеньевич Сорокин // *Общественные науки и современность*. – 2002. – № 6. – С. 124–134.
15. Шаповалов В. Ф. Истоки и смысл российской цивилизации / Виктор Федорович Шаповалов. – М. : Издательский дом Гранд, 2003. – 621 с.
16. Яковенко И. Цивилизация и варварство в истории России / Игорь Яковенко // *Общественные науки и современность*. – 1995. – № 4. – С. 66–78; № 6. – С. 78–85; 1996. – № 3. – С. 104–111.
17. Украинский кризис и Россия // *Pro et Contra*. – 2014. - №3–4 (63). – 177 с.
18. Розов Н.С. Геополитика, геоэкономика и геокультура: взаимосвязь динамичных сфер в истории России / Николай Сергеевич Розов // *Общественные науки и современность*. – 2011. – № 4. – С. 107–121.
19. Таран В.О. Геополітика як теоретична основа сучасної російської державної ідеології / В.О. Таран // *Грані*. – 2015. – № 6. – С. 11–16.
20. Эткинд А.М. Внутренняя колонизация. Имперский опыт России / Александр Эткинд. – М. : Новое литературное обозрение, 2013. – 448 с.
21. Кудрин: Бедность позорная, смертность катастрофическая, власть бессильна. 25.11.2017. – Режим доступа: <http://www.finanz.ru/novosti/aktsii/kudrin-bednost-pozornaya-smertnost-katastroficheskaya-vlast-bessilna-1009492800>
22. Паин Э.А. Магия тоталитаризма / Эмиль Абрамович Паин // *Политическая концептология*. – 2015. – № 4. – С. 93–100.
23. Пивоваров Ю.С. Русская Система: генезис, структура, функционировании (тезисы и рабочие гипотезы) / Ю.С. Пивоваров, А.И. Фурсов // *Русский исторический журнал*. – 1998. – Том. 1. – № 3. – С. 13–96.
24. Цит. по: Ильина Н.Б. Особенности развития российского государства: проблемы и тенденции / Н.Б. Ильина // *Comparative Politics*. – 2011. – № 2. – С. 66–76.
25. Fuller W.C. Strategy and Power in Russia. 1600 – 1914 / Jr. William, C. Fuller. – New York : Free Press, 1992. – 557 p.
26. Социально-экономические аспекты милитаризма. 21.02.2005. – Режим доступа: <http://www.liberal.ru/articles/1197>
27. Послание Федеральному Собранию Российской Федерации. 25.04.2005. – Режим доступа: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22931>

ВПЛИВ ВНУТРІШНІХ ПРОБЛЕМ ЄВРОСОЮЗУ НА ХАРАКТЕР ЙОГО ВІДНОСИН З ПОСТРАДЯНСЬКИМИ КРАЇНАМИ

В статті проаналізовані основні внутрішні проблеми ЄС, які впливають на його стосунки з пострадянськими країнами, зокрема, з тими з них, які ставлять своєю стратегічною ціллю отримання повноправного членства в Євросоюзі. Серед таких внутрішніх проблем найважливішими є кризові явища в економіці багатьох країн-членів ЄС, негативні наслідки ліберальної міграційної політики, яку пропагує керівництво Євросоюзу, зростання суперечностей між країнами-членами ЄС, зміцнення політичних позицій євроскептиків. Аналізується вплив, який всі ці проблеми здійснюють на зовнішню політику Євросоюзу, зокрема, на можливості подальшого розширення ЄС.

Ключові слова: інтеграція, євроскептицизм, міграція, безробіття, фінансово-економічна криза, стагнація, соціальна держава.

Фомин С.С. Влияние внутренних проблем Евросоюза на характер его отношений с постсоветскими странами

В статье проанализированы основные внутренние проблемы ЕС, которые влияют на его отношения с постсоветскими странами, в частности, с теми из них, которые ставят своей стратегической целью получение полноправного членства в Евросоюзе. Среди таких внутренних проблем наиболее важными являются кризисные явления в экономике многих стран-членов ЕС, негативные последствия либеральной миграционной политики, которую пропагандирует руководство Евросоюза, рост противоречий между странами-членами ЕС, усиление политических позиций евроскептиков. Анализируется влияние, которое все эти проблемы оказывают на внешнюю политику Евросоюза, в частности, на возможности дальнейшего расширения ЕС.

Ключевые слова: интеграция, евроскептицизм, миграция, безработица, финансово-экономический кризис, стагнация, социальное государство.

Fomin S.S. The Impact of Internal Problems of the EU on the Character of its Relations with the Post-Soviet Countries

The article analyses the main internal problems of the EU which influence its relations with the post-Soviet countries, in particular, with those of them which set as their strategic goal the membership in the EU. Among such internal problems the most important ones are economic crisis trends in many EU member countries, negative consequences of the liberal migration policy advocated by the EU leaders, growth of contradictions among countries-members of the EC, strengthening of political positions of Eurosceptics. The impact of all these problems on the EU foreign policy, in particular, on the possibilities of the further enlargement of the EU, is analysed.

Key words: integration, Euroscepticism, migration, unemployment, financial and economic crisis, stagnation, social state.

Сучасні внутрішні проблеми Євросоюзу впливають на його зовнішню політику, зокрема, на стосунки з пострадянськими країнами.

Серед таких проблем слід виділити кризові явища в економіці більшості країн-членів Євросоюзу, труднощі, які виникли в зв'язку з масовою міграцією до країн Євросоюзу з країн «третього світу», зростання суперечностей між «старими» і новими членами ЄС, поширення ідей «свроскептицизму» (тобто, критичного ставлення до ЄС). Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати причини появи всіх вищезазначених проблем і показати, як вони впливають на зовнішню політику Євросоюзу, зокрема, в галузі його подальшого розширення. Вступ до Євросоюзу є стратегічною ціллю для низки пострадянських держав (зокрема, для України), тож вивчення можливостей реалізації такої цілі має важливе значення. Саме у цьому полягає актуальність статті.

Проблеми, з якими стикається Євросоюз, є предметом вивчення багатьох дослідників. В своєму аналізі автор спирався на роботи таких зарубіжних авторів, як Н.Брак, Н.Стартін, Б.Галгоші, Я.Лешке, П.Бурас, Я.Куйш, К.-О.Ланг, Ф.Магдофф, Б.Фостер, К.Шульц, Ф.Зольнер, І.С.Семененко, О.Г.Волотов, С.О.Волотов. Крім того, були проаналізовані політичні установки і цілі різноманітних угруповань, які виступають з критикою Євросоюзу.

Основні проблеми в Євросоюзі, на нашу думку, пов'язані із кризовими явищами в економіці більшості країн-членів.

Періодичні економічні кризи є невід'ємною рисою капіталістичної економіки, але в умовах глобалізації їх характер радикально змінився. Так, економічним кризам першої половини ХХ ст. передували періоди високих темпів зростання промислового виробництва, які закінчувалися кризою надвиробництва і депресією. Заходи для подолання таких кризових явищ були спрямовані перш за все на державне стимулювання споживчого попиту та інвестування в національну промисловість.

Що стосується криз епохи глобалізації, то вони починалися в фінансовій сфері в умовах низьких темпів зростання у виробничому секторі, або навіть в умовах стагнації виробництва в США та інших розвинених західних країнах. Однією з головних причин такої стагнації є міграція приватного капіталу із західних країн в країни з більш дешевою робочою силою. Відносно високі розміри зарплат і соціальної допомоги в країнах Заходу, а також високі податки, накладені на корпорації і багаті верстви населення (необхідні для фінансування соціальних програм) призвели до невивідності для приватного капіталу зберігати і тим більше

розвивати там виробництво. Транснаціональні корпорації почали згортати виробництво безпосередньо в західних країнах і переносити свої виробничі потужності (в основному, трудомісткі і екологічно небезпечні) в країни з більш дешевою робочою силою. Відповідно в західних країнах відбулася часткова деіндустріалізація, зросло безробіття, збільшилась кількість бідних людей, сформувався великий прошарок безробітних, які живуть на кошти соціальної допомоги і не можуть знайти ніякої роботи, оскільки високотехнологічні галузі, які лишилися у західних країнах, не потребують великої кількості працівників. Більша частина цих безробітних просто не може працювати у високотехнологічних галузях, оскільки мають низький рівень кваліфікації і освіти. Значна їх частина – це іммігранти, або діти і нащадки іммігрантів з країн «третього світу».

У той же час фінансовий сектор не відчуває браку інвестицій, внаслідок чого його питома вага в ВВП західних країн значно перевищує питому вагу виробничого, реального сектору. Для фінансового сектору в західних країнах спекулятивні операції та створення фінансових пірамід є головним напрямком функціонування. Саме такі спекулятивні операції є однією з головних причин періодичних кризових явищ в економіці західних країн, що, в свою чергу, призводить до розповсюдження кризових явищ в глобальному вимірі. Зростання ВВП і ВВП в тих країнах Заходу, де воно має місце, відбувається головним чином за рахунок зростання прибутків фінансового сектору та інших послуг. Отже, статистика може свідчити про економічне зростання в країні, хоча реальне, матеріальне виробництво в такій країні може зменшуватися, а безробіття зростати [1, p.2-10].

Крім того, перехід більшості країн ЄС на євро, тобто, відмова від національних валют і національного суверенітету в монетарній галузі, призвела до неможливості використовувати валютно-фінансові заходи на національному рівні, зокрема, заходи, спрямовані на зниження курсу національних валют з метою підвищення експорту та відповідного зниження дефіциту торговельного і платіжного балансів, тобто, ті заходи, які зараз активно використовують Китай, США, інші країни, що експортують свої товари до країн Євросоюзу. Періодично та чи інша країна-член Євросоюзу порушує умови знаходження в цій зоні, маючи високий дефіцит платіжного балансу і це негативно впливає на функціонування всієї Євросоюзу та на курс євро. Великобританія, яка зараз

веде переговори щодо умов виходу з Євросоюзу, була першою країною ЄС, яка відмовилася переходити на євро. Зараз ціла низка країн ЄС або не відповідають критеріям, необхідним для вступу в Єврозону (Румунія, Болгарія, Хорватія), або просто не бажають туди вступати (Данія, Швеція, Польща, Чехія, Угорщина), що обумовлюється тією валютно-фінансовою кризою, яка виникла в Єврозоні, зокрема, в Греції та в деяких інших країнах Південної Європи.

Переміщення значної частини виробництва в країни з дешевою робочою силою, втеча капіталів із західних країн в різні офшори призвели до скорочення податків, що їх сплачує бізнес, що в свою чергу зменшує ресурси для проведення соціально-орієнтованої політики. Скорочення фінансування соціальних програм, зниження розмірів соціальної допомоги і допомоги по безробіттю спостерігається в більшості західних країн, включаючи країни Євросоюзу. Зростає різниця в доходах між багатими та бідними [2, р.9-11].

Кризові явища в Євросоюзі викликані не тільки системними вадами, притаманними капіталістичній економіці, а й вадами самого ЄС як організації, що прийняла багато правових актів, спрямованих на уніфікацію економічних і технічних стандартів і законодавства в різних країнах Євросоюзу, які не завжди враховують специфічні, місцеві особливості різних країн, що нерідко призводить до того, що правила ЄС створюють певні перешкоди їх соціально-економічному розвитку.

Зокрема, основні, найбільш рентабельні підприємства країн ЦСЄ перейшли під контроль великих західноєвропейських та міжнародних корпорацій (при цьому тисячі національних підприємств були закриті), мільйони спеціалістів і кваліфікованих працівників мігрували в країни Західної Європи. Так, наприклад, експерти польського дослідницького Інституту ім.Собеського стверджують, що сучасна модель розвитку, на якій базується включення Польщі в процес європейської інтеграції, це – екзогенна економіка, тобто економіка, яка залежить від зовнішніх суб'єктів, від іноземних інвестицій та кон'юнктури в більш розвинених країнах (перш за все у Німеччині). Євросоюз створює рамки для розвитку, оскільки він стимулює його через свої структурні фонди. Проте ЄС нав'язує Польщі такі правила, які парадоксальним чином заважають обрати шлях такої модернізації, яка б базувалася на інноваціях, а не на імітації західної моделі. Польські експерти роблять висновок, що

«європеїзація може навіть закріпити нашу залежність та периферійне місце на карті Європи» [3, s.189].

Про це ще раніше писала і німецький економіст Ю.Шульц, яка віднесла країни Центральної Європи, які стали новими членами Євросоюзу, до категорії «периферійного капіталізму», відмічаючи, зокрема, що «причиною цього є те, що формування національних прибутків та інвестицій в цих країнах все ще не може відбуватися самостійно. Ці країни залежать від припливу капіталів із-за кордону. В міжнародному поділі праці ці країни перш за все є ринками збуту для продукції з країн-«старих» членів Євросоюзу, а також резервуаром дешевої робочої сили» [4, s.47].

Польський політолог П.Бурас робить такий висновок: «Ерозія консенсусу в Польщі щодо питань, які стосуються Європи і світу, викликана таким найважливішим чинником, як переконання, що сучасна модель європейської інтеграції (наприклад, обмежувальні правила щодо захисту навколишнього середовища, енергетична політика, правила конкуренції, які заважають появі великих національних підприємств) блокує прогрес і не дає можливості створити нову, власну модель економіки в Польщі» [3, s.190].

Як відмічає польський політолог Я.Куїш: «В результаті ми маємо парадоксальну ситуацію: з одного боку, Польща не має наміру виходити з ЄС. З другого боку, Польща не бажає приймати усі ідеї, які надходять з Брюсселю. Про це свідчать результати опитувань, з яких витікає, що більшість поляків бажають залишатися в Євросоюзі, але в той же самий час не бажають введення євро». Я.Куїш також відмічає, що більшість поляків не бажає підкорятися вказівкам Євросоюзу, зокрема, приймати на території Польщі біженців із конфліктних регіонів [5, s.205]. Аналогічну картину можна спостерігати і в Угорщині [6, с.108-109].

Проблеми, пов'язані з масовою міграцією до ЄС «економічних мігрантів» та біженців з країн «третього світу», є зараз дійсно одними з найбільш актуальних для Євросоюзу. Крім величезних фінансових витрат, які несуть перш за все західноєвропейські члени ЄС на утримання цих мігрантів та біженців, це також етнічні і культурно-цивілізаційні зміни, що відбуваються в країнах Заходу внаслідок такої міграції.

Слід сказати, що феномен потужної трудової міграції в країни Західної Європи почався ще в середині минулого століття. На певному

етапі розвитку західноєвропейських країн така міграція давала позитивні економічні результати, особливо імміграція висококваліфікованої робочої сили. Західні країни заощаджували у такий спосіб кошти на підготовку фахівців і отримували від іммігрантів величезну економічну віддачу (оскільки їх праця оплачувалася нижче праці громадян приймаючої країни). Крім кваліфікованої робочої сили, до розвинених країн іммігрувала і менш кваліфікована робоча сила, зокрема, для «брудних» робіт, виконувати які відмовлялися місцеві громадяни. Здебільшого такі іммігранти походили з країн «третього світу». Проте, в умовах кризових явищ в економіці західних країн, їхньої значної деіндустріалізації трудовим мігрантам, навіть висококваліфікованим, все складніше знайти роботу за фахом. Так, наприклад, трудові мігранти з числа громадян країн-нових членів ЄС з високим рівнем освіти і кваліфікації, які виїхали в пошуках роботи до західноєвропейських країн, дуже часто використовуються для виконання робіт, для яких не потрібна ані висока кваліфікація, ані високий рівень освіти, оскільки в західноєвропейських країнах немає такої кількості посад, щоб дати кожному висококваліфікованому мігранту роботу за фахом. Часто трудові мігранти з країн-нових членів ЄС використовуються на тимчасових роботах, які у випадку звільнення не передбачають права на допомогу по безробіттю [7, р.155-156].

Зростання чисельності іммігрантів в країнах Західної Європи відбувається як в результаті безперервного міграційного процесу, так і внаслідок більш високої народжуваності у іммігрантів з країн «третього світу», які вже мають громадянство західноєвропейських країн або живуть там на постійній основі. На фоні вкрай низької народжуваності серед корінного європейського населення в багатьох країнах Західної Європи спостерігається неухильне зростання частки іноземців, і, зокрема, особливо швидке зростання частки африканців і азійців у загальній чисельності населення цих країн.

Міграція з країн «третього світу» не обмежується лише легальним переміщенням робочої сили, вона включає величезну кількість нелегальних мігрантів і є прямим наслідком не тільки постійних війн, революцій і внутрішніх конфліктів, але й наслідком надзвичайно високої народжуваності серед африканських і більшості азійських і латиноамериканських народів, що призводить до непомірного тиску на

природні ресурси вказаних країн, до перенаселення, до розширення прірви у рівнях життя між країнами «третього світу» і розвиненими країнами.

За прогнозами секретаріату ООН, населення світу зросте з 7,550 млрд. (2017) до 9,772 млрд. в 2050 р. При цьому населення Африки завдяки високій народжуваності зросте з 1256 млн. в 2017 р. до 2,528 млрд. в 2050 р., населення Азії – з 4,504 млрд. до 5,257 млрд., Латинської Америки – з 646 млн. до 780 млн., Північної Америки – з 361 млн. до 435 млн. В той же час населення Європи (включаючи все населення Російської Федерації) зменшиться з 742 млн. в 2017 р. до 716 млн. в 2050 р., що пов'язано з низькою народжуваністю у корінних європейських народів. Так, наприклад, показник фертильності (кількість народжуваних дітей в розрахунку на одну жінку фертильного віку) становить в середньому в Європі 1,6 (дані за 2010-2015 рр.). В той же час аналогічні показники становлять: в Африці – 4,7, в Азії – 2,2, в Латинській Америці – 2,1, в Північній Америці – 1,85 [8].

Швидке зростання населення в бідних країнах «третього світу» призводить до того, що кількість мігрантів з цих країн, які намагаються проникнути в більш розвинені країни, буде постійно зростати. Конвенція ООН про біженців зобов'язує країни-учасниці даної конвенції приймати і матеріально утримувати політичних біженців з інших країн. Як правило, мігранти з країн «третього світу» оголошують себе саме політичними біженцями, хоча насправді переважна більшість із них – це «економічні мігранти», які прагнуть поліпшити матеріальне становище шляхом переселення в заможніші країни.

В 2015 р., за даними Міжнародної організації з питань міграції, в країнах Євросоюзу (плюс Норвегія і Швейцарія) проживало понад 35 млн. іммігрантів, походженням з неєвропейських країн [9]. Що стосується загальної кількості саме мусульман, які проживають в країнах Євросоюзу (плюс Норвегія і Швейцарія), то, за оцінками американського Дослідницького центру ім.Пью, на середину 2016 р. вона дорівнювала 25,8 млн., тоді як у 2010 р. кількість мусульман в ЄС складала 19,5 млн. Дослідницький центр ім.Пью зробив декілька варіантів прогнозу щодо можливої загальної чисельності мусульманського населення в Євросоюзі (плюс Норвегія і Швейцарія). Так, якщо міграція в країни ЄС буде повністю припинена, то за рахунок народжуваності мусульманського населення, яке вже постійно проживає в Євросоюзі, кількість мусульман в

країнах Євросоюзу в 2050 р. зросте з нинішніх 25,8 млн. до 35,8 млн. Якщо міграційний приріст буде на «звичайному» рівні (такому, який був до «міграційного вибуху» 2014-2017 рр.), то кількість мусульман в ЄС в 2050 р. може складати 57,9 млн., а якщо збережуться міграційні тенденції 2014–2017 рр., то кількість мусульман в ЄС в 2050 р. може зрости до 75,6 млн., зокрема, в Німеччині – до 17,5 млн., Франції – 12,6 млн., Великобританії – 13 млн. [10]. Ці тенденції означають, що західноєвропейські країни ЄС, будуть поступово втрачати свій суто європейський цивілізаційний характер і перетворюватися в конгломерат різних цивілізацій, релігій, культур, етносів і рас.

У багатьох країнах Західної Європи вже виникли замкнені анклавні, де проживають іммігранти з країн «третього світу», і де місцева влада фактично не контролює ситуацію. Населення цих анклавів практично не змішується з місцевим населенням і не сприймає європейські цивілізаційні норми [11, с.59-61]. Історичний досвід європейських країн показує, що асиміляція іммігрантів з інших країн відносно легко проходить тільки тоді, коли ці іммігранти є представниками європейських народів, тобто, мають спільні релігійні та культурні цінності з місцевим, корінним населенням. Представники інших цивілізацій, рас, нехристиянських релігій бажають жити своїми, досить замкнутими громадами. У рамках однієї держави наявність таких громад, які живуть за своїми власними архаїчними законами, є важливим чинником, який сприяє процесам дестабілізації в західноєвропейських країнах, породжує міжнаціональні, міжрасові і міжрелігійні конфлікти, створює благодатні умови для розвитку злочинності.

Економічні і демографічні проблеми в Євросоюзі призвели до зростання впливу «євроскептичних» партій в країнах ЄС, як лівих, так і правих [12, р.239-245]. Критика на адресу Євросоюзу з боку лівих партій в основному сконцентрована на економічних аспектах його діяльності. Ліві розглядають Євросоюз як організацію, яка була створена для захисту інтересів глобальної капіталістичної системи. На їх думку, лише ліквідація несправедливої, експлуататорської капіталістичної системи в європейських країнах, заміна її на систему соціалістичну може привести до створення дійсно рівноправного союзу європейських країн.

Праві євроскептики вимагають відмовитися від ліберальної міграційної політики західноєвропейських країн та Євросоюзу, закрити

кордони своїх країн для мігрантів, насамперед, з країн «третього світу», і особливо – для мігрантів з ісламських країн, які, на їх думку, несуть з собою загрозу «ісламізації Європи». Вони вказують, що масова імміграція «економічних мігрантів» і біженців з «третього світу» до країн ЄС призводить до величезних додаткових соціальних витрат, які можуть бути покриті тільки за рахунок збільшення податків. Від такої міграції страждають перш за все бідні верстви населення країн ЄС, бо ті додаткові соціальні кошти, а також соціальне житло, які були призначені для бідняків з числа місцевих громадян, віддаються біженцям [13, s.22]. Масова міграція з країн «третього світу» призвела також до зростання всіх видів злочинності, зокрема, посилила загрозу тероризму.

Представники правого радикального євроскептицизму розглядають Євросоюз як організацію, яка діє всупереч національним інтересам корінних європейських народів і виступають за повернення європейським країнам повного національного суверенітету у зовнішній і внутрішній політиці, за вихід їх країн із Євросоюзу шляхом проведення загальнонаціональних референдумів за зразком референдуму, який відбувся у Великобританії (так званий «Брексіт», 2016), в результаті якого ця країна почала процедуру виходу із ЄС. Майбутні стосунки між європейськими країнами (тобто, в разі ліквідації Євросоюзу) праві радикальні євроскептики розглядають як союз дружніх, незалежних, повністю суверенних країн. На відміну від правих радикальних євроскептиків, представники помірною правого євроскептицизму не ставлять під сумнів необхідність збереження Євросоюзу, але при цьому виступають за його глибоке реформування з метою повернення країнам-членам національного суверенітету з низки питань економічної, валютно-фінансової і міграційної політики.

Посилення євроскептичних поглядів серед населення країн-членів ЄС сприяло тому, що євроскептичні партії отримали суттєву електоральну підтримку на виборах, які восени 2017 р. відбулися в деяких європейських країнах. Так, в ході виборів у бундестаг і ландтаги низки земель ФРН права радикальна партія «Альтернатива для Німеччини» отримала суттєві успіхи, а у Франції лідер Національного фронту Марін Ле Пен в другому турі президентських виборів отримала майже 34% голосів. В Австрії в результаті виборів до влади прийшла консервативна «Народна партія», яка сформувала коаліційний уряд з радикальною націоналістичною «Партією

свободи». В Польщі до влади у 2015 р. прийшла право-консервативна партія «Право і справедливість» під керівництвом Я.Качинського, а в Угорщині у 2014 р. – партія «Угорський громадський союз (Фідеш)», лідер якого В.Орбан займає пост голови уряду Угорщини. Ці партії і сформовані на їх основі уряди виступають за реформування Євросоюзу з метою повернення країнам-членам низки повноважень, зокрема, в галузі економічної і міграційної політики, які були раніше передані наднаціональним установам Євросоюзу [14, s.75-78].

Як відомо, у вересні 2015 р. країни ЄС склали угоду про розподіл 120 тисяч біженців між країнами Євросоюзу за фіксованими квотами. Проте Польща, Угорщина, Словаччина і Чехія прийняли мінімальну кількість мігрантів і зараз уряди цих країн, всупереч тиску з боку Єврокомісії (яка загрожує ввести санкції проти цих країн, зокрема, позбавити їх фінансової допомоги з боку ЄС), відмовляються приймати нових мігрантів, розглядаючи їх як загрозу для культурної ідентичності і безпеки своїх країн. Крім того, Єврокомісія вирішила почати процедуру введення санкцій проти Польщі в зв'язку з прийняттям законів, які обмежують права Конституційного і Верховного судів.

Мова йде про 13 законів, які дозволяють парламенту і уряду втручатися в процеси формування, функціонування і управління судовою системою Польщі. Ці закони були прийняті в парламенті голосами депутатів від правлячої партії «Право і справедливість» впродовж 2016–2017 рр. і підписані президентом Польщі А.Дудою. В закони про Верховний суд і Національну судову раду А.Дуда вніс деякі поправки після акцій протесту, організованих опозицією, і підписав їх в грудні 2017 р.

Єврокомісія бачить в цьому порушення принципу незалежності судів. Якщо рішення Єврокомісії підтримують всі країни-члени ЄС, то Польщу можуть позбавити права голосу в структурах Євросоюзу. Угорщина вже заявила, що буде голосувати проти такого рішення, а уряд Польщі має намір відстоювати свої інтереси в суді ЄС.

Зараз у політичних колах провідних країн Західної Європи набуває популярності концепція «європейської інтеграції двох швидкостей» (тобто, одна швидкість процесу інтеграції для розвинених членів ЄС, а інша – для менш розвинених). Проти цієї концепції рішуче виступили уряди Польщі, Угорщини, Словаччини і Чехії (тобто, країни Вишеградської групи), які

вважають, що прийняття такої концепції сприяло б зниженню рівня фінансової допомоги, яку менш розвинені члени ЄС зараз отримують від більш розвинених західноєвропейських членів ЄС, що призвело б до зміцнення того великого соціально-економічного та науково-технічного розшарування, яке зараз існує між двома групами членів Євросоюзу. Проте, здається, що таке розшарування буде тільки поглиблюватися, зокрема, в зв'язку з небажанням та й неможливістю для розвинених країн Євросоюзу, в сучасних умовах економічної депресії, нести великі фінансові витрати, необхідні для надання допомоги новим членам.

Сучасні внутрішні економічні і демографічні проблеми Євросоюзу впливають на його зовнішню політику, зокрема, на стосунки із пострадянськими країнами. В умовах, коли країни ЄС переживають кризові явища в економіці, коли не вистачає грошей на підтримку таких країн-членів ЄС як Греція, Іспанія, Португалія та нових членів ЄС з числа країн Центральної Європи, коли величезні кошти йдуть на утримання біженців з країн «третього світу», провідні західноєвропейські члени ЄС не можуть надавати будь-яку суттєву фінансову допомогу пострадянським країнам, зокрема, не мають можливостей збільшувати свої інвестиції, кредити та інші фінансові витрати на підтримку тих пострадянських країн, які заявляють про свої наміри вступити до ЄС. Пострадянським країнам слід також враховувати той факт, що в умовах сучасних кризових явищ в економіці країн ЄС, в умовах напливу біженців, трудовим мігрантам з пострадянських країн все складніше знайти роботу в країнах ЄС.

Питання бути чи не бути членом Євросоюзу тій чи іншій європейській країні (з числа тих, які мають договір про асоціацію з ЄС) залежить не тільки від успіхів чи невдач цих країн в галузі розвитку демократії та економіки, а й від того, як будуть розвиватися інтеграційні процеси в межах самого Євросоюзу, як будуть вирішуватися його внутрішні проблеми. Адже існує думка, що Євросоюз досягнув у своєму розширенні тієї межі, коли подальше збільшення числа його членів буде призводити лише до прогресуючого зменшення ефективності організації, до її організаційної некерованості тощо.

Серед частини західних дослідників існує думка, що Євросоюз був найбільш ефективним, коли в нього входили лише розвинені західноєвропейські країни. Включення в нього відносно відсталих країн Південної Європи призвело до зниження ефективності ЄС. Подальші

раунди розширення за рахунок ще більш відсталих країн Центральної Європи лише посилили цю тенденцію. Тому серед багатьох західноєвропейських політиків широко поширена думка, що в сучасних умовах і, можливо, на протязі ще довгого часу, розширення Євросоюзу за рахунок прийому нових членів, принаймні з числа пострадянських країн, є контрпродуктивним і неможливим. Все це слід враховувати тим пострадянським країнам, які ставлять своєю стратегічною ціллю стати повноправними членами ЄС.

Серед пострадянських країн угоди про асоціацію і зони вільної торгівлі (ЗВТ) з Євросоюзом мають лише Україна, Молдова і Грузія. Ці угоди не містять зобов'язань з боку ЄС надати цим країнам навіть у довгостроковій перспективі повноправне членство в Євросоюзі. Для таких країн як Україна, Білорусь, Молдова, Грузія, Азербайджан і Вірменія ЄС пропонує співробітництво в рамках програми «Східне партнерство».

На самміті «Східного партнерства», який відбувся наприкінці листопаду 2017 р., між Вірменією і ЄС була підписана угода про всеосяжне і розширене партнерство, яка, проте, не містить в собі угоди про вільну торгівлю. Вірменія не погодилася на створення такої зони з ЄС, оскільки це б означало фактично вихід з Євразійського економічного союзу (який містить в собі митний союз). Неможливо знаходитися в митному союзі з однією групою держав і одночасно перебувати в зоні вільної торгівлі з третіми країнами. Іншими словами, Вірменія віддала перевагу членству в ЄАЕС, а не ЗВТ з ЄС. Білорусь не має з ЄС навіть стандартної угоди про партнерство, і як заявив міністр закордонних справ Білорусі В.Макей, для Білорусі на першому місці є розвиток економічної інтеграції з Росією і в межах Євразійського економічного союзу, а ЄС – це партнер номер два після Росії и ЄАЕС. Азербайджан зараз знаходиться в процесі переговорів з ЄС з метою поглиблення партнерських відносин. Слід відмітити, що в угодах про зони вільної торгівлі з іншими країнами (включаючи пострадянські країни) Євросоюз, як правило, не розповсюджує режим вільної торгівлі на всі товари, застосовуючи нетарифні обмеження, зокрема, квоти на цілий ряд промислових і особливо сільськогосподарських товарів, імпорт яких може представляти загрозу для європейських товаровиробників. В той же час в результаті створення ЗВТ з Євросоюзом внутрішні ринки пострадянських країн наповнені більш конкурентоздатними європейськими товарами.

Невизначеність Євросоюзу по відношенню до України, Молдови та Грузії пояснюється побоюваннями західноєвропейських лідерів, що подальше розширення ЄС на схід може призвести до ще більшого зниження його ефективності як організації, до зростання міграційних потоків з нових членів ЄС в Західну Європу. Крім того, в разі прийому в члени Євросоюзу нових, менш розвинених країн вони мають право на отримання фінансової допомоги із структурних фондів ЄС. Основними платниками в ці фонди є Німеччина і деякі інші західноєвропейські країни, які переживають серйозні фінансові труднощі і не готові нести додатковий фінансовий тягар. До того ж, такий важливий платник, як Великобританія, знаходиться в процесі виходу з ЄС і припинить сплачувати внески в ці фонди, що неминуче призведе до зменшення можливостей ЄС надавати допомогу менш розвиненим членам в колишньому розмірі.

Ясно, що інтегрувати в Євросоюз таку велику країну як Україну з її численним населенням набагато важче ніж будь-які балканські малі країни, які до того ж мають угоди про стабілізацію та асоціацію з Євросоюзом, в яких передбачається можливість членства в ЄС. І навіть за таких умов Євросоюз не поспішає приймати ці малі балканські країни в свої члени, побоюючись, що це лише посилить нестабільність і кризові явища всередині Євросоюзу. Так, в 2013 р. в члени Євросоюзу була прийнята лише одна Хорватія. Що стосується інших балканських країн, то Македонія, Албанія, Чорногорія і Сербія мають офіційний статус «кандидатів в члени Євросоюзу», а Боснія і Герцеговіна та Косово – статус «потенційних кандидатів в члени Євросоюзу». Досвід цих країн, а також Туреччини, яка знаходиться в асоціації з ЄС з 1964 р., в митному союзі з ним – з 1995 р. і яка отримала статус кандидата в члени Євросоюзу у 1999 р., свідчить, що ні асоціація, ні навіть статус кандидата в члени ЄС не дають повної гарантії на отримання повноправного членства.

Серед проблем, які вимагають наукового вивчення, слід виділити проблеми, пов'язані з міграцією з країн «третього світу» до країн Заходу. Вже зараз можна зробити висновок, що, якщо корінне населення цілої низки західноєвропейських країн, де вже оселились і отримали місцеве громадянство мільйони іммігрантів з країн «третього світу», не збільшить народжуваність і водночас не будуть вжиті більш суворі заходи контролю і регулювання імміграції, то вже в недалекому майбутньому більшість населення в цих країнах будуть складати нащадки іммігрантів з країн

«третього світу», оскільки народжуваність серед них набагато перевищує народжуваність у корінного європейського населення. Враховуючи той факт, що більшість цих іммігрантів не бажає інтегруватися в європейську культуру, можна зробити висновок про реальну перспективу «деєвропеїзації» цих західноєвропейських країн, тобто, якісну зміну їх цивілізаційної сутності, що матиме величезні політичні наслідки для Євросоюзу і Європи в цілому. Перспектива поступової ісламізації західноєвропейських країн може призвести до того, що Євросоюз стане менш привабливим для громадян пострадянських країн.

Іншим важливим предметом наукового вивчення можуть бути проблеми, пов'язані із зростанням впливу правих націоналістичних партій в країнах ЄС, що може призвести до послаблення повноважень наднаціональних органів Євросоюзу, сприятиме зростанню ролі національних держав, а це суттєво вплине на характер міжнародних відносин. Крім того, серед країн-членів ЄС можна спостерігати зростання суперечностей, що не може не вплинути на політику Євросоюзу відносно пострадянських країн. Така політика може стати менш консолідованою, менш скоординованою і менш ефективною, що, в свою чергу, сприятиме тому, що пострадянські країни будуть вимушені проводити менш європоцентричну зовнішньоекономічну політику, ніж зараз, і в більшій мірі покладатися на політику багатовекторного торгово-економічного співробітництва.

Використані джерела та література:

1. Magdoff F., Foster B. J. Stagnation and Financialization / Fred Magdoff, John Bellamy Foster // *Monthly Review*. New York. – 2014. – Vol.66. – № 1. – P. 1–24.
2. Foster B. J., Yates M.D. Piketty and the Crisis of Neoclassical Economics / John Bellamy Foster, Michael D.Yates // *Monthly Review*. New York. – 2014. – Vol.66. – № 6. – P. 1–24.
3. Buras P. Vor einer historischen Probe / Piotr Buras // *Osteuropa*. – 2016. – Heft 1-2. – S.177–190.
4. Schulz J. Peripherer Kapitalismus / Justyna Schulz // *Osteuropa*. – 2010. – №6. – S. 47–60.
5. Kuisz J. Ende eines Mythos / Jaroslaw Kuisz // *Osteuropa*. – 2016. – Heft 1-2. – S. 201–208.
6. Вологов О.Г., Вологов С.О. Венгрия в условиях кризисных явлений на Западе / Олег Вологов, Сергей Вологов // *Новая и новейшая история*. – 2017 –. №5. – С.103–117.
7. Galgoczi B., Leschke J. Post-Enlargement Intra-EU Labour Mobility under Stress Test / Bela Galgoczi, Janine Leschke // *Intereconomics. Review of European Economic Policy*. – 2014. – № 3. – P.152–158.

8. World Population Prospects. The 2017 Revision. United Nations. – New York, 2017. – Режим доступу: https://esa.un.org/unpd/wpp/publications/Files/WPP2017_KeyFindings.pdf
9. World Migration Report 2018 / International Organization for Migration. – Режим доступу: https://publications.iom.int/system/files/pdf/wmr_2018_en.pdf
10. Europe's Growing Muslim Population. 29.11.2017. – Режим доступу: <http://www.pewforum.org/2017/11/29/europes-growing-muslim-population/>
11. Семененко И.С. Интеграция инокультурных сообществ в развитых странах / Ирина Семененко // Мировая экономика и международные отношения. – 2006. – №10. – С.58-68.
12. Brak N., Startin N. Introduction: Euroscepticism, from the margins to the mainstream / Nathalie Brack, Nicholas Startin // International Political Science Review. – 2015. – Vol.36. – №3. – P. 239–249.
13. Sollner F. «It's the Economy, Stupid!» Bemerkungen zum Abschneiden der AfD bei der Bundestagswahl 2017 / Fritz Sollner // ifo Schnelldienst. – 2017. – №22. – S.21–24.
14. Lang K.-O. Zwischen Rückbesinnung und Erneuerung / Kai-Olaf Lang // Osteuropa. – 2016. – Heft 1-2. – S.61 – 7–8.

УДК 327:316.422+94(73:47+57)

Фошан Я.І.

СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ ТА ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

У статті показано, що Сполучені Штати Америки в перші роки після розпаду СРСР стали серйозним каталізатором модернізаційних змін у більшості нових незалежних держав. Це стало можливим насамперед завдяки значній фінансово-економічній допомозі, військово-технічному сприянню, співпраці у сфері освіти, охорони здоров'я, науки тощо. Доведено, що допомога часто слугувала інструментом США у зовнішньополітичній сфері з метою зміцнення власних позицій.

Ключові слова: США, пострадянські країни, трансформація, модернізація.

Фошан Я.І. Соединенные Штаты Америки как инициатор трансформационных процессов в странах постсоветского пространства

В статье показано, что Соединенные Штаты Америки в первые годы после распада СССР стали серьезным катализатором модернизационных изменений в большинстве новых независимых государств. Это стало возможно, прежде всего, благодаря значительной финансово-экономической помощи, военно-техническому содействию, сотрудничеству в сфере образования, здравоохранения, науки и т. п. Доказано, что помощь часто служила инструментом США во внешнеполитической сфере с целью укрепления собственных позиций.

Ключевые слова: США, постсоветские страны, трансформация, модернизация.

Foschan Ya.I. United States of America as a transformation process initiative in the countries of post-space

The paper determines that in the first years after the collapse of the USSR, the United States became a serious catalyst for modernization in most of the newly independent states.

This was possible, first, due to the considerable financial and economic assistance, military technical aid and, to a certain extent, to cooperation in the fields of education, health care, science, etc. At the same time, the conclusion states that the aforementioned assistance often served as a kind of a US instrument in the foreign policy sphere in order to strengthen its own position in this or that region.

Key words: USA, post-Soviet countries, transformation, modernization.

Сполучені Штати Америки є однією з ключових держав у світі. Вони мають домінуючий вплив на глобальні трансформаційні процеси. США є чи не єдиним суб'єктом системи міжнародних відносин, який володіє неформальним статусом наддержави. Вашингтон намагається закріпити за собою роль глобального лідера, з одного боку, посилюючи вплив на перебіг глобальних процесів, з іншого, – розширюючи присутність в різних регіонах світу. Після розпаду СРСР перед Сполученими Штатами відкрилися широкі перспективи просування своїх інтересів на пострадянському просторі. Намагаючись створити там вигідні для себе умови та, водночас, запобігти потенційній шкоді світовому лідерству, США виступили каталізатором модернізаційних змін у більшості колишніх республік Радянського Союзу.

Внаслідок розпаду СРСР з'явилася низка нових незалежних держав у Центральній Азії (далі – ЦА): Казахстан, Киргизія, Узбекистан, Туркменістан та Таджикистан. З огляду на кардинальну зміну в зв'язку із цим геополітичних умов як у світі загалом, так і в азійському регіоні зокрема, нові держави потрапили до ситуації, яка вимагала проведення політичних і соціально-економічних реформ. Це вимагало міжнародної допомоги.

Існують різні підходи до оцінки ефективності й істинної мети діяльності США у якості прискорювача модернізаційних змін у країнах ЦА. Так, російські дослідники ставлять на чільне місце бажання Вашингтону вивести країни регіону зі сфери економічного, військового та політичного впливу РФ [1]. Натомість вчені з України не роблять настільки кардинальних висновків, підкреслюючи неабияку роль допомоги США для розвитку держав ЦА [2; 3]. На наш погляд, однозначної оцінки політики Вашингтону не варто робити. Незважаючи на те, що Сполучені Штати у своїй центральноазійській стратегії намагалися передусім досягти певних власних зовнішньополітичних інтересів, країни ЦА, зрештою, отримали від американської допомоги більше користі, ніж шкоди. Спробуємо довести цю тезу на фактичному матеріалі.

Науковці виділяють декілька етапів еволюції політики США в ЦА [1, с.93-103; 4, с.52-54]. **I період** (перша половина 90-х рр. XX ст.) характеризувався певною обережністю. Вашингтон фактично обмежився лише дипломатичним визнанням нових незалежних держав та підтвердженням міжнародного статусу кордонів колишніх республік СРСР. Утім, вже тоді почали виявлятися економічна (передусім, нафтогазова) та військово-політична (співпраця з НАТО) складові центральноазійської політики США. У **II періоді** (друга половина 90-х рр. XX ст.) на перший план виходить питання каспійських енергоресурсів. Зокрема, американці активно лобіюють проект нафтопроводу Баку – Тбілісі – Джейхан, який мав іти в обхід територій Росії та Ірану. З метою гарантій безпеки інвестицій та нафтогазового експорту в регіоні було активізовано втілення Програми «Партнерство заради миру». **III період** (2001–2005) характеризувався широкомасштабною боротьбою з міжнародним тероризмом (зокрема, з ісламськими радикалами). У зв’язку із цим на території ЦА було засновано низку військових баз США, ініційовано проведення військової операції в Афганістані тощо. Початок **IV періоду** (з 2006) відзначився певним послабленням військово-політичної ролі США в регіоні. Американці були змушені залишити декілька своїх військових баз в ЦА.

Нині, на нашу думку, зважаючи на прихід до влади у США Д.Трампа, американська політика стосовно ЦА може кардинально змінитися, що дає підстави говорити про початок наступного періоду. Чого ж варто очікувати країнам регіону від нової влади США? Чіткої позиції Вашингтону щодо цього питання на сьогодні не існує. За інформацією фахівця з проблем ЦА Р.Кангаса (Університет національної оборони США), станом на весну 2017 р. ніяких реальних обговорень з приводу цієї частини світу в США ще не проводилося, за винятком, можливо, планування заходів з підтримки боротьби з войовничим екстремізмом. За його прогнозами, стосунки США з центральноазійськими державами можуть почати будуватися не на якихось фундаментальних принципах, а на основі торгу з приводу вузьких і конкретних питань. За такого сценарію, цілком ймовірно, основним пріоритетом стануть питання безпеки. Водночас Р.Кангас відзначає, існує висока можливість зменшення програм допомоги, в рамках яких у ЦА за останні десятиліття було вкладено сотні мільйонів доларів. Вашингтон може відмовитися від

фінансового «пряника», яким можна переконувати партнерів у регіоні чітко дотримуватися американських пріоритетів [5].

Утім, як би не розвивалися подальші події, ЦА залишається стратегічно важливим регіоном, вузлом низки вагомих геополітичних параметрів. Зокрема, географічного – близькість до Китаю, Росії та Ірану, посилення впливу яких на держави ЦА навряд чи сподобається США. Енергетичного – потужні каспійські нафтогазові родовища, щодо використання котрих у Вашингтоні є чіткий план, пов'язаний із встановленням контролю над економічним й енергетичним потенціалом Каспійського моря та його узбережжя. Нарешті, не менш суттєве питання міжнародної безпеки, зумовлене високою концентрацією у цій частині світу осередків ісламського екстремізму.

Особливості співпраці США з країнами ЦА можна розглянути на прикладі Казахстану та Таджикистану. Наразі для Астани співробітництво з Вашингтоном є одним з головних зовнішньополітичних векторів. Так у квітні 2012 р. відбулося перше засідання казахстансько-американської комісії зі стратегічного партнерства. В її рамках стали активно розвиватися стратегічні діалоги щодо енергетики, торгівлі та інвестицій. Особливий акцент було зроблено на таких напрямках партнерства, як наука й технології, економіка і бізнес. Було досягнуто низки домовленостей щодо посилення взаємодії США та Казахстану в сфері інформаційних технологій, біотехнологій, енергозбереження на основі інноваційних проєктів і комерціалізації наукових досягнень. Одним з пріоритетів є військове співробітництво: взаємодія між збройними силами двох країн, участь у спільних навчаннях військовослужбовців Казахстану та США, спроби стабілізувати ситуацію в Афганістані. США підкреслюють потенціал Казахстану в просуванні інтеграційних процесів у регіоні, які можуть зіграти ключову роль у відновленні економіки Афганістану, а також розвитку регіону загалом [3, с.48-50].

Зацікавленість Вашингтону в співпраці з Душанбе викликана передусім наявністю потужних енергоресурсів Каспійського регіону, значною ділянкою спільного кордону з Афганістаном, а також деякими іншими факторами. Свого часу США вдалося заручитися довірою керівництва країн ЦА шляхом надання пільгових кредитів. Сучасні американо-таджицькі відносини переважно прогресують у площині міждержавних контактів й навчальних програм з обміну. Особливу роль тут

відіграє Агентство США з міжнародного розвитку (USAID), яке вкладає значні ресурси в технічну та інституційну сфери Таджикистану, працюючи спільно з урядом країни у напрямі покращення її привабливості на світовому ринку інвестицій і торгівлі. За даними посольства США, у період із 1992 до 2012 рр. Таджикистану для реалізації програм технічної допомоги, гуманітарних, освітніх та інших програм надано понад 900 млн. дол. США. Вашингтон сприяє виходу країни на глобальні та регіональні ринки. USAID спільно з Фондом Ага Хана і в співпраці з компанією «Памір Енерджі» підписали угоду, спрямовану на розвиток прикордонної торгівлі електроенергією між Таджикистаном й Афганістаном [2, с.73-74].

Іншим важливим для США регіоном пострадянського простору є Балтійський регіон, який внаслідок розпаду СРСР та припинення протистояння ворожих блоків періоду «холодної війни» зазнав геополітичних трансформацій. Регіон Балтійського моря має значне геополітичне значення, становить частину геостратегічного Північноатлантичного регіону (далі – ПАР).

ПАР, всупереч своєму периферійному розташуванню, традиційно відігравав провідну роль у «великій політиці», що можна пояснити, перш за все, його важливим стратегічним місцезнаходженням. ПАР є транзитною територією між Європою і Північною Америкою. В умовах виникнення уніполярного світу США продемонстрували підтримку невеликим державам регіону Балтійського моря шляхом сприяння вступу Польщі і трьох країн Балтії до НАТО. Вашингтон був зацікавлений у збереженні нового розподілу сил у регіоні та стабільності оновленої системи міждержавних відносин, в якій політичний вплив Росії на нього є обмеженим. Сполучені Штати значною мірою стали чинником збереження нового статус-кво. Наразі США відіграють роль стратегічного посередника у відносинах країн Балтії з Росією і гаранта їхньої безпеки [6, с.129-131].

Відносини зі США відігравали, і продовжують відігравати вирішальну роль для формування і здійснення зовнішньої політики країн Балтійського регіону. Після розпаду СРСР територія Північно-Східної Європи набула нового значення для Вашингтону, ставши місцем перетину трьох векторів регіональної американської політики: російської, балтійської та північної. США почали проводити політику послаблення позицій Росії у регіоні та зміцнення власного впливу і країни Балтії були зацікавлені у такому розвитку подій.

Так, одним із перших кроків з боку США була програма Північноєвропейської ініціативи, яка мала сприяти побудові економічно цілісного регіону, зміцненню регіонального співробітництва і транскордонних зв'язків. Іншим знаковим кроком було підписання Хартії про партнерство з країнами Балтії (Балтійської хартії). Цей документ є значущим з трьох основних причин. По-перше, він визнавав роль балтійських держав у американській стратегії гарантування безпеки і стабільності на Європейському континенті. По-друге, Хартія підкреслювала зацікавленість Вашингтона у незалежності, суверенитеті, територіальній цілісності і безпеці Естонії, Латвії та Литви. І, по-третє, відповідно до Хартії, США зобов'язувалися брати участь у створенні сприятливих умов для приєднання держав Балтії до НАТО та інших євроатлантичних інституцій. Послаблення ролі Росії в регіоні, пов'язане з її становищем фактично переможеного у «холодній війні», та посилення ролі США як переможця суттєво вплинули на формування нового контуру східно-балтійського субрегіону з орієнтацією країн Балтії на США як на головного стратегічного партнера [7, с.8-9].

Для Латвії, Естонії та Литви важливим було отримання повної підтримки з боку Америки в питанні гарантування безпеки. Заради вступу до НАТО вони активно сприяли впровадженню американської політики в регіоні, намагаючись своєю беззаперечною підтримкою підштовхнути Вашингтон у напрямку прискорення їхнього залучення до трансатлантичних структур. Проте США в 1990-ті рр., хоч й були зацікавлені у посиленні та зміцненні свого впливу в регіоні Балтійського моря, але не бажали погіршення відносин з Росією. Ситуація змінилася за часів президента Дж.Буша (2001–2009).

США хотіли просувати НАТО на Схід. Того ж прагнули країни Балтії. Отже, розширення було ініціативою, заснованою на обопільному інтересі. Підтримавши цей крок, Сполучені Штати збільшили власну міць і силу в уніполярному світі. Америка була зацікавлена впливати на зовнішню політику та політику безпеки Європи. Для цього були потрібні надійні союзники, які б підтримували американські прагнення й дії та, водночас, були б надійними захисниками американських інтересів в ЄС. У свою чергу, держави Балтії отримали в особі США могутнього союзника, який сприяв їх вступу до НАТО як реалізації основної

зовнішньополітичної мети – отримання надійних гарантій безпеки, загрозу якій балтійські держави вбачали в Росії [7, с.13].

На Празькому саміті НАТО в листопаді 2002 р. було ухвалено рішення про приєднання семи країн, серед яких були країни Балтії. Таким чином, не зважаючи на супротив Росії та скептицизм деяких західних експертів відносно доцільності вступу до НАТО балтійських країн, Литва, Латвія та Естонія стали членами Альянсу. Для Вашингтона це був політично важливо, хоча внесок цих країн у військову машину НАТО мінімальний. Американські фахівці зазначають, що Естонія, Латвія, Литва могли б скласти частину нового ядра Альянсу з країн Центрально-Східної Європи, які особливо зацікавлені у подальшому залученні США до європейських справ. Це ядро могло б стати у нагоді Вашингтону у протидії спробам «розмивання» НАТО, перетворення Альянсу в організацію типу ОБСЄ або підміні Північноатлантичного альянсу військовим контингентом Європейського Союзу [8, с.80-81].

У жовтні 2003 р. США представили ініціативу під назвою «Розширене партнерство в Північній Європі», яка підкреслювала нове значення країн Балтії. Її можна розглядати не тільки як зовнішньополітичну лінію Сполучених Штатів щодо регіону Балтійського моря, але й як інструмент впровадження американських інтересів на території країн колишнього СРСР.

Говорячи про стосунки між США і країнами Балтії за часів президентства Дж. Буша, слід зауважити, що його адміністрація проводила доволі успішну балтійську політику. Основні плани Вашингтона щодо цих країн було втілено у життя: вступ Естонії, Латвії та Литви до НАТО; повна підтримка цими державами політики США в світі; надійний захист балтійськими країнами американських інтересів в ЄС. У цей час відбувся остаточний перехід держав Балтії з під впливу Росії до сфери інтересів Сполучених Штатів. У свою чергу зазначені країни шукали і отримали в особі США потужного союзника, що сприяв їхньому членству в НАТО, а отже і виконання основної зовнішньополітичної мети – отримання надійного гаранта їхньої безпеки, основну загрозу якій балтійські держави вбачали в Росії [8, с.84]. Нині в умовах агресивної політики РФ по відношенню до низки країн, що перебували у складі СРСР, питання безпеки країн Балтії стало як ніколи гострим.

У цьому контексті візит президента США Б.Обами (2009–2017) до Естонії восени 2014 р. мав, на думку експертів, передусім символічний характер, демонструючи підтримку на тлі остраху балтійських країн перед агресією Росії. Президент дав чітко зрозуміти, що всі країни-члени НАТО рівноправні й рівень безпеки для всіх членів Альянсу однаковий, незважаючи на розміри та політичне значення окремих країн, що входять до нього. Цей сигнал був покликаний розвіяти побоювання країн балтійського регіону, які почали лунати після анексії Росією Криму [9]. Політика США, щодо посилення сил Альянсу в країнах Балтії, не змінилася й за президента Д.Трампа. Зокрема, навесні 2017 р. у згаданих країнах завершилося формування багатонаціональних батальйонів Альянсу, до складу яких входять американські солдати [10].

Таким чином можемо констатувати, що на пострадянському просторі у США існує бажання якомога міцніше закріпити свої позиції у центральноазиатському регіоні, послабивши тут вплив Китаю та Росії. З огляду на це, за чверть століття, що минуло з часів розпаду СРСР, США надали країнам ЦА значну фінансово-економічну та військово-технічну допомогу, яка принесла суттєву користь економіці та безпеці тим, хто її одержав. Позитивною тенденцією є й те, що співпраця США з країнами ЦА продовжується до нинішнього часу, поширюючись на сфери освіти, охорони здоров'я, науки.

Щодо країн Балтії, то після здобуття ними незалежності США неодноразово демонстрували їм свою підтримку. Зокрема, було підписано Балтійську хартію, створено програми Північноєвропейської ініціативи, Вашингтон забезпечив вступ країн Балтії до НАТО. Загалом дії США щодо балтійських країн та держав ЦА були частиною політики послаблення позицій Росії в регіоні та зміцнення там власного впливу. Країни Балтії, які після отримання суверенітету взяли курс на зближення зі США, були зацікавлені у такій політиці.

Використані джерела та література:

1. Касюк Л.А. Політика США на постсоветском просторі в центральноазиатском регіоні / Л.А. Касюк // Вестник МГЛУ. – 2010. – Вып.2. – С. 89–106.
2. Лажнік В.Й. Місце Таджикистану в геополітичних інтересах США / В.Й. Лажнік, Л.С. Мельник // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Міжнародні відносини. – 2012. – № 21. – С. 69–75.

3. Східний вектор стратегічного партнерства України в умовах глобального світу. Аналітична доповідь // За ред. В.О. Кіктенко. – К. : Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України, 2013. – 184 с.
4. Лаумулин М. Стратегия и политика США в Центральной Азии / М. Лаумулин // Центральная Азия и Кавказ. Журнал социально-политических исследований. – 2007. – № 4(52). – С. 51–63.
5. Какой будет политика США в Центральной Азии? 14.03.2017. – Режим доступа: <http://inozpress.kg/news/view/id/50843>
6. Божко С.О. Геополітичне положення регіону балтійського моря / С.О. Божко // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2014. – Вип. 120, – Ч. I. – С. 127–137.
7. Аракелян Д.В. Зовнішня політика країн Балтії в контексті розширення ЄС та НАТО: автореф. дис. канд. політ. наук / Аракелян Діана Вячеславівна. – К., 2008. – 20 с.
8. Аракелян Д.В. США – країни Балтії: становлення і розвиток відносин / Д.В. Аракелян // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2006. – Вип. 61, – Ч. II. – С. 75–83.
9. Філатова І. Обама в Таллінні виправдав надії країн Балтії / І. Філатова, Д. Білик. 04.09.2014. – Режим доступу: <http://p.dw.com/p/1D6C3>
10. Соколов С. У Литві завершили комплектування батальйону НАТО. 30.05.2017. – Режим доступу: <http://p.dw.com/p/2drMt>

УДК 327.8(73+510)

Цапко О.М.

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ КНР ЩОДО ЦЕНТРАЛЬНОАЗІАТСЬКИХ КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

У статті проаналізовано сутність економічної політики КНР щодо країн Центральної Азії, дано характеристику основним формам та методам її реалізації. Показано етапи становлення економічної співпраці КНР із центральноазіатськими країнами пострадянського простору.

Ключові слова: економічна політика, суперництво, «стратегія поступового проникнення», сировинні ресурси, концепція «Шовкового шляху».

Цапко А.Н. Особенности экономической политики КНР относительно центральноазиатских стран постсоветского пространства

В статье проанализирована сущность экономической политики КНР по отношению к странам Центральной Азии, дана характеристика основным формам и методам ее реализации. Показаны этапы становления экономического сотрудничества КНР с центральноазиатскими странами постсоветского пространства.

Ключевые слова: экономическая политика, соперничество, «стратегия постепенного проникновения», сырьевые ресурсы, концепция «Шокового пути».

Tsapko O.M. Features of the economic policy of the PRC on the central asian countries of the post-space space

In the article basic essence of economic politics of Peoples Republic of China is analysed in relation to the central Asiatic countries of post soviet , and also description to the

basic forms and methods of realization of this politics is given. In the article the basic stages of becoming of economic collaboration of Peoples Republic of China are also shown with the central Asiatic countries of post-soviet space and the prospects of further development of economic relations are forecast between them.

Key words: *economic politics, rivalry, "strategy of gradual penetration", sources of raw materials, conception of the "Silk way".*

Перетворення Китайської Народної Республіки (далі КНР) за короткий історичний проміжок часу у державу з другою по величині економікою світу спричинило суттєве зростання інтересу до неї з боку вітчизняних та зарубіжних наукових кіл. На початку XXI ст. КНР стає важливим гравцем у світовій економіці та політиці, пропагуючи власні цивілізаційні та культурно-духовні цінності. Зростаюча роль Китаю на регіональному, міжрегіональному та глобальному рівнях є особливо помітною, зокрема, й у розвитку дво- і багатосторонніх економічних відносин з країнами Центральної Азії.

Проблема становлення та розвитку економічної політики КНР щодо пострадянських країн Центральної Азії, незважаючи на значну кількість публікацій, залишається недостатньо розробленою. Окремі її аспекти були предметом аналізу ряду дослідників: К.Сироежкіна, А.Каукенова, Р.Медведева, В.Парамонова, А.Строкова, О.Столповского, А.Ходжаєва, Е.Усубалієва, Е.Абдиллаєв, С.Сафарова. На особливу увагу, на нашу думку, заслуговує монографія Р.Алимова «Таджикистан і Китай. Курсом стратегічного партнерства», в якій автор на основі широкого кола джерел та наукової літератури розкрив процес становлення та розвитку багатоаспектного співробітництва Таджикистану і КНР [1]. Значний інтерес мають наукові розвідки китайських вчених Чжао Хуаншена, Син Гуанчєна, Дун Сяояна та ін. Певний внесок у вивчення проблеми внесли українські вчені та аналітики Ю.Пахомов, О.Кожухар [2], О.Васильєв [3], Т.Метельова [4] та ін.

Метою статті є розкриття основних напрямків економічної політики КНР щодо центральноазійських країн.

За часів СРСР через ідейно-політичні суперечності між керівництвами СРСР та КНР зв'язки між тодішніми середньоазійськими республіками СРСР і Китаєм не розвивалися. Із цього приводу Р.Алімов зазначає, що Китай для радянських республік, незважаючи на географічну близькість, був «далекою і загадковою країною» [1, с.11]. У глобальному протистоянні між СРСР і США Китай виграв. Починаючи з 70-х рр. XX ст.

Пекін скористався можливостями для бурхливого економічного розвитку, не маючи військових надвитрат і союзницьких зобов'язань [2; с.8].

На початку 90-х рр. XX ст. після розпаду СРСР на північно-західних кордонах Китаю з'явилося п'ять нових суб'єктів міжнародних відносин: Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Узбекистан, Туркменістан. Ці країни успадкували від «радянського минулого» цілий комплекс нерозв'язаних економічних, міжнаціональних, територіальних проблем і конфліктів. До їх числа можна віднести проблему внутрішніх водних ресурсів між Узбекистаном, Таджикистаном та Казахстаном, яка неодноразово призводила до дипломатичних суперечок, а також регіональний сепаратизм у цих державах. Зокрема, в Узбекистані не вирішене питання Каракалпакської автономної республіки, в Таджикистані – проблема Горного-Бадахшану [5, с.177-179].

Все це у комплексі змусило китайське керівництво шукати шляхи та нові форми співробітництва з країнами ЦА. Щоб збільшити свій вплив на них, Китай розробив зовнішньополітичну лінію, яка базується на поступовому просуванні китайських компаній у регіоні на довгострокову перспективу, налагоджуючи рівноправні відносини з державами [6, с.145]. Китайська економічна стратегія щодо центральноазіатських країн базується на трьох принципах: по-перше, отримати доступ до їх природних ресурсів, життєво необхідних для китайського економічного зростання; по-друге, показати керівництву цих країн, що Китай не просто зростаюча наддержава, а й відповідальна сила, що ставить перед собою довгострокову мету; по-третє, створити надійні ринки для китайських товарів [7].

Якщо охарактеризувати рух Китаю до економік центральноазіатських держав, то він за своїми характеристиками нагадує поведінку СРСР, який також формував і реалізовував довгострокові соціально-економічні програми допомоги. На відміну від СРСР і від США, які акцентують ідеологічний аспект свого просування, КНР робить наголос на економічному підході. Китайський уряд і компанії опікуються, перш за все, економічною ефективністю просування. Довгострокова програма взаємин з іноземними державами визначила місце і роль кожного суб'єкта китайської економіки у цьому процесі. Зважаючи на те, що в КНР панує «державний капіталізм», поле для їхньої діяльності визначає держава [8; с.67]. Китай враховував той факт, що після того, як РФ

вивільнила простір Центральної Азії з-під свого ексклюзивного впливу, регіон перетворився на поле зіткнення зовнішніх сил. Пекін скористався моментом, отримавши легітимну можливість розширити свій вплив.

Процес становлення економічної політики Китаю щодо пострадянських країн Центральної Азії пройшов три етапи, обумовлені як зовнішніми, так і внутрішніми факторами.

Перший етап охоплює першу половину 90-х рр. XX ст. У цей період економічна політика КНР в регіоні перебувала на стадії формування і становлення, відзначаючись обережністю, зваженістю, поміркованістю. Її основні принципи відповідали концепції, розробленої Ден Сяопіном, а саме: «Переходячи річку, треба твердо стояти на дні і відчувати ногами каміння». Основний зміст політики полягав у встановленні дипломатичних відносин, вирішенні проблеми кордонів, забезпеченні стабільності західних китайських кордонів, розвитку торгово-економічних зв'язків з центральноазіатськими державами [9, с.70-71].

Дотримуючись принципу добросусідства, КНР однією з перших великих держав заявила про визнання нових країн Центральної Азії, встановивши на початку 1992 р. з кожною з них дипломатичні відносини. Впродовж 1992-1993 рр. у Пекіні з офіційними візитами побували керівники всіх країн Центральної Азії, більшість глав урядів, було підписано близько 90 двосторонніх міжурядових угод [10, с.227; 10, с.74].

Наступні кроки Китаю було спрямовано на вирішення проблем, пов'язаних зі сферою безпеки і кордонів. У жовтні 1992 р. було створено робочу групу в складі об'єднаної делегації Казахстану, Киргизстану, Таджикистану, а також Росії, з одного боку, і делегації КНР (за формулою «4+1»). Практичним наслідком її роботи стало підписання 26 квітня 1994 р. угоди між Республікою Казахстан і КНР про державний кордон. Угода вступила в дію 29 червня 2003 р. після ратифікації парламентами обох країн. Подібні угоди про кордони було підписано між Китаєм і Киргизстаном 1996 р. і 1999 р., Таджикистаном – 1999–2002 рр. [10].

Економічні зв'язки КНР і країн Центральної Азії в цей період перебували в стадії зародження, обмежуючись прикордонною торгівлею. 1990 р. обсяг двосторонньої торгівлі складав близько 465 млн. дол., у 1995 р. він зріс до 5,5 млрд. дол. Головними статтями експорту Китаю до країн Центральної Азії були продовольчі товари і вироби легкої промисловості. Імпорт включав різноманітну сировину. Загалом за 1992–1995 рр.

товарообіг між КНР і країнами ЦА склав понад 1,8 млрд. дол. [7]. Більша його частина припадала на Казахстан і Киргизстан, які мали з Китаєм пряме транспортне сполучення [6, с.152].

У 1994 р. було вперше сформульовано принципи зовнішньої політики Китаю щодо Центральної Азії: підтримка дружніх добросусідських відносин і мирне співіснування; розвиток взаємовигідного співробітництва і сприяння спільному процвітання; повага до вибору кожної з держав і невтручання у внутрішні справи інших країн; повага до суверенітету і сприяння регіональній стабільності.

Другий етап реалізації економічної політики КНР у Центральній Азії охоплює період із середини 90-х рр. XX ст. до подій у США 11 вересня 2001 р. У цей час Китай був змушений переглянути зовнішньоекономічну політику щодо пострадянських країн Центральної Азії в напрямку її значної активізації. Китайське керівництво, відмовляючись від «стратегії очікування», розробляє нову «стратегію поступового проникнення в регіон». Підвищення значення ЦА для КНР було зумовлено не лише глобальними і довготривалими економічними проблемами і спробами їх вирішення, а й питаннями безпеки у регіоні, зростанням уйгурського сепаратизму, міжнародного тероризму, ісламського радикалізму [6; с.149-151]. Переговори про зниження рівня військової присутності у прикордонних районах завершилися підписанням у Шанхаї і Москві «Угоди про зміцнення довіри у військовій сфері у прикордонному районі» (1996) та «Угоди про взаємне скорочення збройних сил в прикордонному районі» (1997) [11; с.456-482]. Ці кроки послужили підґрунтям для створення «Шанхайської п'ятірки» у складі РФ, КНР, Казахстану, Киргизстану, Таджикистану, яка, з одного боку, стала основним інструментом узгодження політики центральноазіатських країн, Росії, Китаю, з іншого, – дала поштовх для посилення економічних позицій КРН у регіоні.

Із цього часу Китай бере на себе ініціативу створення багатопрофільної міжнародної організації для забезпечення співробітництва в економічній та енергетичній сферах. Це створює додаткові передумови для активізації багатосторонніх зв'язків КНР з пострадянським державами ЦА в економічній сфері. Впродовж 1996–2000 рр. відбулось значне зростання товарообігу між ними (до 3,8 млрд. дол.), а також прямих інвестицій КНР в економіку регіону. Експорт держав ЦА до

Китаю включав енергоносії, хімічну і текстильну сировину, чорні і кольорові метали. Китай експортував, в основному, товари широкого вжитку.

З другої половини 90-х рр. XX ст. найважливішою сферою китайських інтересів у регіоні стає енергетика. До центральноазійських країн приходять великі нафтові і газовидобувні компанії КНР, які розпочинають реалізацію низки проектів. Так, із 1997 р. Китайська національна нафтогазова корпорація (CNCC) почала видобуток нафти у Західному Казахстані [10]. Влітку того ж року між Казахстаном і КНР був підписаний контракт, який передбачав китайські інвестиції в нафтову галузь і будівництво газопроводу «Західний Казахстан – Китай» обсягом 11 млрд. дол. Паралельно Китай почав системно входити в енергетичну галузь і Туркменістану.

Період із середини 90-х рр. до 2001 р. можна вважати переломним у розвитку відносин між КНР і країнами ЦА. Китай зосередився на розвитку співробітництва у рамках регіональної системи безпеки та на реалізації програми забезпечення своїх економічних інтересів. КНР чітко визначилася із своїми пріоритетами в регіоні, розпочавши їх послідовну реалізацію.

Третій етап економічної політики КНР щодо пострадянських країн Центральної Азії отримав назву «всебічне співробітництво». Його умовний початок пов'язаний із подіями 11 вересня 2001 р. у США, і триває цей етап до нині [9, с.70-74]. У цей час Китай робить ставку на кардинальне зміцнення позицій в економіці країн ЦА за рахунок суттєвого збільшення обсягів торгівлі, інтенсифікації проектно-інвестиційної і фінансової діяльності, особливо, в плані кредитування значущих для КНР галузей економіки країн-партнерів. Китайські компанії помітно зміцнюють позиції у нафтогазовому секторі, послаблюючи вплив колишнього галузевого монополіста в регіоні – Росії.

У цей період Туркменістану, Казахстану, Узбекистану вдається диверсифікувати мережу постачання газу до китайських ринків в обхід Росії, доставши бажану транзитну незалежність від Москви. Ще не позбулися цієї залежності зав'язані за російський імпорт газу Таджикистан та Киргизія.

В 2010 р. було введено в дію нафтопровід Казахстан – Китай, будівництво якого здійснювалося в 2 етапи. Станом на березень 2017 р.

газопроводом ЦА – Китай було доставлено 170 млрд. куб. метрів природного газу. Нині у складі газопроводу функціонують три гілки довжиною понад 1800 км кожна. Щорічна пропускна потужність складає 30 млрд. кубів. У вересні 2014 р. було розпочато будівництво четвертої гілки «D» довжиною 1000 км. Вона пройде через Туркменістан, Узбекистан, Таджикистан й Киргизію та увійде до китайського газопроводу «СУАР» у його південній частині, де з'єднається з внутрішнім газопроводом, який поєднує захід та схід КНР. Проектна потужність гілки «D», яка має запрацювати 2020 р., складатиме 30 млрд. кубів газу на рік [10].

Також у червні 2012 р. Пекін підписав угоду з Таджикистаном про будівництво ТЕЦ «Душанбе-2» та експлуатацію спільного цементного комбінату [10, с.200]. Щодо Киргизстану і Таджикистану, то економічна політика Китаю полягає у формуванні надійних економічних та міжнародно-правових умов для імпорту з цих держав гідроресурсів та електроенергії [10].

На сьогодні Китай є найважливішим економічним партнером країн Центральної Азії та головним імпортером нафти та газу з Туркменістану та Казахстану, він виступає ще й у ролі найбільшого кредитора цих країн. Станом на 2016 р. Китай надав країнам ЦА близько 30 млрд. кредитів. З них: Казахстану – понад 13,5 млрд., Туркменістану – понад 12,4 млрд., Узбекистану – понад 2,2 млрд., Таджикистану – понад 1,7 млрд., Киргизії – понад 1,1 млрд. [12]. Усі кредити пільгові: відсоткова ставка 1,5-3 %, термін до 20 років із пільговим терміном. Експерти наголошують на ряді особливостей китайського кредитування у ЦА: кредити освоюються китайськими компаніями та напряму пов'язані із залученням китайського устаткування та робочої сили з КНР; вони спрямовані виключно на реалізацію сировинних та інфраструктурних проектів, в яких зацікавлений Китай. Загалом кредити сприяють створенню інфраструктури між ЦА та КНР, що є особливо важливим, враховуючи, що в радянські часи регіон був ізольований від транспортної системи Китаю. Пекін концентрує зусилля на створенні та реконструкції об'єктів (логістичних центрів, автомагістралей та залізниць), які дозволяють нарощувати товарообмін з регіоном [13].

У Центральній Азії Китай, ясна річ, переслідує перш за все власні національні економічні інтереси. Керівництво КНР і китайських компаній

проявляє неабияку гнучкість і виваженість, використовуючи на свою користь будь-які економічні чи політичні складнощі у країнах ЦА. Прикладом такого підходу може служити економічна політика КНР щодо Туркменістану. Так, починаючи з 2009 р. Пекін, скориставшись глибокою фінансово-економічною кризою в якій опинилася ця держава через падіння світових цін на енергоносії, протягнуло Туркменістану «руку допомоги». Вже на початку 2010 р. загальний обсяг китайських фінансових ресурсів у Туркменістані складав 1,1 млрд. дол., з яких 42% було вкладено до нафтогазової галузі. Водночас було активізовано реалізацію проектів з видобутку і транспортування нафти і газу. Китайська сторона фінансувала будівництво й експлуатацію газогону Туркменістан – Узбекистан – Казахстан – Китай потужністю 25 млрд. куб. м газу на рік. З 2010 р. запрацювала перша нитка газопроводу Туркменістан – Китай.

На сьогоднішній день китайські компанії домінують у туркменській економіці, потіснивши звідти росіян. КНР – єдина країна, яку туркмени допустили до розробки родовищ на суходолі. Слідом за інвестиціями в енергетику китайські компанії почали брати участь у фінансуванні проектів в інфраструктурному секторі. Станом на 2016 р з експортованих Туркменістаном 48 млрд. кубометрів КНР отримав близько 30-35 млрд. кубометрів. Утім, проблема полягає в тому, що Китай, закупаючи левову частину туркменського газу, зараховує оплату як погашення багатомільярдних кредитів, наданих Туркменістану. Така форма економічних відносин з Пекіном викликає в Ашгабата невдоволення, яке зростає на тлі падіння світових закупівельних цін на енергоносії. Відмова Росії купувати туркменський газ ще більше посилює залежність Туркменістану від Китаю.

Характерною рисою економічної політики КНР щодо країн Центральної Азії є ставка на поглиблення двохстороннього економічного співробітництва. Найбільшими торговими партнерами КНР у регіоні є Казахстан з річним товарообігом двосторонньої торгівлі 13,5 млрд. дол. і Узбекистан – 1,9 млрд. дол. [8, с.195]. Наприкінці 90-х рр. XX ст. китайські фінансові інвестиції в регіоні складали понад 1 млрд. дол., у 2016-2017 рр. їхній обсяг зріс більш, ніж в 20 разів і оцінюється в 25 млрд. дол. У Казахстані близько 2000 підприємств засновано на китайському капіталі. На початок 2010 р. загальний обсяг китайських фінансових ресурсів в Туркменістані складав 1,1 млрд. дол., в т.ч. 42% - в нафтогазовій галузі, а в

узбецькій економіці – лише 640 млн. дол. (з яких 85% припадає на галузі ТЕК) [11, с.167]. 2017 р. Китай став найбільшим імпортером туркменського газу, придбавши за останні сім років 160 млрд. куб. [12].

Протягом 2001–2017 рр. Китай розширив взаємини з країнами ЦА у сфері безпеки. Співпраця здійснювалася, в першу чергу, через Шанхайську організацію співробітництва (ШОС). Важливою віхою тут стала презентація головою КНР Сі Цзєньпіном 2013 р. в Астані ініціативи створення економічного поясу «Нового Шовкового шляху». Реалізуючи проект «Шовкового шляху», Китай активно пропагує свої основні цивілізаційні цінності, до яких зокрема відносяться: взаємна довіра; взаємна вигода; рівність; повага до множинності та багатства різних культур; прагнення до розвитку.

Поряд з економічним інтересом важливим компонентом зближення країн ЦА з Китаєм є позитивний імідж китайської моделі побудови «соціалізму з китайською специфікою», яка викликала зацікавленість з боку керівництва центральноазіатських країн пострадянського простору своєю гнучкістю та нетрафаретністю, чіткими і зрозумілими перспективами подальшого розвитку. Проблеми соціально-політичного розвитку Китаю у 80-90 рр. XX ст. багато у чому подібні до проблем, які виникли у колишніх середньоазіатських республік після розпаду СРСР та певною мірою зберігаються понині.

Отже, вплив КНР на країни Центральної Азії і на регіон загалом дедалі більше посилюється. Політика Пекіна, пройшовши кілька етапів, еволюціонувала від «стратегії очікування» до «стратегії поступового проникнення» і «всебічного співробітництва». В основі китайської зовнішньої політики в регіоні лежить завдання забезпечення сприятливих умов для подальшого розвитку Китаю. КНР веде у Центральній Азії цілеспрямовану активну, ініціативну, наступальну політику, грамотно використовуючи економічні, політичні, безпекові, військові та інші інструменти як в рамках ШОС, так і у двохсторонніх відносинах з центральноазіатськими країнами. Особливо привабливою для країн Центральної Азії є ставка китайського керівництва на довгострокові економічні проекти.

Такий розвиток подій не може не непокоїти США і Росію, бо ставить під питання їхню гегемонію в регіоні. Це дає підстави стверджувати, що суперництво між США, КНР, Росією у Центральній Азії триватиме.

Використані джерела та література:

1. Алимов Р. Таджикистан и Китай. Курсом стратегического партнёрства / Р. Алимов. – М. : «Весь мир». – 2014. – 377 с.
2. Кожухар О. Еволюція політики Китаю в Центральній Азії (90–ті рр. XX ст. – поч. XXI ст.) / О. Кожухар // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. «Історія та географія». – 2013. – Вип.47. – С.107–112.
3. Васильєв О. Особливості суспільно – політичної трансформації Казахстану // Країни пострадянського простору в умовах формування багатополосного світу: історичні уроки та перспективи. Збірник наукових праць. – К. : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2016. – С. 157–164.
4. Метельова Т.О. Туркменістан: особливий шлях чи неадеспотія / Т.О.Метельова // Країни пострадянського простору в умовах формування багатополосного світу: історичні уроки та перспективи. Збірник наукових праць. – К. : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2016. – С. 164–178.
5. Казанцев А. «Большая игра» с неизвестными правилами: мировая политика и Центральная Азия / А. Казанцев. – М. : Наследие Евразии, 2008. – 248 с.
6. Демиденко С. КНР и государства ЦАР / С. Демиденко // Центральная Азия. Геополитика и экономика региона. – М. : Ин-т стратег. оценок и анализа, 2010. – С.143–161.
7. Гусев Л. Место Центральной Азии в политике Китая (по мнению китайских экспертов) / Л. Гусев // Новое восточное обозрение. – Режим доступа: www.ru.journal-neo.com/node/8821
8. Центральная Азия: Взгляд из Вашингтона, Москвы и Пекина / Е. Румер, М. Раджан, Д. Тренин, Чжао Хуаншен. – М. : Новое издательство, 2013. – 215 с.
9. Медведев Р. Подъем Китая. Что такое социализм по-китайски? / Р. Медведев. – М. : Астрель, 2012. – 318 с.
10. Парамонов В., Строков А. Экономическое проникновение Китая в Центральную Азию: состояние, проблемы и перспективы / В. Парамонов, А. Строков 13.06.2012. – Режим доступа: <http://www.ceasia.ru/index.php/2010-07-02-17-35-18/601-2012-06-12-19-11-22.html>
11. Делягин М. Шейянов В. Империя в прыжке. Китай изнутри. Как и для чего аллет Восток / М. Делягин, В. Шейянов. – М. : «Книжный мир», 2015. – 671 с.
12. Гончарук С. Центральна Азія на перехресті зовнішніх інтересів. – Режим доступу: www.niss.gov.ua/articles/525.
13. Бугрій М. Глобальна економіка у посткризовий період: тенденції та перспективи / М. Бугрій, Т. Федоренко, Є. Медведкіна. – К. : НІСД, 2012. – 46 с.

УДК 327+351.862.4(47+57)

Васильців О.О.

ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ НОВИХ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ У СФЕРІ ЯДЕРНОЇ БЕЗПЕКИ

У статті досліджено проблеми взаємодії нових незалежних держав у сфері ядерної безпеки. Доведено, що процеси, що відбувалися в контексті ядерної безпеки регулювалися не тільки національними інтересами нових незалежних держав, а й стратегіями інших найближчих сусідніх держав та організацій.

Ключові слова: розпад СРСР, пострадянський простір, нові незалежні держави, національна безпека, ядерна безпека.

Васильців А.А. Взаимодействие новых независимых государств в сфере ядерной безопасности

В статье исследовано проблемы взаимодействия новых независимых государств в сфере ядерной безопасности. Доказано, что процессы, которые происходили в контексте ядерной безопасности регулировались не только национальными интересами новых независимых государств, но и стратегиями других ближайших соседних государств и организаций.

Ключевые слова: *распад СССР, постсоветское пространство, новые независимые государства, национальная безопасность, ядерная безопасность.*

Vasylytsiv O.O. Interaction of New Independent States in the field of nuclear safety

In the article, investigates the problems of interaction of new independent states in the field of nuclear safety. Argues that the processes that took place in the context of nuclear safety were regulated not only by the national interests of the newly independent states, but also by the strategies of other closest neighboring states and organizations.

Key words: *the collapse of the USSR, post-Soviet space, new independent states, national security, nuclear security.*

Розпад Радянського Союзу (1991) став унікальною подією в історії міжнародних відносин в цілому і нерозповсюдження ядерної зброї зокрема. Він поставив міжнародне співтовариство перед новою, раніше невідомою проблемою: вперше відбувався розпад держави-власника ядерної зброї. Процеси нерозповсюдження ядерної зброї на території колишнього Радянського Союзу принципово відрізнялися від загальносвітових тенденцій. Якщо в інших регіонах світу головним змістом процесу нерозповсюдження ядерної зброї були різні аспекти військово-політичної ситуації, то на території колишнього Радянського Союзу превальовали правові та економічні аспекти проблеми. Це пов'язано з наступними факторами:

- переважно соціально-економічним, а не військово-політичним характером процесу розпаду Радянського Союзу при збереженні на першому етапі порівняно високого ступеню взаємозалежності економічних систем нових незалежних держав на тлі погіршення економічної ситуації;
- відсутністю у пострадянських держав великих суперечностей і між собою, і в стосунках з іншими державами світу, які вимагали використання військової сили для їх вирішення, що позбавляло ядерну зброю значення інструменту міждержавних відносин;
- високим ступенем інтернаціоналізації процесів поділу «радянської спадщини» в ядерній галузі, що пов'язано, зокрема, з побоюваннями розвинених індустріальних країн щодо долі ядерного потенціалу СРСР, а

також технологічних знань, які були накопичені в радянському ядерному комплексі;

- наявністю постійного переговорного процесу щодо юридичного статусу ядерної інфраструктури, обладнання та інших компонентів, які перебували за межами Російської Федерації.

Розпад Радянського Союзу спричинив істотні загрози розповсюдження ядерної зброї і її компонентів. Зокрема у 1992–1994 рр. це стосувалось більшості держав, що утворилися в результаті розпаду колишнього СРСР. Лише на рубежі 1994–1995 рр. ці ризики почали знижуватися, багато в чому завдяки налагодженню національних систем контролю над ядерним експортом, а також завдяки прийняттю держав, що є членами Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, гарантій МАГАТЕ.

Метою статті є аналіз регулювання взаємодії нових незалежних держав у сфері ядерної безпеки.

Радянські військові зуміли багато в чому передбачити ситуацію і ще до юридичного оформлення розпаду СРСР згрупувати більшість тактичних ядерних боєприпасів на території Росії, України і Білорусії. Цей крок дозволив значно знизити загрозу ядерного розповсюдження, яка в іншому випадку стала б неминучістю вже після розпаду СРСР. У той же час не вдалося уникнути певних проблем щодо тактичної ядерної зброї, розміщеного в Україні. Основною проблемою, однак, була наявність стратегічного ядерного арсеналу колишнього СРСР на території чотирьох нових держав – Росії, Білорусії, Казахстану і України. Доля цієї зброї відразу ж після краху СРСР виявилася в центрі уваги лідерів нових незалежних держав, привернула до себе підвищений інтерес політичних кіл більшості країн світу.

Виникли наступні питання:

- як забезпечити безпеку і високий рівень фізичного захисту ядерної зброї на території колишнього СРСР і стійкість елементів ядерного комплексу від потенційних терористичних актів;

- як забезпечити безперервність обліку і контролю ядерної зброї відповідно до світових стандартів;

- як виключити розширення «ядерного клубу» і забезпечити приєднання України, Білорусії і Казахстану до Договору нерозповсюдження ядерної зброї (далі – ДНЯЗ) як неядерних держав;

- як запобігти витоку технологій і знань, критичних з точки зору ядерного нерозповсюдження, за межі нових незалежних держав;
- яким чином слід продовжувати процес скорочення стратегічних озброєнь в нових умовах відносної децентралізації управління стратегічними ядерними силами колишнього СРСР, а також забезпечити повну і безумовну наступність зобов'язань колишнього СРСР у сфері нерозповсюдження зброї масового знищення, і зокрема ядерної зброї;
- як забезпечити поширення на ядерні об'єкти нових незалежних держав, які отримали статус неядерних держав, гарантій МАГАТЕ.

Вирішення означених вище проблем нових незалежних держав, пов'язаних з нерозповсюдженням зброї масового знищення, відбувалося на тлі складних геополітичних процесів, породжених формуванням у новопосталих держав власної, відмінної від СРСР системи зовнішньополітичних зв'язків. Таким чином, через питання, формально пов'язані з нерозповсюдженням зброї масового знищення, вирішувалася і частина більш широких зовнішньополітичних завдань.

У кожній з п'ятнадцяти республік СРСР велася певна ядерна діяльність або перебували компоненти ядерної зброї. Основна частина ядерної інфраструктури перебувала на території Російської Федерації. Там же була сконцентрована основна частина ядерної зброї.

У Вірменії поблизу Єревана перебувала АЕС з двома реакторами ВВЕР-440, які використовували уран зі ступенем збагачення в 3,3%. Експлуатація АЕС була припинена в 1989 р з міркувань сейсмічної небезпеки. Після жорстокої енергетичної кризи у Вірменії, в листопаді 1995 р за допомогою російських фахівців експлуатація АЕС була відновлена. У 1999 р ядерна галузь давала понад 36% електроенергії країни. На території Вірменії діяв Інститут фізичних досліджень Вірменської академії наук. Вірменія передала на зберігання ратифікаційні грамоти ДНЯЗ 10 лютого 1995 г. [1, с.211].

На території Грузії в Тбілісі перебував дослідний реактор ІРТ-М потужністю 8 МВт, що містить до чотирьох кілограмів урану-235, збагаченого до 90%, який був розташований в тбіліському Інституті фізики. Реактор, побудований в 1957 р., був зупинений в 1990 р, проте його демонтаж до початку розпаду СРСР ще не починався. У Фізико-технічному інституті ім. І.М.Векуа в Сухумі була розташована навчальна база з експлуатації ядерних реакторів. Там же, за деякими відомостями,

знаходилися два малих реактора з виробництва ізотопів. Об'єкти в Сухумі були практично повністю зруйновані в ході грузино-абхазької війни в першій половині 1990-х рр. Грузія передала на зберігання ратифікаційні грамоти ДНЯЗ 7 березня 1994 р.

Однією з головних проблем, пов'язаних з ядерними об'єктами на території Грузії, було забезпечення їх безпеки. Зокрема, в жовтні 1997 р кілька грузинських військовослужбовців отримали дози радіації після виявлення кількох контейнерів з радіоактивними матеріалами. У лютому 1999 р була зафіксована спроба продажу певної кількості цезію-137 однією з грузинських фірм. Недотримання норм обороту ядерного матеріалу мало місце і на державному рівні – в 1993 р. на підставі міждержавної угоди Грузія продала в Узбекистан для «наукових досліджень» 5 кг високозбагаченого урану. У зв'язку з загрозою розкрадань 4,2 кг урану і 1 кг відходів, які залишились, була зроблена операція з вивезення цих ядерних матеріалів у безпечне місце. У зв'язку з відмовою Росії прийняти ці ядерні матеріали уряд США, оплатив транспортування (в розмірі 2 млн. дол.), в 1998 р досяг угоди з урядом Великобританії про вивезення матеріалів на експериментальний ядерний реактор у м. Даунрі (Шотландія). Інститут фізики Грузії отримав компенсацію в розмірі 125 тис. дол.[5, с.65]

Киргизія володіла розвиненою атомною видобувною промисловістю. У число об'єктів входили родовища Ак-Туюз (видобуток урану, торію і рідкісноземельних металів), Орловка (видобуток урану), Гранітогорськ (видобуток урану і його первинна переробка), Кара-Балта (переробка урану), Каджи-Сай (видобуток урану), Кизил-Джар і деякі інші. На комплексі в Кара-Балта знаходилося підприємство зі збагачення урану на основі центрифужної технології. Киргизія приєдналася до ДНЯЗ 05 листопада 1995 р.

Таджикистан володів потужною ядерно добувною базою. У числі родовищ, що відносяться до ядерного комплексу, найбільш великими вважаються: Адрасман, Табошар (видобуток урану), комбінат Востокредмет (поблизу Ходжента), Туя-Муюн, Кизил-Жар. У Чкаловську (Атомабад) на комбінаті Востокредмет функціонувало виробництво зі збагачення урану. У Яване і Калінінобаді існувало виробництво важкої води, яке на момент розпаду СРСР було заморожено. Об'єкти ядерної інфраструктури на території Таджикистану були значно пошкоджені під

час громадянської війни. Через проблеми із забезпеченням безпеки зберігання ядерних матеріалів неодноразово виникали чутки про їх витоках з Таджикистану в інші держави. Таджикистан надав ратифікаційні грамоти ДНЯЗ 17 січня 1995 р. [1, с.219]

Узбекистан володів до моменту розпаду СРСР ядерним реактором ВВР-СМ потужністю в 20 МВт, який був розташований в Інституті ядерної фізики в Ташкенті. Реактор був введений в дію в 1959 р. і використовував до восьми кілограмів урану-235, збагаченого до 90%. На території республіки був розташований Навоїнській гірничо-металургійний комбінат, який складався з чотирьох великих виробництв урану (Нурабад, Учкудук, Заф-Арабад, Заравшан). Навоїнській комбінат мав також комплекс зі збагачення урану, який до моменту розпаду СРСР не функціонував. На території Узбекистану розташовані й інші родовища урану. Узбекистан здав Росії на зберігання ратифікаційні грамоти ДНЯЗ 2 травня 1992 р. [1, с.220]

Найбільш потужний ядерний комплекс з усіх ННД мали Білорусія, Казахстан і Україна. До того ж на території цих держав було розташоване стратегічне ядро озброєння колишнього СРСР.

До моменту проголошення незалежності на території Білорусії знаходилася 81 стратегічна ракета і не менше 725 ядерних боеголовок тактичного класу. Протягом усього переговорного процесу щодо долі цієї частини ядерного потенціалу Радянського Союзу Росія зберігала повний адміністративний і оперативний контроль над ядерною зброєю. Також в Інституті інженерних проблем енергетики знаходиться дослідний реактор потужністю 4-8 МВт, виведений з постійної експлуатації.

Особливістю ситуації в Білорусії були серйозні антиядерні настрої, пов'язані з екологічними наслідками аварії на Чорнобильській АЕС (1986). Ці настрої зумовили рішення білоруської влади про без'ядерний статус республіки. Білорусія приєдналася до ДНЯЗ як неядерна держава 22 липня 1993 р. [2, с.112].

Білорусія отримувала міжнародне сприяння у виконанні своїх зобов'язань в сфері ядерного роззброєння і реабілітації земель, постраждалих від Чорнобильської АЕС. Також в рамках американської програми Нанна-Лугара та програм допомоги з боку Німеччини, Швеції та Японії були здійснені проекти з підвищення рівня ядерної безпеки на об'єктах ядерного комплексу Білорусії.

Казахстан після розпаду СРСР успадкував значну частину ядерного потенціалу. До грудня 1991 р., коли була проголошена незалежність республіки, на території Казахстану знаходилося 1410 ядерних боеголовок стратегічного класу, встановлених на стратегічних ядерних ракетах наземного базування типу СС-18 (за американською класифікацією), які в кількості 104 були розміщені на ракетній базі в Жангиз-Тюбе і Державінська (всього 1 040 боеголовок). Крім цього, на території республіки перебувало угруповання стратегічних бомбардувальників типу Ту-95, оснащених крилатими ракетами. 14 лютого 1994 р. Казахстан став повноправним членом ДНЯЗ з неядерним статусом. 26 липня 1994 р. Казахстан підписав угоду з МАГАТЕ про гарантії, відповідно до якої була проведена інвентаризація ядерних об'єктів республіки. Особливістю ситуації було те, що перші «ознайомчі» візити були проведені на неформальних умовах, оскільки угода про гарантії увійшла в силу тільки 11 серпня 1995 р. [3, с.3].

На території України до моменту розпаду Радянського Союзу був розміщений значний військовий ядерний потенціал. На її території знаходилося 46 стратегічних ядерних ракет типу СС-24 з 10 ядерними боеголовками кожна, 130 ракет СС-19 з шістьма боеголовками кожна, угруповання з 25 стратегічних бомбардувальників Ту-95М і 19 Ту-160, здатних нести крилаті ракети великої дальності. За різними даними, на території України знаходилося від 2650 до 4200 тактичних ядерних боеприпасів. Головною проблемою громадянського ядерного сектора в Україні є «людський фактор», а саме низький ступінь соціального захисту працівників ядерного комплексу в результаті економічної кризи.

До осені 1994 р. керівництво України остаточно прийшло до висновку про неможливість утримувати ядерний арсенал. Подальше затягування з ратифікацією Україною ДНЯЗ як неядерною державою загрожувало тим, що держава виявилася б в міжнародній ізоляції. В результаті парламент України 16 листопада 1994 р. ратифікував ДНЯЗ (301 голос за, вісім – проти), додавши до ратифікації вимогу до ядерних держав надати Україні особливі гарантії безпеки [4, с.80]. Три держави-депозитарію ДНЯЗ – США, Росія і Великобританія – надали ці гарантії в спільних меморандумах на Нараді з безпеки і співпраці в Європі (Будапешт, 5 грудня 1994). Франція і Китай також оголосили окремі документи про поширення їх гарантій безпеки на Україну. Таким чином,

05 грудня 1994 р. Україна, після численних зволікань, приєдналася до ДНЯЗ.

Напруженість і потенційне джерело ядерного поширення на території колишнього СРСР було, з юридичної точки зору, ліквідовано. Приєднання України до ДНЯЗ як неядерної держави дозволило ввести в дію Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1), спочатку підписаний між СРСР і США і потім поширений, відповідно до Лісабонського протоколу, на Росію, Україну, Білорусь і Казахстан. Надалі Україна строго виконувала свої зобов'язання за Тристоронньою Заявою та за Договором СНО-1, з урахуванням Лісабонського протоколу.

Україна підписала угоду з МАГАТЕ про гарантії 28 вересня 1994 р. що дозволило Агентству провести повний цикл інспекцій на ядерних об'єктах України. Угода набула чинності 13 січня 1995 р. Однак ця співпраця була ускладнена відсутністю офіційного членства України в МАГАТЕ. 21 вересня 1995 р. Україна підписала другу угоду з МАГАТЕ вже як неядерна держава. У квітні 1996 р. Україна стала членом Групи ядерного планування [5, с.52].

У червні 1996 р. останній ядерний боєприпас залишив територію України і був відправлений до Росії. Процес ліквідації ракет і ПУ ракет СС-19 і СС-24 фінансувався за рахунок програм допомоги з боку США. У 2000 р. Росія придбала в Україні частину стратегічних бомбардувальників.

Незабаром після створення Співдружності незалежних держав 30 грудня 1991 р. у Мінську було підписано Угоду держав-членів СНД по Стратегічним силам, за якою держави-учасники визнавали «необхідність об'єднаного командування Стратегічними силами і збереження єдиного контролю над ядерною зброєю ...». У статті IV регламентувалося, що «до повної ліквідації ядерної зброї рішення про необхідність її застосування приймається президентом Російської Федерації за узгодженням з главами Республіки Білорусь, Республіки Казахстан, Україна, при консультації з главами інших держав-учасниць Співдружності» [цит. за: 6, с. 1].

Угода передбачала, зокрема, що «на період до повного знищення ядерної зброї, розміщеного на території України, перебуває під контролем об'єднаного командування Стратегічних сил з метою його невикористання і розукомплектування до кінця 1994 р.», а процес знищення ядерної зброї, розміщеної на територіях Білорусії і Казахстану повинен вестися «під спільним контролем держав Співдружності». Дія угоди вважалася

«припиненою» по відношенню до тієї держави, з території якої будуть виведені Стратегічні сили і вивезено ядерну зброю. Однак з ряду внутрішньополітичних і міжнародних причин реально об'єднані Стратегічні сили створені не були.

25 грудня 1991 р. президент СРСР М.Горбачов передав «ядерний чемоданчик» президенту РФ Б.Єльцину. Таким чином, була частково дана відповідь на питання про контроль над стратегічними ядерними силами (далі – СЯС) колишнього СРСР. Президент РФ Б.Єльцин прийняв на себе виконання обов'язків міністра оборони. Параліч структур Міністерства оборони Росії затягнувся до квітня-травня 1992 р., коли на посаду міністра вступив П.Грачов. До цього часу намітилося протистояння між П.Грачовим і Є.Шапошніковим, колишнім міністром оборони СРСР, який потім очолив командування Об'єднаними збройними силами СНД.

Протистояння стосувалося насамперед повноважень в сфері оперативного контролю над ядерним потенціалом колишнього СРСР. Командування Об'єднаними збройними силами СНД було аморфним інститутом влади, що стало особливо помітно на тлі швидкого посилення повноважень Міністерства оборони РФ. Приблизно до осені 1992 р. одна з «ядерних валізок» перейшла до П. Грачова, а навесні 1993 р. інша була відібрана у Є.Шапошнікова. В результаті реальний контроль над СЯС продовжував здійснюватися виключно з Москви, без будь-якої участі Мінська, Києва та Алма-Ати [1, с.116].

6 липня 1992 р. дев'ять держав СНД (Вірменія, Білорусія, Казахстан, Киргизія, Таджикистан, Узбекистан, Україна, Молдова і Туркменія) підтвердили, що підтримують участь Росії в ДНЯЗ як держави-власника ядерної зброї, і заявили, що готові приєднатися до ДНЯЗ як неядерні держави. Таким чином, було «юридично вирішено» питання правонаступництва, і Російська Федерація стала правонаступницею СРСР в частині володіння ядерною зброєю. При цьому мова йшла про володіння всією ядерною зброєю колишнього СРСР, включаючи і ту, що знаходилася на територіях України, Білорусі і Казахстану.

Керівництво України, на словах заявляючи про бажання розлучитися з ядерною зброєю, яка перебувала на її території, на практиці всіляко зволікало з вирішенням питання ліквідації, при цьому ставлячи під сумнів приналежність ядерних боеголовки Росії. Україна висловила тезу про те, що, хоча стратегічні ядерні озброєння на її території і знаходяться в

оперативному управлінні Росії, право власності як на носії, так і на боєголовки належить Україні [5, с.79].

23 травня 1992 р. США, Росія, Україна, Білорусія і Казахстан підписали Лісабонський протокол до Договору між СРСР і США про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1). Згідно з протоколом, Україна, Білорусія і Казахстан були визнані поряд з Росією сторонами СНО-1. Вони взяли на себе зобов'язання після введення в дію Договору СНО-1 ліквідувати або передати Росії всі стратегічні ядерні боєголовки і приєднатися до ДНЯЗ як неядерні держави. Фактично ж через механізм Лісабонського протоколу вирішувалося питання раніше відпрацьованої формули про те, що Росія є єдиним спадкоємцем міжнародного статусу і зобов'язань Радянського Союзу.

Загалом можна констатувати, що в цілому завдання запобігання ядерному розповсюдженню на території нових незалежних держав в 1990-і рр. були вирішені. Однак на даний час зберігається і цілий ряд проблем:

1. Успіхи в реалізації різних програм по забезпеченню безпеки ядерного комплексу та зниження загрози розповсюдження ядерної зброї, а також запобігання незаконному обігу ядерних матеріалів (НОЯМ) багато в чому були пов'язані з масованою фінансовою та організаційно технічною допомогою з боку окремих держав і міжнародних організацій. Не всі нові незалежні держави мають економічні можливості з підтримки безпеки без використання зарубіжних фінансових джерел.

2. Не вдалося в повній мірі запобігти виникненню НОЯМ на території нових незалежних держав. Це пов'язано як із загальним відносно високим рівнем організованої злочинності в ряді держав, так і з прорахунками в забезпеченні безпеки другорядних елементів ядерного комплексу (місця зберігання відпрацьованого ядерного палива, а також частини неядерних виробництв, в яких використовуються радіоактивні речовини (медицина, металургія).

3. До кінця не вирішено проблему витоку кадрів з підприємств ядерного комплексу, які мають знання про характер, техніко-технологічні процеси виробництва ядерної зброї або її компонентів. Хоча ця загроза найбільш сильна в Росії (де вона вирішується в рамках програм допомоги закритим адміністративно-територіальним утворенням), в ряді новопосталих держав вона також актуальна.

4. Зберігаються проблеми з утилізацією застарілого обладнання і частини відпрацьованих або зайвих матеріалів цивільних ядерних об'єктів: справжньої конверсії або демонтажу надлишкових елементів ядерного комплексу за минулі роки не відбулося ні в одній із нових незалежних держав.

Використані джерела та література:

1. Ядерное нераспространение: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений: В 2-х т. Том I / И.А. Ахтамзян и др. Под. общ. ред. В.А. Орлова. 2-е изд., переработанное и расширенное. — М. : ПИР-Центр, 2002. — 582 с.
2. Бодрук О. Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти / О. Бодрук. — К. : НІПМБ, 2001. — 487 с.
3. Рекута А. Л. Организация Договора о коллективной безопасности: проблемы и пути развития по предотвращению угроз безопасности в Центрально-Азиатском регионе / А.Л. Рекута // Военная мысль. — 2006. — № 11. — С. 2–9.
4. Сивак О.В. Інтереси України в процесі реформування СНД / О.В. Сивак // Науковий вісник Дипломатичної академії України. — 1999. — Вип. 2. — С. 79–82.
5. Стратегії розвитку України: теорія і практика / За ред. О.С. Власюка. — К. : НІДС, 2002. — 864 с.
6. Храбан І.А. Система європейської безпеки і напрями воєнно-політичної інтеграції України до її структур. / І.А. Храбан. — К. : Варта, 2005. — 544 с.

ЧАСТИНА III

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА МОДЕРНІЗАЦІЇ У НОВИХ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВАХ

УДК 330.341.1

Васильєв О.А.

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ КАЗАХСТАНСЬКО- РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН

У статті аналізуються історичні аспекти, стан і перспективи відносин між Казахстаном і Росією. Показано високий ступінь їх взаємодії на двосторонньому і регіональному рівнях. Розглянуто вплив економічних, етнокультурних та мовних чинників на процес соціально-політичної модернізації Казахстану.

Ключові слова: модернізація, інтеграція, трансформація, соціальний, політичний..

Васильєв А.А. Современное состояние и перспективы казахстанско-росийских отношений.

В статье анализируются исторические аспекты, состояние и перспективы отношений между Казахстаном и Россией. Показано высокую степень их взаимодействия на двухстороннем и региональном уровнях. Рассмотрено влияние экономических, этнокультурных и языковых факторов на процесс социально-политической модернизации Казахстана.

Ключевые слова: модернизация, интеграция, трансформация, социальный, политический.

Vasylyev O. The present state and prospects of Kazakhstan-Russia's relations

The article analyses the historical aspects, state and prospects of Kazakhstan-Russia's relations. The high degree of their interaction at bilateral and regional levels is shown. The influence of economic, ethnic, cultural and linguistic factors on the process of Kazakhstan's socio-political modernization is examined.

Key words: modernization, integration, transformation, social, political.

Глобалізація привела до посилення загальної конкуренції та подальшого розвитку різнопланових процесів інтеграції серед пострадянських держав, на які активно впливають ключові світові геополітичні та економічні суб'єкти (країни Заходу, Росія, Китай). Це зумовлює подальшу фрагментацію пострадянського простору, збільшення діапазону розходження економічних інтересів та цивілізаційного сприйняття ними свого майбутнього, реалізації модернізаційних моделей.

У Казахстані, який теж належить до пострадянського простору, трансформаційні процеси відбуваються під впливом історичних,

політичних, соціально-економічних, культурно-цивілізаційних факторів. Важливу роль у них відіграють казахстансько-російські відносини.

Казахстан – країна з багатим історичним минулим, розташована в центрі Євразії на перехресті стародавніх цивілізацій світу, схрещенні транспортних артерій, соціальних, культурно-економічних зв'язків між найбільшими державними утвореннями євразійського континенту.

Історичні традиції, наявність у складі Казахстану різних етносів зумовлюють особливості концепції її майбутнього розвитку. Населення країни за переписом 1989 р. становило 16,60 млн. осіб, з яких казахів було 6,54 млн. (39,4%), росіян – 6,23 млн. (37,5%), українців – 0,90 млн. (5,4%), німців – 0,96 млн. (5,8%). За переписом 2009 р.: загалом – 16,01 млн. осіб; з них казахів – 10,10 (63,1%), росіян – 3,80 млн. (23,7%), українців – 0,33 млн. (2,1%), німців – 0,18 млн. (1,1%). За даними на 2016 р.: загалом – 17,42 млн. осіб, з них казахів – 11,50 млн. (66,0%), росіян – 3,67 млн. (21,1%), українців – 0,30 млн. (1,7%), німців – 0,18 млн. (1,0%) [1].

Отже, за роки незалежності населення країни збільшилося в 1,05 рази, в основному, за рахунок казахів (збільшення у 1,76 рази). При цьому відбувся відтік етнічних європейців (росіян – у 1,7 рази, українців – у 3,0 рази, німців – у 5,3 рази). Казахстан перетворився з держави, де казахи становили менше половини населення, на країну з перевагою етнічних казахів (понад 66%), що свідчить про цілеспрямовану політику щодо підвищення частки державоутворюючого народу і прагнення до етнічної консолідації суспільства.

Станом на сьогодні Казахстан і Росія спільно входять до ряду інтеграційних об'єднань: Співдружності незалежних держав (СНД), Євразійського економічного союзу (ЄАЕС), Організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ), Шанхайської організації співробітництва (ШОС) та ін. У цих об'єднаннях Казахстан і Росія виступають як партнери і союзники, займаючи практично однакові позиції з багатьох питань.

Власне договірно-правова база двосторонніх казахстансько-російських відносин охоплює всі основні сфери взаємодії і знаходиться на найвищому рівні, налічуючи понад 370 документів. Найважливішими із них є: міждержавні договори Про спільні зусилля з охорони зовнішніх кордонів (1993), Про казахстансько-російський кордон (2005); Про добросусідство і союзництво в XXI столітті (2013); Про військово-технічне співробітництво (2015), а також Програма міжрегіонального і

прикордонного співробітництва між Республікою Казахстан і Російською Федерацією на 2012–2017 рр., Програма довгострокового економічного співробітництва між Урядом Республіки Казахстан і Урядом Російської Федерації (до 2020).

Загалом Казахстан розглядає співробітництво з Росією і в двохсторонніх відносинах, і в різних інтеграційних об'єднаннях як один з найважливіших пріоритетів своєї зовнішньої політики. Так, у Концепції зовнішньої політики Республіки Казахстан на 2014–2020 рр. [2] у розділі «Країно-регіональні пріоритети» зазначено, що Казахстан у XXI ст. продовжить зміцнення відносин з Російською Федерацією у всіх сферах політичного, торгово-економічного, культурно-гуманітарного співробітництва, а у розділі «Пріоритети і завдання зовнішньої політики Республіки Казахстан» окремо вказано про підтримку спільних інтеграційних об'єднань, зокрема Митного союзу, Єдиного економічного простору, ЄАЕС, Каспійської п'ятірки, ОДКБ.

Водночас Концепція зовнішньої політики Російської Федерації 2016 р. на відносинах РФ з Казахстаном спеціально не зосереджується [3]. Лише у розділі «Регіональні пріоритети» сказано про активну підтримку процесу євразійської економічної інтеграції, про реалізацію спільно з Білоруссю і Казахстаном задачі формування Євразійського економічного союзу (ЄАЕС), про кроки з подальшого розвитку і удосконалення механізмів і нормативно-правової бази Митного союзу і Єдиного економічного простору, про сприяння зміцненню Євразійської економічної комісії як єдиного постійно діючого регулюючого органу Митного Союзу і Єдиного економічного простору. У тому ж розділі також говориться про підтримку СНД, ОДКБ і «формату прикаспійської п'ятірки».

Отже, у своїй зовнішній політиці Росія не виділяє в окремих напрямках співробітництво з Казахстаном. Двосторонні відносини з Казахстаном для Москви існують фактично лише як частина взаємовідносин з країнами СНД-ЄАЕС, відтак, є підстави припускати, що їхня політична вага для РФ не має самостійного значення.

Загалом двосторонні казахстансько-російські політичні відносини підтримуються на усіх можливих рівнях:

- на рівні голів держав; Н.Назарбаєв є одним з небагатьох політиків, до думки якого уважно прислухається В.Путін. Прикладом таких довірчих відносин є посередницька діяльність Н.Назарбаєва у врегулюванні

сирійської кризи, використання Астани як майданчика для перемовин представницьких делегацій Росії, Туреччини, Ірану, Сирії;

- на рівні урядів; діє Міжурядова комісія зі співробітництва між Республікою Казахстан і Російською Федерацією, до якої входять вісім підкомісій: у сфері міжрегіонального і прикордонного, військово-технічного, міжбанківського і інвестиційного співробітництва, в галузі промисловості, транспорту, паливно-енергетичного комплексу, науки і нових технологій, спільного використання і охорони транскордонних водних об'єктів;

- на рівні парламентів, функціонують свої інститути співробітництва;

- на рівні регіонів, де співпрацюють прикордонні області, як правило, вони мають спеціальні меморандуми про співробітництво;

- на рівні експертних центрів, йде постійний обмін інформацією, участь у спільних проектах.

Між Казахстаном та Росією підтримуються досить тісні, але не симетричні економічні відносини. Казахстан експортує до Росії досить невелику частку своєї експортної продукції (7–10%) [4]. Це пов'язано зокрема з тим, що основна частина експортних товарів (вугілля, залізна руда, газ) відносно дешеві. Загалом у Казахстану небагато експортних пропозицій для Росії, бо структури економіки в обох країнах схожі, мають сировинну спрямованість, тобто конкурують між собою більшою мірою, ніж доповнюють одна одну. Останнім часом можна простежити зростання поставок товарів сільського господарства, харчової промисловості до РФ, що частково пов'язано з санкціями Заходу проти Росії.

Водночас РФ для Казахстану – основне джерело імпорту (30–40%) [4]. Для Росії частка експорту до Казахстану відносно мала (3%). Якщо відкинути його сировинну складову, то для багатьох переробних галузей, зокрема автомобілебудування, молочної промисловості, Казахстан є важливим експортним ринком. Загалом казахстанці споживають приблизно 15–20% російського несировинного експорту.

Важливою частиною економічних відносин є інвестиції. Цей показник характеризує ступінь довіри до економіки держави, відносини між елітами, ступінь ліберальності економік. Російські інвестиції до Казахстану останні роки стабілізувалися на рівні 650 млн. доларів на рік. Це приблизно 1–2 % від загальних обсягів російських зовнішніх інвестицій. У межах СНД Казахстан отримує більше половини російських інвестицій,

виступаючи, таким чином, однією з основних цілей для російських інвесторів.

Якщо брати інвестиції з країн СНД, то Росія є для Казахстану основним партнером. Її частка становить 85-95%. Проте у загальному обсязі іноземних інвестицій частка Росії незначна (близько 4-5%). Казахстанські інвестиції в Росію також великі за масштабами СНД, але малі в загальному вимірі [5].

За даними на 2016 р., у Казахстані зареєстровано близько 11 300 спільних з Росією підприємств, з них діючих – приблизно 6500 [6]. Це біля 33% від загальної кількості діючих юридичних осіб з іноземною участю і перше місце серед всіх країн-партнерів. Їх можна поділити на три групи: 73 крупних (12,6%) - це друге місце після Нідерландів (150 крупних компаній); 154 середніх (24,7%) – це перше місце, друге займають Нідерланди (175 компаній); 6226 малих (33,4%) – це перше місце, друге займає Туреччина (1644 компанії). Отже, у Казахстані російські компанії посідають провідне місце серед юридичних осіб з іноземною участю, а Росія, відповідно, є головним корпоративним партнером для казахстанських компаній.

Важливою частиною співпраці Казахстану та Росії є спільна інфраструктура, до якої можна віднести об'єкти, які побудовані після 1991 р. і знаходяться в обопільному користуванні [6]. Найбільшим з них є діючий Каспійський трубопровідний консорціум довжиною 1,5 тис. км від родовища Тенгиз у Казахстані до порту Новоросійськ в Росії. Його основними акціонерами є Росія (24%), Казахстан (19%), «Шеврон Каспін Пайплайн Консорціум Компані» (15%). Також сторонами плануються розробка родовищ нафти і газу на Каспії: Імашевське (на Прикаспійській рівнині), Центральне і Хвалінське (акваторія Каспію).

Казахстансько-російське військово-технічне співробітництво розгортається за наступними напрямками [7; 8]: військова освіта; закупівля озброєння, боєприпасів, комплектних елементів; членство в ОДКБ і формування колективних сил; загальна система ППО; взаємодія на рівні штабів; спільні навчання.

До основних документів, що визначають двостороннє військове співробітництво, відносяться: Договір між Російською Федерацією і Республікою Казахстан про військове співробітництво (1994), Договір між Республікою Казахстан і Російською Федерацією про співробітництво в

охороні зовнішніх кордонів (1994); Договір між Республікою Казахстан і Російською Федерацією про військово-технічне співробітництво (2013); Угода між Республікою Казахстан і Російською Федерацією про створення Єдиної регіональної системи протиповітряної оборони Республіки Казахстан і Російської Федерації (2013).

До розпаду СРСР на території Казахстану знаходилося вісім великих випробувальних полігонів, які займали 7% його території. На початку 1990-х рр. два з них було закрито. Умови використання Росією решти військових науково-дослідних і випробувальних полігонів були обумовлені двосторонніми угодами. Як правило, Росія сплачує за об'єкти орендну плату. Водночас Росія продає Казахстану озброєння і військову техніку за внутрішньо російськими цінами. Нині у Казахстані функціонують п'ять полігонів загальною площею декілька мільйонів гектарів. Серед них – космодром «Байконур» у Кзил-Ординській області.

Казахстанські полігони використовуються для випробувань російської системи протиракетної оборони А-135, яка знаходиться на бойовому чергуванні з 1995 р. Для цього створено так звану «Південну трасу», яка включає полігони «Капустин Яр», «Тюра-Там» («Байконур»), «Сари-Шаган» і полігон «Кура» на Камчатці. На полігоні «Сари-Шаган» знаходяться радіолокаційні станції, які входять до російської системи попередження про ракетний напад. Ракетні війська стратегічного призначення є ключовим фактором безпеки Росії, тож важливість «Південної траси» не можна недооцінювати. 2013 р. Казахстан і Росія створили Єдину регіональну систему ППО, яка є складовою частиною об'єднаної системи протиповітряної оборони держав-членів СНД. Її командування знаходиться в Алмати.

Соціологічні опитування в Казахстані показують [9], що ставлення казахстанців до Росії дуже позитивне. Воно краще ніж до будь-якої іншої країни світу. Білорусь, яка знаходиться на другому місці, дружньою вважають близько 48%. На позитивну оцінку Росії не вплинули ані українське протистояння, ані її конфронтація із Заходом, ані операції ПКС РФ у Сирії.

У Росії ставлення до Казахстану перед подіями в Україні було, скоріше, нейтральним. Як дружню країну Казахстан розглядала приблизно третина опитуваних, більшість взагалі не мала думки щодо цього. Після подій в Україні ставлення росіян до Казахстану почало змінюватися на

більш позитивне. 2015 р. Казахстан посів друге місце з огляду на дружнє ставлення після Білорусі (66%). Опитування показують, що, незважаючи на зростання доброзичливості до Казахстану, росіяни у своїй більшості ще не готові до співробітництва у великих обсягах. У Росії відсутній привабливий імідж Казахстану як країни, де можна працювати.

Ключовим елементом доступу казахстанців до культури, створеної у рамках Російської імперії, а потім СРСР, є володіння російською мовою, яка є фактором, що об'єднує культури двох країн. Росія є одним з провідників Казахстану в світову культуру: через переклади книжок, телесеріалів тощо. Соціологічне дослідження етнорелігійних ідентифікацій молоді, проведене в Казахстані 2016 р. [10], показало володіння казахстанцями російською мовою на рівні 94,4% розуміння усної мови і 84,4% письмової. Це є високим показником, який дає можливість опанування російською культурою. На питання: «Якою мовою Ви в основному спілкуєтесь?», – було отримано наступні відповіді: казахською і російською – 44,2%, лише російською – 25,2%, лише казахською – 28,5%. Загалом використання російської мови залишилося на тому ж рівні, що й 2009 р.

Державну програму розвитку і функціонування мов у Республіці Казахстан на 2011–2020 рр. було прийнято указом президента №110 від 29 червня 2011 р. Заходи, передбачені нею, засновані на пріоритетному розвитку державної мови як найважливішого фактору зміцнення національної єдності, спрямовані на повноцінне задоволення духовно-культурних і мовних потреб громадян Казахстану.

Програма передбачає досягнення наступних ключових показників: а) збільшення частки дорослого населення, яке володіє державною мовою, 2017 р. – до 80%, 2020 р. – до 95%; б) збільшення частки казахськомовного контенту в державних ЗМІ до 2017 р. – до 60%, до 2020 р. – до 70%; в) збільшення частки населення республіки, яка володіє англійською мовою, 2017 р. – до 15%, 2020 р. – до 20%.

У жовтні 2017 р. Н.Назарбаєв підписав указ про переведення казахської мови з кирилиці на латиницю до 2025 р. [11]. На його думку, це допоможе ефективніше модернізувати суспільство, полегшить комунікацію із зовнішнім світом, сприятиме швидшому вивченню англійської мови дітьми. Викладання на латиниці у перших класах шкіл має розпочатися з 2022 р. Сьогодні у Казахстані і серед казахів у країнах

СНД використовується кирилиця. Латиницею користуються окремі казахські діаспори за кордоном, зокрема в Туреччині. Цей крок, об'єктивно зменшуючи можливості російськомовного населення щодо участі у процесі державного функціонування, може призвести до підвищення політичної та соціальної напруги, руйнування міжнаціонального миру, прискорення процесу еміграції російськомовного населення з країни.

Російські ЗМІ у Казахстані потужніші за казахстанські (різниця рекламного ринку, приміром, становить фактично 40–50 разів). Можна говорити про вплив російських ЗМІ, а не навпаки. Вплив здійснюється завдяки читанню казахстанцями російських ЗМІ в Інтернеті; перегляду російських телеканалів через кабельні і супутникові канали; перегляду контенту російських телеканалів, які транслюються казахстанськими телеканалами; рерайту і цитуванню російських ЗМІ про ситуацію в Росії, країнах СНД, інших країнах світу [12].

За Конституцією Казахстану і чинним законодавством, цензура в країні заборонено. Газети вільно розповсюджуються по всій території. Понад 80 % засобів масової інформації не мають статус офіційних. Інформаційний ринок теле- і радіопрограм є доволі різноманітний і широкий. Функціонують державні і приватні теле- і радіокомпанії. У законі «Про засоби масової інформації» щотижневий обсяг телевізійних і радіопрограм державною мовою за часом не повинен бути менше сумарного обсягу передач іншими мовами. Розподіл передач державною мовою у добовій сітці мовлення має здійснюватися рівномірно протягом усього ефірного часу.

У Казахстані видаються журнали з різноманітною тематикою: міжнародні відносини, політика, держава і право, бізнес, освіта, наука, медицина, релігія, філософія, соціологія, психологія, культура і мистецтво, спорт тощо. Із загальної кількості журналів приблизно 38% видаються російською. Двомовні журнали становлять близько 31%. У двомовних виданнях інформація російською займає близько 80% загального обсягу.

Отже, Казахстан значною мірою перебуває у російському медійному полі завдяки ринку реклами, глобальним технологіям, якості радіо-телепередач. Чимало казахстанських журналістів, політологів, експертів пише тексти для російських ЗМІ, роблять коментарі щодо подій у Казахстані і Центральній Азії.

Важливу роль у відносинах між країнами відіграє освіта. 2016 р. у Росії навчалось близько 240 тис. іноземних студентів, з них студенти з країн СНД склали 79%, з них 36% частка Казахстану (понад 65 тис. осіб). Перевага російської освіти перед своєю для казахстанців полягає у її більш високій якості і меншій вартості. Водночас у Казахстані навчається близько 15 тис. іноземних студентів, з них біля 3 тис. російських громадян [13].

У Казахстані сьогодні проживає близько 3,5 млн. росіян. Їх чисельність поступово знижується, головним чином, завдяки міграції до Росії. Чисельність казахів у Росії відносно стабільна і складає близько 650 тис. осіб. Казахи у Росії, в основному, живуть у сільській місцевості. Багато казахстанців мають родичів та знайомих у Росії, що позитивно впливає на взаємовідносини з РФ.

Загалом розвитку російсько-казахстанських відносин сприяє цілий ряд факторів: географічне розташування (довгий кордон, необхідність використання території сусіда для транзиту); коопераційні економічні зв'язки між підприємствами, збережені з часів СРСР; етнокультурні зв'язки (споріднений етнічний склад, спільна культурна спадщина); спільний мовний і медійний простір (широке володіння російською мовою, зв'язки через ЗМІ і соціальну мережу); інтеграційні об'єднання, спільні ринки, взаємна міграція; військове співробітництво (важливе для обох сторін); взаємні інвестиції, особливо в стратегічні галузі економіки; подібність політичного і економічного устрою.

Однак є і чинники, які заважають розвитку казахстансько-російських відносин: невисока ефективність виконання угод; корупція і лобізм фінансово-промислових груп; прагнення до захисту власного ринку й імпортозаміщення; конкуренція на сировинному ринку; різниця в масштабах економік; пошук альтернативи казахстансько-російським відносинам; запланований перехід казахського алфавіту з кирилиці на латиницю.

Таким чином аналіз сучасних реалій Казахстану та характеру його відносин із Росією дозволяє зробити наступні висновки:

1. Казахстан – одна з найбільш стабільних на пострадянському просторі щодо міжнаціональних відносин держав. Майже все населення Казахстану, незалежно від національності, достатньою мірою володіє російською мовою, натомість останнім часом спостерігається зростання

популярності англійської і відродження казахської мови. З метою попередження міжетнічних і міжрелігійних зіткнень у Казахстані законодавчо заборонено створювати політичні рухи на основі релігійних переконань.

2. Взаємини Казахстану з Росією мають стратегічний характер і є одними з найбільш розвинутих серед країн СНД (після Білорусі). Практично за всіма аспектами співробітництва Росія виступає для казахстанців як першочерговий партнер для співпраці, найбільш близька за всіма параметрами країна.

3. Потенціал взаємин не є вичерпаний, можливе їх подальше зростання. Головною проблемою є недостатньо розвинені комунікаційні стосунки між країнами і громадянами.

Для Казахстану, який віддалений від основних світових ринків збуту і який не має виходу до портів світового океану, важливим є вільний доступ до інфраструктур Росії, Білорусі у рамках співробітництва в Євразійському економічному союзі (ЄАЕС).

4. Масштаби казахстансько-російського співробітництва можуть змінюватися за рахунок появи нових форм та об'єктів відносин. Прикладом цього може служити реалізація широкомасштабного проекту «Один пояс – один шлях», основним інвестором якого є Китай.

5. Переведення алфавіту казахської мови з кирилиці на латинську графіку можна розглядати як етап довгострокової політики поступового дистанціювання від Росії, російської цивілізації. Це можна трактувати в руслі тенденції ідентифікації Казахстану як тюркської держави. Цей крок раніше було зроблено пострадянськими країнами, в яких переважає мусульманське населення (Азербайджан, Туркменія, Узбекистан). Цей процес здатен не лише зруйнувати економічні (ЄАЕС) і геополітичні (СНД, ЄАС, ШОС) інтегральні об'єднання, а й поховати ментальний і цивілізаційний простір, центром якого намагається бути Росія.

Використані джерела та література:

1. Васильев О.А. Влияние этнокультурных, религиозных и языковых факторов на процесс модернизации Казахстана / О.А. Васильев // Зовнішні справи. – 2016. – № 3. – С. 54-59.
2. Концепция внешней политики РК на 2014–2020 гг. Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 21 января 2014 г. №741. – Режим доступа: <http://mfa.gov.kz/ru/erevan/content-view/koncepcia-vnesnej-politiki-rk-na-2014-2020-gg>

3. Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В.В.Путиным 30 ноября 2016 г.). – Режим доступа: http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2542248?p_p_id=101_INSTANCE_cKNonkJE02Bw&_101_INSTANCE_cKNonkJE02Bw_languageId=ru_RU
4. Итоги торгово-экономического сотрудничества между Российской Федерацией и Республикой Казахстан (2016). – Режим доступа: http://www.rustrade.kz/torg_ek.htm
5. Казахстан и Россия: взаимные инвестиции. – Режим доступа: <http://365-tv.ru/index.php/analitika/kazakhstan/370-kazakhstan-i-rossiya-vzaimnye-investitsii>
6. Казахстан: во что инвестирует Россия. 28.10.2016. – Режим доступа: <https://www.ritmeurasia.org/news--2016-10-28--kazakhstan-vo-chto-investiruet-rossiya-26524>
7. Военно-техническое сотрудничество России и Казахстана. – Режим доступа: <https://www.scienceforum.ru/2017/2707/32871>
8. Договор между Республикой Казахстан и Российской Федерацией о военном-техническом сотрудничестве. – Режим доступа: https://tengrinews.kz/zakon/prezident_respubliki_kazakhstan/mejdunapodnyie_otnosheniya_respubliki_kazakhstan/id-U1500001002/
9. Как изменилось отношение казахстанцев к России и ее политике? 14.10.2016. – Режим доступа: <https://camonitor.kz/25824-kak-izmenilos-otnoshenie-kazahstancv-k-rossii-i-ee-politike.html>
10. Этнографические идентификации региональной молодежи. Отчет по результатам опроса молодежи 23 апреля – 6 мая 2016 г. – Режим доступа: http://ru.soros.kz/uploads/user_68/2016_14_12_02_44_55_981.pdf
11. О переводе казахского языка с кириллицы на латинскую графику. Указ Президента Республики Казахстан. 27.10.2017. – Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-perevode-alfavita-kazahskogo-yazyka-s-kiirilicy-na-latinskuyu-grafiku
12. Морозов А.А. Развитие СМИ Республики Казахстан за годы независимости: основные этапы и современное состояние / Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан. – Режим доступа: <http://kisi.kz/ru/categories/politicheskaya-modernizaciya/posts/razvitie-smi-respubliki-kazahstan-za-gody-nezavisimosti>
13. Савичев Ю.Н. Россия и Казахстан: сотрудничество в сфере высшего образования. // Современная наука. – 2015. – №2. – С.26–29.

УДК 339.97:327.7

Богданович І.І.

МИТНИЙ СОЮЗ ЗА УЧАСТЮ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ У РЕАЛІЯХ ХХІ СТ.

Статтю присвячено розгляду діяльності Митного союзу Євразійського економічного союзу та участі Республіки Білорусь у ньому. Висвітлено історію формування Митного союзу, проаналізовано критичні зауваження на його адресу з боку інших учасників міжнародних економічних відносин. Досліджено вплив Митного союзу на торгівлю Білорусі з партнерами по даному об'єднанню і з третіми країнами.

Ключові слова: міжнародні відносини, інтеграція, міжнародна торгівля, Митний союз, Євразійський економічний союз, Білорусь, Казахстан, Російська Федерація, Вірменія, Киргизстан.

Богданович И.И. Таможенный союз при участии Республики Беларусь в геополитических реалиях XXI века

Статья посвящена рассмотрению деятельности Таможенного союза Евразийского экономического союза и участию Республики Беларусь в нём. Освещена история формирования Таможенного союза, проанализированы критические замечания в его адрес со стороны других участников международных экономических отношений. Исследовано влияние Таможенного союза на торговлю Беларуси с партнерами по данному объединению и с третьими странами.

Ключевые слова: международные отношения, интеграция, международная торговля, Таможенный союз, Евразийский экономический союз, Беларусь, Казахстан, Российская Федерация, Армения, Кыргызстан.

Bohdanovych I.I. The Customs Union with the participation of the Republic of Belarus in the geo-politic realities of the XXI century

The article is devoted to the examination of the activities of the Customs Union of the Eurasian Economic Union. The historical background of the creation of the Customs Union as well as the criticisms of the third countries concerning this Union are elucidated. The influence of the Customs Union on foreign trade of the Republic of Belarus with other members of the Customs Union and with third countries is analysed.

Key words: international relations, integration, international trade, Customs Union, Eurasian economic Union, Belarus, Kazakhstan, Russian Federation, Armenia, Kyrgyz Republic.

Починаючи з другої половини ХХ ст. у світі активізувалися інтеграційні процеси у ході яких багато країн уклало значну кількість двохсторонніх та багатосторонніх угод, на основі яких формувалися різноманітні інтеграційні об'єднання. Після проголошення незалежності одним із учасників сучасних інтеграційних процесів стала Республіка Білорусь.

У вітчизняній науці питанням участі Білорусі у міждержавних структурах і ефективності такої діяльності приділено відверто недостатньо уваги, хоча деякі із подібних структур, у першу чергу Митний союз Євразійського економічного союзу (ЄАЕС), мають можливість здійснювати суттєвий вплив на місце та роль Білорусі у регіональних і світових геоekonomічних процесах.

Серед публікацій на тему діяльності міжнародних інтеграційних об'єднань загалом і ЄАЕС зокрема, в рамках якого реалізується проект Митного союзу Республіки Білорусь, Республіки Казахстан, Киргизької Республіки та Російської Федерації зокрема, можемо виділити таких вітчизняних та зарубіжних авторів як: П.Гайдучкий, В.Гєсць, М.Головнін,

О.Захаров, В.Іванєтер, Н.Кондратьєва, Д.Кувалін, С.Міхневич, Р.Михайлов, В.Мунтіян, А.Моїсєєв, М.Нікітіна, Р.Пасічний, О.Підчоса, В.Потапенко, О.Рогач, М.Узяков, Д.Ушкалова, А.Філіпенко, Л.Харкова, М.Хмара, Л.Шинкарук, А.Шіров, О.Шнірков та інші.

Однак, за наявності значного числа публікацій, присвячених проблемам економічної інтеграції, її теоретичних та практичних аспектів, а також функціонуванню окремих об'єднань та угруповань, що можуть бути віднесені до даного напрямку міжнародної активності, досі недостатньо висвітленим залишається питання сучасного стану, ефективності, переваг, ризиків і перспектив участі Республіки Білорусь у Митному союзі ЄАЕС.

Статтю присвячено розгляду теоретичних та практичних аспектів функціонування Митного союзу Вірменії, Білорусі, Казахстану, Киргизстану та Російської Федерації, зокрема з'ясуванню ефективності його діяльності з точки зору національних інтересів Білорусії.

Поглиблення процесів міжнародного поділу праці, інтенсифікація міжнародної торгівлі товарам та послугами, активізація інших проявів інтернаціоналізації економіки, які набули поширення у другій половині ХХ ст., закономірно призвели до динамічного розвитку економічних інтеграційних процесів.

Аналіз літератури з даного питання дає підстави стверджувати, що головними передумовами інтеграції були і залишаються: по-перше, близькість рівнів економічного розвитку та ступенів зрілості країн, які залучаються до об'єднання; по-друге, географічна близькість держав, які інтегруються, наявність спільних кордонів або історично сформованих економічних зв'язків; по-третє, спільність економічних або інших викликів, які доводиться вирішувати країнам; по-четверте, демонстраційний ефект, який, в свою чергу, ґрунтується на синергії; по-п'яте, поява так званого ефекту доміно (виявляється у посиленні бажання приєднатися до певної інтеграційної структури з боку тих держав, які ще не увійшли до неї, по мірі зростання кількості членів в останній) [1; 2].

Цілями формування інтеграційного об'єднання в ході реалізації участі країн у системі міжнародних економічних відносин здебільшого виступають: 1) зростання переваг масштабу економіки; 2) створення сприятливого зовнішньополітичного середовища; 3) розв'язання завдань торговельної політики; 4) сприяння структурній перебудові або

реформуванню економіки країни або окремих її складових; 5) сприяння формуванню та розвитку нових галузей економіки тощо.

Виходячи із зазначених мотивів та цілей, національні уряди розпочинають роботу, спрямовану на забезпечення економічної інтеграції. За останні сімдесят років сформувалася чітка градація основних еволюційних щаблів більшості інтеграційних об'єднань. Першим традиційним кроком у питанні зближення економічних систем країн-партнерів виступає підписання преференційних торговельних угод. Наступними кроками зазвичай стають: 1) утворення зони вільної торгівлі; 2) формування митного союзу; 3) перехід до спільного ринку; 4) укладення економічного союзу.

Найвищим рівнем, який, однак, виходить за суто економічні рамки, є створення політичного союзу. Єдиним інтеграційним об'єднанням, яке досягло зазначеної глибини інтеграції станом на сьогодні, є Європейський Союз.

Упродовж останніх десятиліть Республіка Білорусь є активним учасником інтеграційних процесів. 1991 р. вона виступила співзасновником Співдружності незалежних держав, з 1996 р. є членом Центральноєвропейської ініціативи, має статус спостерігача в Організації Чорноморського економічного співробітництва (з 2005), у Раді держав Балтійського моря (з 2009), у Шанхайській організації співробітництва (з 2009). Білорусь веде перемовини щодо вступу до Світової організації торгівлі, де з 1993 р. має статус спостерігача. Інституціоналізація міжнародних відносин зробила об'єктивною необхідністю участь у роботі низки універсальних та спеціалізованих міжнародних організацій. З переліку таких структур, з якими в тій чи іншій мірі підтримує контакти Республіка Білорусь, можемо згадати: ООН (з 1945), ЮНКТАД (з 1962), МАГАТЕ (з 1957), ІСО (з 1993), МБРР та інші структури Групи Світового банку (з 1992), ОБСЄ (з 1992), ЄБРР (з 1992), а також структури, підпорядковані в своїй діяльності ООН.

Аналіз міжнародного співробітництва Білорусії свідчить, що найбільша увага Мінськом приділяється співробітництву з Російською Федерацією й іншими державами, які в минулому входили до складу СРСР. З 1991 р. вона є учасником СНД, з 2002 р. – членом Організації договору з колективної безпеки (ОДКБ), з 1996 р. спільно з Росією бере участь в проекті Союзної держави Республіки Білорусь та Російської

Федерації, з 2001 р. по 2014 р. входила до складу Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС). Саме в рамках останнього 2010 р. було створено Митний союз ЄврАзЕС (у складі Росії, Білорусі, Казахстану), в 2012 р. – спільний ринок під назвою Єдиний економічний простір, 2015 р. на основі ЄврАзЕС створено Євразійський економічний союз (ЕАЕС). Нині на пострадянському просторі (попри існування СНД) сформовано низку інших інтеграційних структур та об'єднань. Головною причиною цього є поступова деградація СНД впродовж практично всього часу його існування.

Початок діяльності Митного союзу покладено у 2007 р., коли главами Білорусі, Казахстану та Росії було підписано Угоду про створення єдиної митної території та формування в подальшому на цій основі окремого союзу. Впродовж 2008-2009 рр. на рівні національних парламентів, глав держав та урядів тривала робота з ратифікації близько 40 міжнародних угод та документів, які лягли в основу правової бази майбутнього об'єднання [3]. З 2010 р. набув чинності Єдиний митний тариф, було затверджено єдиний перелік товарів, відносно яких застосовуються заборони або обмеження на ввезення/вивезення державами-учасниками митного союзу у рамках чинного на той час ЄврАзЕС у торгівлі з третіми країнами. Основними результатами, на які орієнтовано проект, є: формування передумов для подальшого економічного зростання, збільшення обсягів взаємної торговельно-інвестиційної діяльності, створення сприятливого ділового клімату та рівних умов конкуренції. В якості ще одного завдання розглядалася консолідація позицій країн-учасниць у переговорах із СОТ з питань вступу до неї.

Навесні 2010 р. у керівництва Білорусії виник ряд запитань, які призвели до гальмування процесу набуття чинності Митного кодексу Митного союзу. Головною проблемою називалися митні збори за експорт нафти з Російської Федерації. І хоча даний аспект виходив за межі компетенції новоствореного Митного союзу, але був настільки чутливим для Білорусії, що тогочасний глава її уряду С.Сидорський проігнорував засідання вищого органу Митного союзу в Санкт-Петербурзі. Демарш, певна річ, був би неможливий без погодження з президентом держави. У такий спосіб Мінськ прагнув вирішити ряд важливих для себе питань, головним з яких було повне скасування всіх митних зборів на імпортовану

з Росії нафту. 1 липня 2010 р. президент Білорусії О.Лукашенко на зустрічі з першим віце-прем'єром РФ І.Шуваловим намагався спрямувати дискусію у моральну площину, оперуючи емоційними категоріями: «Єдине, ми хотіли б, щоб будь-які наші відносини були засновані на рівноправності та повазі. Якщо ми таке побачимо, ми підемо на будь-які компроміси та поступки, навіть якщо вони на деякий період будуть важкими» [4]. За кілька днів по тому питання було успішно вирішене, і з 6 липня 2010 р. Митний кодекс набув юридичної сили.

Механізм формування та впровадження єдиної митної території було розподілено на декілька етапів:

1) попередній етап (на якому передбачалося розпочати здійснення планів з переносу всіх видів контролю, крім прикордонного, на зовнішній кордон Митного союзу (контрольний термін – 1 липня 2009 р.); підготовка до прийняття Митного кодексу Митного союзу та договорів по акцизам і ПДВ (1 жовтня 2009 р.);

2) перший етап: введення єдиного митно-тарифного та нетарифного регулювання (1 січня 2010 р.), а також тестування механізму зарахування та розподілу ввізних митних платежів та акцизу (1 квітня 2010 р.);

3) другий етап: відміна на кордоні з Республікою Казахстан митного оформлення товарів походженням з Республіки Білорусь та Російської Федерації, введення у дію Митного кодексу Митного союзу, введення механізму зарахування та розподілу ввізних митних платежів, перенесення контролю на зовнішній кордон Білорусії та Росії (1 липня 2010 р.);

4) третій етап: перенесення контролю на зовнішній кордон Республіки Казахстан за збереження прикордонного контролю на кордоні Російська Федерація – Казахстан (1 липня 2011 р.) та запуск Єдиного економічного простору.

Упродовж 2010–2011 рр. представниками трьох країн велася системна робота з усунення протиріч між нормами Митного союзу та Світової організації торгівлі. Восени 2011 р. було оголошено про її завершення, задекларовано, що в подальшому після вступу будь-кого з членів Митного союзу до СОТ, норми цієї організації матимуть пріоритет над нормами Митного союзу. Практична реалізація даної тези розпочалася 2012 р., коли членом СОТ стала Росія, 2015 р. аналогічний статус отримав Казахстан.

Після вступу до Єдиного економічного простору про бажання приєднатися до Митного союзу заявили ще дві країни: Вірменія та Киргизстан. Юридичні процедури їхнього приєднання було завершено, відповідно, 2 січня та 12 серпня 2015 р., а сам процес перемовин мав простіший характер, бо обидві держави вже були членами СОТ. Для повноцінного залучення до Митного союзу та мінімізації можливих викликів і ризиків, пов'язаних із цим, новим членам було надано перехідний період тривалістю до 2025 р., впродовж якого вони мали б повністю адаптуватися до правил та вимог МС. Про свій інтерес до вступу до Митного союзу заявили уряди Сирійської Арабської Республіки та Тунісу. Набути членство у ньому можуть у разі приєднання до Єдиного економічного простору Таджикистан та Узбекистан.

Основою правової бази Митного союзу є Митний кодекс Митного союзу, міжнародні угоди з питань, не врегульованих зазначеним кодексом, а також рішення Комісії Митного союзу, яка фактично є наднаціональним органом.

Дехто з експертів і дослідників наголошує, що прискорений (порівняно з іншими інтеграційними об'єднаннями такого рівня) темп створення Митного союзу приховує ряд ризиків та загроз [5; 6]. Головними з них вважаються саме правові аспекти, пов'язані з недосконалістю запроваджуваного законодавства та, як наслідок, необхідністю частого внесення поправок до нього. Ще одне критичне зауваження, яке часто висувається до Митного союзу, торкається механізму ухвалення рішень, який базується на частці кожної держави у бюджеті Митного Союзу (мова йде про фінансування діяльності його адміністративного і управлінського апарату) та ЄАЕС. Внаслідок різного фінансового потенціалу держав Російська Федерація має вирішальний голос, за допомогою якого може або «продавити» необхідне їй рішення, або ж, навпаки, заблокувати несприятливе для себе, і це теж створює певні проблеми.

Свої зауваження до Митного союзу час від часу висловлює Європейський Союз. Причиною виникнення протиріч служить конфлікт інтересів відносно поглиблення співпраці з іншими країнами на пострадянському просторі. Мова йде про бажання ЄС, з одного боку, та Росії, з іншого, залучити держави-члени МС до сфери свого геоекономічного впливу. Росія використовує як один з інструментів реалізації цього задуму Митний Союз, ЄС у контактах з Грузією,

Вірменією, Азербайджаном, Україною та Молдовою, по перше, інтенсифікує діалог у рамках програми «Східне партнерство», по-друге, намагається делегітимізувати Митний союз шляхом використання деформованих оцінок його сутності.

Експерти, які відстоюють позицію ЄС, наголошують, що євразійська інтеграція є враженою асиметрією внутрішньої торгівлі та невеликими її обсягами, хоча сам ЄС в минулому, на попередніх стадіях свого розвитку пройшов аналогічний етап. Наводиться аргумент про відсутність у процесах євразійської інтеграції так званої об'єднавчої ідеї на відміну від Європейського Союзу, де в якості такої називається примирення народів, що в минулому неодноразово воювали між собою, з метою формування суспільства, описаного формулою *In varietate concordia* («Єдність у багатогранності»). Вважаємо, що така точка зору є контрпродуктивною, бо після того, як в ЄС економічну інтеграцію було доповнено політико-ідеологічними аспектами, він втратив динаміку розвитку, а внутрішні протиріччя досягнули такого рівня, що зумовили Brexit (вихід Великобританії зі складу ЄС).

Щоб об'єктивно оцінити Митний союз, на нашу думку, необхідно, в першу чергу, оцінити його економічну складову. Кількісні параметри взаємної торгівлі між країнами Митного союзу наведено у табл. 1 та табл. 2. Як видно з цих даних, вступ до Митного союзу не призвів до автоматичного зростання обсягів експорту та імпорту у взаємній торгівлі між державами-членами. Обсяг білоруського експорту в торгівлі з державами Митного союзу 2016 р. склав лише 64,3% аналогічного показника за 2013 р. Скорочення на 33,4% (2016 р. відносно 2013 р.) зазнав загальний обсяг експорту у взаємній торгівлі між членами Митного союзу.

Уникнути цієї тенденції не допомогло навіть залучення двох нових учасників. Головними причинами цього стали: по-перше, зниження цін на нафту і пов'язані з нею мінеральні продукти на світових ринках, що призвело до скорочення вартісних обсягів експорту при відносному збереженні кількісних обсягів найбільшого з партнерів по Митному союзу – Росії; по-друге, на фоні наростаючих санкцій у сфері зовнішньої торгівлі між РФ та країнами ЄС, скоротилася потреба в окремих товарах, які були б необхідні за відсутності санкцій та обмежень; по-третє, нові залучені до Митного союзу країни поступаються у розвитку та масштабах економіки

трьом «старим» членам МС (сумарний експорт Вірменії та Киргизії до інших країн МС в 2016 р. не перевищив 2% всього експорту в межах МС).

Таблиця 1

Обсяги взаємної торгівлі (експорт) держав-членів Митного союзу,
млн. дол. США

Рік	Митний союз – всього	Білорусь	Казахстан	Російська Федерація	Вірменія	Киргизія
2010	47 134,6	10 418,4	5 999,2	30 717,0	-	-
2011	62 273,0	14 316,5	7 341,3	40 615,2	-	-
2012	67 856,4	17 116,3	6 228,7	44 511,4	-	-
2013	64 520,0	17 708,4	5 933,6	40 878,0	-	-
2014	57 448,3	16 223,9	5 207,3	36 017,1	-	-
2015	45 605,3	11 007,8	5 120,3	28 821,2	256,2	399,8
2016	42 958,7	11 384,8	3 930,2	26 804,3	393,9	445,5

Джерело: розраховано автором за даними [7]

Аналогічна картина спостерігалася в імпорті до Республіки Білорусь з країн-членів Митного союзу: скорочення на третину на фоні такого ж результату по організації в цілому. Єдиною державою, яка у торгівлі з іншими країнами-членами МС має позитивне сальдо, є Росія. Така ситуація є свідченням: по-перше, переважання в експорті з Росії природного газу, нафти та продуктів їхньої переробки, які характеризуються стабільно високим попитом (є критично важливими для більшості економік сучасного світу) та ціною, що критично впливає на формування позитивного сальдо РФ; по-друге, участь в будь-якому інтеграційному проєкті не знімає з учасників потреби активного відстоювання власних національних інтересів (в т.ч. економічних) [8; 9].

У перші роки функціонування МС показники експортно-імпоротної діяльності усіх країн-членів зростали, підтверджуючи справедливості описаних у науковій літературі ефектів створення нових торгових потоків (trade creation) та їхнього відхилення (trade diversion) [10; 11]. Те саме спостерігалася після приєднання до нього Вірменії з Киргизією. Проте значний вплив негативних політико-економічних чинників, які проявилися 2014 р. і тривають по нині, нівелюють успіхи від формування нового інтеграційного простору.

Таблиця 2

Обсяги взаємної торгівлі (імпорт) держав-членів Митного союзу,
млн. дол. США

Рік	Митний союз – всього	Білорусь	Казахстан	Російська Федерація	Вірменія	Киргизія
2010	47 243,2	18 658,6	12 899,4	15 685,2	-	-
2011	62 263,8	25 608,3	15 714,0	20 941,5	-	-
2012	67 776,7	27 670,7	17 659,7	22 446,3	-	-
2013	64 372,1	22 988,7	18 670,1	22 713,3	-	-
2014	57 562,9	22 580,6	14 457,9	20 524,4	-	-
2015	45 600,1	17 207,6	11 211,6	14 181,2	988,8	2 010,9
2016	42 428,0	15 381,2	9 863,6	14 493,9	1 062,6	1 626,7

Джерело: розраховано автором за даними [7].

Географічну структуру торгівлі Білорусі з країнами Митного союзу наведено в табл. 3. Найбільшим партнером залишається РФ, на яку припадає понад 90% білоруських торгових операцій у межах МС. Частка інших партнерів лишається відносно незначною, але має стабільне позитивне сальдо. Щодо товарної структури експорту, то Білорусь 2016 р. забезпечила 54,4% від усього обсягу реалізованої країнами-членами МС в його рамках продукції з групи «текстиль, текстильні вироби та взуття», 53,7% – продовольчих товарів та сільськогосподарської сировини, 41,3% – машин, обладнання та транспортних засобів, 25,3% – продукції хімічної промисловості та каучуку.

Таблиця 3

Обсяги взаємної торгівлі Республіки Білорусь з державами-членами Митного Союзу, у млн. дол. США [12, с. 22]

	Експорт		Імпорт		Сальдо	
	2015	2016	2015	2016	2015	2016
ВСЬОГО	11007,8	11384,8	17207,6	15381,2	-6199,8	-3996,4
в т.ч.:						
Вірменія	27,8	22,0	7,6	10,1	20,2	11,9
Казахстан	525,1	363,9	49,4	55,4	475,7	308,5
Киргизія	55,4	48,7	4,0	4,6	51,4	44,1
Росія	10399,5	10950,2	17146,6	15311,1	-6747,1	-4360,9

Аналізувати зовнішню торгівлю держав-членів Митного союзу з третіми країнами в контексті впливу дії інтеграційного об'єднання на дану діяльність у сучасних реаліях є достатньо непростим завданням. Основними причинами є дії конфронтаційного характеру, обумовлені економічними, геополітичними та геоekonomічними мотивами, що їх було вчинено одними учасниками системи міжнародної торгівлі відносно інших учасників, а також загальне уповільнення темпів економічного розвитку в країнах, які традиційно виступали локомотивами міжнародної торгівлі, та погіршення загальної кон'юнктури світових ринків.

Таким чином можемо стверджувати, що Митний союз Вірменії, Білорусі, Казахстану, Киргизії та Російської Федерації є інтеграційним проектом на пострадянському просторі, завданнями якого є відновлення втрачених економічних зв'язків між частинами єдиного цілого в минулому, встановлення нових контактів, формування передумов для подальшого поглиблення інтеграції. Митний союз діє в рамках більшого об'єднання, відомого як Євразійський економічний союз. Республіка Білорусь є активним учасником зазначених процесів, маючи тут свої політичні та економічні цілі. На ринки країн Митного союзу припадає значна частина зовнішньоторговельного обороту Білорусі а перспективи участі тут містять значний потенціал в силу відсутності бар'єрів та обмежень, які встановлюють країни з розвинутими економіками відносно своїх конкурентів із третіх держав.

Участь у Митному союзі не означає автоматичного вирішення всіх проблемних питань у відносинах з іншими членами даного об'єднання. Причини криються як в бажанні всіх учасників процесу досягнути власних цілей, які можуть входити в протиріччя або і відверто суперечити завданням та цінностям партнерів по союзу, так і в спробах ситуативного використання політичної та економічної кон'юнктури для отримання ситуативної вигоди, яка може шкодити відносинам з стратегічними партнерами в цілому. Прикладом може бути різке нарощення у 2014–2015 рр. експорту з Республіки Білорусь в Російську Федерацію товарів, які насправді були вироблені в інших державах та підпадали під дію економічних санкцій з боку Росії, але ввозились туди під відповідним маркуванням та з сертифікатами походження, які стверджували, що дана продукція за походженням є білоруською, а не реекспортованою в обхід

санкцій. Результатом були обмеження з боку російської сторони, які шкодили інтересам всіх (в т.ч. добросовісним) постачальникам з Білорусі.

Використані джерела та література:

1. Киреев А.П. Международная экономика: В 2-х ч. Ч.1. Международная микроэкономика: движение товаров и факторов производства. / А.П. Киреев. – М. : Международные отношения. – 2002. – 416 с.
2. Міжнародна економіка / А.П. Румянцев, Г.Н. Климов, В.В. Рокоча та ін.; За ред. А.П.Румянцева. – К. : Знання-Прес, 2003. – 447 с.
3. Доклад «Итоги деятельности Минэкономразвития России в 2009 году и задачи на 2010 год». – 2010, Министерство экономического развития России. – Режим доступу: <http://web.archive.org/web/20110820130333/http://www.economy.gov.ru/report2009/commen/upload/Report.pdf>
4. Лукашенко одумался. 07.06.2010. – Режим доступу: <https://archive.is/20120909104217/www.rbcdaily.ru/2010/06/07/focus/484364>
5. Анісімова О.Ю. Митні механізми ЄврАзЕС / О.Ю. Анісімова // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2013. – Вип.116 (Ч. II). – С. 86–94.
6. Кондратьева Н. Евразийский экономический союз: достижения и перспективы / Н.Б. Кондратьева // Мировая экономика и международные отношения. – 2016. – Т. 60. – №6. – С. 15–23
7. Евразийская экономическая комиссия. – Режим доступу: <http://www.eurasiancommission.org/>
8. Вергун В.А. Економічна дипломатія / В.А. Вергун. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – 303 с.
9. Фліссак К.А. Економічна дипломатія у системі забезпечення національних інтересів України: монографія. / К.А. Фліссак. – Тернопіль : Новий колір, 2016. – 812 с.
10. Головин М. Экономическая интеграция: уроки для постсоветского пространства / М. Головин, А. Захарова, Д. Ушкалова // Мировая экономика и международные отношения. – 2016. – Т.60. – № 4. – С. 61–69
11. Viner J. The Customs Union Issue / J. Viner. – New York : Carnegie Endowment for International Peace, 1950. – 221 p.
12. Взаимная торговля товарами. Статистика Евразийского экономического союза. 2016 год. : Статистический сборник. – Москва : Издательство ООО «Сам Полиграфист», 2017. – 212 с.

УДК 327 (73)+316.42

Чекаленко Л. Д.

МІЛІТАРИЗАЦІЯ ЯК ЧИННИК ТОТАЛІТАРИЗМУ ДЕРЖАВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

У статті розглядаються ознаки мілітаризації країн Центральної Азії, зокрема, збільшення оборонних витрат, нарощування збройних сил, закупівля сучасної летальної зброї, боротьба за зони впливу, як чинники формування тоталітарної системи правління пострадянськими країнами регіону.

Ключові слова: *Центральна Азія, мілітаризація, російський чинник, ОДКБ, зброя.*

Чекаленко Л.Д. Милитаризация как фактор тоталитаризма государств Центральной Азии

В статье рассматриваются признаки милитаризации стран Центральной Азии, в частности, увеличение оборонных расходов, наращивание вооруженных сил, закупка современной летальной оружия, борьба за зоны влияния, как факторы формирования тоталитарной системы правления постсоветскими странами региона.

Ключевые слова: Центральная Азия, милитаризация, российский фактор, ОДКБ, оружие.

Chekalenko L.D. Militarization as a factor of totalitarianism of the post-soviet Middle Asia's countries / Gennadiy Udovenko Diplomatic Academy of Ukraine

The author examines the militarization process of the Middle Asia's countries, in particular, the increase of defense expenditures, the strengthening armed forces, the purchase of modern lethal weapons and the division of influence's zones as a factor of the formation of a totalitarian system of governing of post-soviet Middle Asia's countries.

Key words: the Middle Asia, militarization, Russian factor, CSTO, weapons.

Однією з важливих складових тоталітаризму є милітаризація політики, економіки і соціального життя. Першими ознаками цього процесу є нарошування витрат на ВПК, на збройні сили, жорстка централізація влади, придушення протестних рухів, наступ на права і свободи людини тощо. Усі ці прояви спостерігаємо у політиці сучасних пострадянських держав Центральної Азії (далі – ЦА).

Формування збройних сил країн ЦА відбувалося на переламі століть і тривало двадцять п'ять років. Армії центральноазіатських держав створювалися не на порожньому місці: після розпаду Радянського Союзу у розпорядження республік перейшла переважна частина об'єктів Радянської армії, які розташовувалися на території кожної з них і нові урядові структури отримали змогу розпоряджатися військовим майном на власний розсуд.

Внаслідок розподілу майна і військовослужбовців Туркестанського військового округу СРСР найбільшу частку отримала Російська Федерація. Через те, що для радянського керівництва у часи «холодної війни» центральноазіатський напрям не був пріоритетним, на відміну від західних районів СРСР і Далекого Сходу тут не розташовувалися найновіші сучасні зенітно-ракетні комплекси, засоби контролю над повітряним простором і перехоплювачі [1].

Не всім країнам ЦА пощастило отримати радянську техніку та майно. Деякі з них, як приміром Таджикистан, через зовнішні і внутрішні катаклізми фактично залишився без війська. Більша частка «спадщини» радянського військового спадку, крім Росії, дісталася Узбекистану і

Туркменістану. Казахстан отримав військову техніку менш боєздатну, здебільшого ту, що перевозилася з європейських країн Варшавського блоку і залишалася на зберіганні на складах республіки. Фактично на початку 1990-х рр. Киргизстан і Таджикистан мали лише символічні армії [2].

За останні сім-десять років практично всі держави ЦА збільшили свій військовий бюджет. Це було пов'язано не з воєнними потребами, а із загрозами, які можуть походити від найближчих сусідів. Із створенням ЄврАзЕС (1999), діяльність якого включає військове співробітництво, і особливо ОДКБ (1992-2002), що є повноцінним військовим блоком, збільшилися і воєнні бюджети всіх центрально-азіатських країн. У Казахстані збільшення відбулося майже в чотири рази: з 206 млн. дол. США (1999) – до 855 млн. (2008); Туркменістан за розмірами витрат на армію посідає третє місце серед країн ЦА після Узбекистану і Казахстану. Військові витрати Киргизстану за той же період збільшилися майже вдвічі: з 44,8 млн. дол. до 79,3 млн. [3].

Посиленню тенденції до мілітаризації регіону сприяла війна в Грузії 2008 р. Практично всі країни ЦА скуповували озброєння у різних географічних точках світу. Приміром, Казахстан купує військову техніку в Росії, Ізраїлі, Республіці Корея, Великій Британії, Іспанії та США. Узбекистан – військово-транспортні вертольоти, військово-транспортні літаки в корпорації Airbus (ЄС); зенітний ракетний комплекс HQ-9 і значну кількість безпілотних літальних апаратів у Китаю та США. Туркменістан віддає перевагу китайській техніці [4].

Військова складова усіх держав Центральної Азії має свою специфіку. Зокрема, угруповання радянської армії, що залишилося в Туркменістані після розпаду СРСР, було кількісно і якісно кращим, порівняно з тим, що отримали Узбекистан, Таджикистан, Киргизстан та Таджикистан. Тому сьогодні країна володіє найсильнішим авіаційним корпусом серед країн регіону. Розвиток авіації в перспективі має забезпечити надійний захист енергетичних інтересів Туркменістану, зокрема на Каспії.

З іншого боку, в Туркменістані не було і немає власних підприємств ВПК, здатних виробляти та ремонтувати сучасну зброю, а рівень бойової підготовки особового складу традиційно є доволі низьким. Через гоніння на фахівців «нетитульної нації» з країни виїхала більшість

військовослужбовців і фахівців нетуркменської національності. Місцеві кадри не змогли їх повністю замінити. Згідно з експертними оцінками, у 2007-2008 рр. у ВПС країни нараховувалося лише 25-30 пілотів, які мали належну кваліфікацію для управління бойовими літаками, авіатехніки ж було в 10 разів більше. Туркменські льотчики навчалися в Україні, літаки штурмової авіації ремонтувалися в Грузії. В рахунок погашення боргів за газ Київ свого часу поставив Ашгабату системи ППО «Кольчуга», бойові катери «Калкан», озброєні крупнокаліберними кулеметами, і «Гриф» (кулемети і 30-міліметрові гармати), а також легкі торпеди. Також Туркменістан отримав у подарунок кілька кораблів і катерів від США та Ірану. Ремонт і модернізація туркменських винищувачів здійснювалася на Львівському авіаремонтному заводі.

Варто зазначити, що Україна тривалий час відігравала основну роль у підтримці в робочому стані протиповітряного потенціалу Туркменістану. Втім, частина техніки довго перебувала на зберіганні, перетворившись, зрештою, на металобрухт. Останнім часом помітною є тенденція зростання залежності туркменських збройних сил від постачання російських військових засобів та комплектуючих до них.

Одним з пріоритетів військової реформи Туркменістану є розвиток військово-морського флоту. Ключовим завданням ВМС визначено забезпечення недоторканності туркменських кордонів і економічних зон. Ситуація у цій сфері ускладнюється через невизначеність правового статусу Каспію.

Серед держав ЦА суттєве реформування збройних сил, успадкованих від Радянського Союзу, здійснив тільки Казахстан, який традиційно віддає перевагу російській зброї. Так, 2009 р. казахстанські збройні сили поповнилися російською військовою технікою (79 бронетранспортерів БТР 80А, три вертольоти загального призначення «АНСАТ», 12 військових вертольотів Мі-8 і Мі-17; десять ЗПК класу «земля-повітря», військові літаки Су-27, МіГ-27, МіГ-23). В Ізраїлю Казахстан придбав 18 ракетних комплексів «Лінкс», шість САУ «Семсер 122 мм», 18 бомбометів «CARDOM 120mm» для бронетранспортерів. Щодо морської військової техніки Астана звертається до Республіки Корея, Великої Британії, Іспанії та США [5].

Нові зрушення в країні передбачено Стратегічним планом розвитку Казахстану до 2050 р., за результатами реалізації якого казахстанське

населення досягне «рівних можливостей, доступних медичних послуг, комфортного житла та якісної освіти» [6]. Рекламування грандіозних завдань приховує негативні явища як в економіці, так і соціальній сфері держави. Привертає увагу поступове зникнення з програмних заяв уряду не лише згадок про соціально-економічний розвиток, а й подовження термінів реалізації програм і стратегій. Так, «Стратегію 2030» замінила «Стратегія 2050». Попередній стратегічний план до 2020 р. так і залишився на папері. Отже, держава відмовилася від соціальних зобов'язань і, не завершивши економічної модернізації, взялася за модернізацію суспільної свідомості. У логіку останньої вписано нову концепцію національної історії зі зміцненням казахстанської ідентичності вже без євразійства.

Узбекистан у 2017 р., за даними Global Firepower rating, GFP (Світовий рейтинг військової могутності), за військовою потужністю посів 48 позицію з 113 країн, третю на пострадянському просторі після Росії (2) і України (21). Казахстан опинився на 55 позиції, Туркменістан – на 86-ій, Киргизстан – на 108-ій, Таджикистан – на 112-ій [7]. Однак в реальності узбецька армія за чисельністю і рівнем бойової підготовки поступається казахській.

Загалом можливості збройних сил Узбекистану незначні, що пояснюється не лише застарілою технікою, а й нестачею військових фахівців. Перший президент Узбекистану І.Карімов робив ставку на національні кадри: із середини 1990-х розпочався процес заміни російськомовних офіцерів узбеками. Кваліфікація останніх на порядок поступалася рівню підготовки кадрових фахівців з дипломами військових ВНЗ, які відслужили по 10-15 років на технічних посадах. Це призвело до того, що боєготовність підрозділів ППО Узбекистану різко впала. Для підтримання на належному рівні ВВС і ППО Ташкенту згодом довелося здійснювати вербування за контрактом у країнах СНД російськомовних авіаційних технічних працівників, льотчиків та інженерів.

2001 р. І.Карімов надав у розпорядження США, які почали афганську кампанію, аеропорт «Ханабад» в околицях м. Карші. Пентагон модернізував авіабазу під свої стандарти та розмістив на ній практично всю авіатехніку, призначену для тилової підтримки американських військ в Афганістані. На базі було розквартировано понад 1300 американських військовослужбовців. Однак у 2005 р. після подій в Андижані (розстріл демонстрації страйкуючих) американців було усунуто з Узбекистану «за

підтримку місцевих радикалів і міжнародного тероризму». У відповідь Вашингтон запровадив проти Ташкента низку санкцій. Санкційний режим тривав недовго, за кілька років санкції було скасовано і США почали шукати нові точки дотику, підтримуючи узбецьке керівництво.

Вашингтон дуже зацікавлений у поверненні американських військових до Узбекистану та у користуванні авіабазою «Ханабад» або цивільним аеропортом «Навої». Крім того, американці планують розгорнути власну інфраструктуру на узбецько-афганському кордоні на авіабазі в Термезі, де нині дислокуються військові Бундесверу (ФРН).

Узбекистан є для США ключовою державою у геополітичних вимірах у регіоні. Саме тут (а також у Киргизстані) було започатковано практику розташування військових аеродромів НАТО, що додавало США дієвих важелів впливу на ситуацію.

Посилення обороноздатності і воєнного фактору в Узбекистані не призводить до стабілізації внутрішньополітичної ситуації. Президент І.Карімов жорстко придушував будь-які форми спротиву, на долю країни припадала найбільша кількість політичних біженців у регіоні. Політична нестабільність у країні посилюється також фактором повернення кількох тисяч вояків з фронтів Сирії та Іраку, що може спричинити нову хвилю протистояння, розгортання і посилення у країні та у регіоні ісламського підпілля й ісламського чинника як такого.

Прихід до влади в Узбекистані нового президента не зупинив дрейф країни у бік тоталітаризму з його посиленою увагою до розбудови силових структур. Про необхідність реформування національної служби безпеки йшлося на зустрічі президента Узбекистану Ш.Мірзієєва з парламентарями наприкінці грудня 2017 р. На думку глави держави, чинні законодавчі акти щодо служби є застарілими, система вимагає реформування [8].

Через періодичні виходи Узбекистану з ОДКБ (1999, 2012) Москва припиняла поставки зброї на пільгових умовах. Повернення до ОДКБ 2016 р. надало Ташкенту можливість знову отримати доступ до російської зброї. Було підписано угоди про військово-технічне співробітництво, про навчання узбецьких офіцерів у російських військових ВНЗ [9].

Таким чином політика дистанціювання західних урядів від Узбекистану і обмеження цієї країни у питаннях імпорту зброї західних зразків підштовхнула Ташкент до більш тісної співпраці з Москвою.

Можна передбачити, що поглиблення військового співробітництва між Узбекистаном та Росією призведе до зростання залежності Ташкента.

У відповідь ЄС та США скасували обмеження щодо продажу зброї Узбекистану. Більше того, у 2014-2015 рр. уряд США згідно з положенням «Надмірна оборона» передав узбецькій стороні 308 бронемашин та 20 допоміжних автомобілів. Цей крок став безпрецедентним в історії «подарунків» військової техніки США колишній радянській державі. Навзаєм США «порадили» Узбекистану придбати пару десятків південнокорейських військових навчально-тренувальних комплексів «Золотий Орел» [10].

У попередні роки подібних кроків американська сторона собі не дозволяла, посиляючись на обмеження громадянських прав і свобод в Узбекистані, а також на вірогідність потрапляння американської зброї до Росії або Китаю. Фактор можливої втрати американцями Узбекистану як важливого геополітичного центру привернув увагу відповідних американських структур. На тлі загострення ситуації на Близькому Сході та в інших регіонах, за ініціативою американської сторони 19 грудня 2017 р. відбулися переговори президента США Д.Трампа з президентом Узбекистану Ш.Мірзієєвим. Американський президент запросив керівника Узбекистану відвідати США, висловивши «підтримку демократичним перетворенням у країні» [11]. Водночас узбецький лідер взявся реформувати службу національної безпеки згідно з американськими настановами.

На відміну від інших радянських республік, Таджикистан одержав мінімальну кількість озброєння колишньої радянської армії. Тому у роки незалежності Таджикистан наполегливо формував власні збройні сили: створив нові мобільні війська, президентську гвардію перетворив на національну тощо. Вже сьогодні нечисленні, але добре підготовлені підрозділи Таджикистану можуть на рівних конкурувати зі збройними силами сусідніх держав. Відмінною рисою армії Таджикистану є підготовленість до ведення бойових дій у гірській місцевості за умов обмеженої видимості і маневру в разі виникнення локальних збройних конфліктів, а також у боротьбі з озброєними бандформуваннями.

Таджикистан є членом ОДКБ і ОС ППО СНД, три батальйони його мобільних військ включено до складу Колективних сил швидкого розгортання (КСБР) Центрально-Азіатського регіону колективної безпеки,

які створено в рамках ОДКБ. На таджицькій території розташовано найбільшу російську сухопутну військову базу за межами РФ (в Душанбе і Курган-Тюбе). Перебування російських військових у країні передбачено до 2042 р. За роки незалежності Таджикистан поповнив свої збройні сили американською технікою. Істотну військову допомогу Таджикистану надає Індія. Індійські ВПС мають передову оперативну військово-повітряну базу в Пархарі, в облаштування якої вкладено близько 70 млн. дол. Авіабаза Пархар надає індійським військовим широкі стратегічні можливості в регіоні ЦА [12].

Киргизстан також є членом ОДКБ і Росія витрачає чималі кошти на підтримку в робочому стані киргизських збройних сил. Зокрема, найсучасніша РЛС 36Д6 перебуває в розпорядженні російських військових на авіабазі Кант, оренду якої Москва подовжила на 49 років з можливим пролонгуванням. Також в часи військової кампанії в Афганістані на території аеропорту «Манас» під керівництвом США функціонувала авіабаза антитерористичної коаліції. Це був унікальний випадок, коли в одній країні одночасно функціонували російські і американська військові бази.

Характерною ознакою мілітаризації центральноазіатських країн є доволі напружена боротьба за нафтоносний Каспій. І в цій боротьбі так чи інакше присутній військовий компонент, який включає військові навчання, розбудову і оснащення військового морського флоту, підготовку військових кадрів тощо. Фактично через військову міць на морі прилеглі країни намагаються довести своє право розпоряджатися акваторією і багатствами Каспію [13].

1. Загалом варто відзначити, що важливим показником мілітаризації держав є збільшення військового бюджету за відсутності війни і бойових дій. Керівництво деяких країн ЦА пояснює збільшення витрат на оборону триваючими територіальними конфліктами між державами: киргизсько-казахським прикордонним конфліктом, непорозумінням між Казахстаном і Росією тощо.

2. Усі країни ЦА у силу різних причин і різною мірою є залежними від Росії у військовому розумінні: одні стримані російськими військовими базами на власній території; інші – російськими військами на кордоні СНД; придбанням та технічним оновленням зброї. Окрім того Росія залишається впливовим політичним та економічним чинником у регіоні.

3. Ситуація, пов'язана з подіями в Сирії, а також в Україні підштовхує країни ЦА до обережної політики, оскільки вони зробили висновок: політика Москви є непередбачуваною, реакційною, наступальною і загарбницькою. Тому азіатські виваженість і обережність диктує державам ЦА вичікувальне ставлення до РФ та її ситуативну підтримку. Українські події підштовхнули деякі держави регіону до проведення реформ не тільки збройних сил, але й всього силового комплексу: служб безпеки, міліції і поліції, національної гвардії.

4. Посилення силового комплексу пояснюється загрозою тероризму, переміщенням терористичних угруповань з Афганістану в Центральноазіатський регіон. Переформатування сил ІГІЛ загрожує стабільності всьому ареалу ЦА.

5. Визначальним для регіону є американський чинник. З метою поновлення впливу в ЦА, США активно шукає точки дотику з узбецькою стороною. Поступово питання демократії, захисту прав людини, соціальна політика тощо, які раніш були квінтесенцією будь-яких американських переговорів зі столицями країн ЦА, перемістилися на другий план, натомість акцент робиться на спільних зусиллях з протистояння тероризмові. За таких правил гри керівництво ЦА намагається зміцнити власні позиції навіть за рахунок слабкіших сусідів. Задля досягнення цієї мети відбувається подальша мілітаризація політики й економіки, фактично гонка озброєнь на регіональному рівні.

6. Економічна криза в ЦА, викликана низькими цінами на нафту, санкціями проти Росії, змусили деякі держави, зокрема, Казахстан та Узбекистан, шукати додаткові іноземні інвестиції. Цьому сприяє практичний підхід адміністрації Трампа до зовнішньої політики, а також спільні американсько-азіатські інтереси. Зазначені важелі стимулюють уряди регіону до посилення проамериканського вектору зовнішньої політики.

7. Паралельно з американськими в ЦА активізувалися європейські структури. При цьому привертає увагу той факт, що в переговорному процесі, зокрема з Узбекистаном і Киргизстаном, європейці також опускають питання про захист і дотримання прав людини, і не повертаються до обговорення справ правозахисників. Практичні інтереси переважили: центральноазіатський регіон є важливим для європейців як з точки зору сировини, так і геополітичної стабільності.

Використані джерела та література:

1. Пять крупнейших армий на постсоветском пространстве. 05.12.2013. – Режим доступу: <http://svpressa.ru/society/news/78591/>; Современное состояние ПВО стран - бывших советских союзных республик. Часть 7-я. 17.10.2016. – Режим доступу: <https://topwar.ru/102162-sovremennoe-sostoyanie-pvo-stran-byvshih-sovetskih-soyuznyh-respublik-chast-7-ya.html>
2. Елков И. Вся постсоветская рать. Какая из бывших советских республик всех сильнее / И. Елков // Российская газета. – 2005. – 07 октября. – №3893. – Режим доступу: <https://rg.ru/2005/10/07/sng-armii.html>
3. Калишевский М. Центральная Азия: Военный баланс / М. Калишевский. 09.10.2012. – Режим доступу: <http://www.fergananews.com/articles/7514>
4. Мухин В. Военные бюджеты стран СНГ/ В. Мухин. 23.03.2006. – Режим доступу: <http://apsny.pro/news3-11783.html>; Кочоян Д. Изоляция от внешнего мира - не изоляция от внешних угроз: вооруженные силы Туркменистана в цифрах / Д. Кочоян. 30.08.2015. – Режим доступу: <http://www.iarex.ru/articles/51975.html>; Вооруженные силы Таджикистана - вчера и сегодня. 12.03.2007. – Режим доступу: <https://www.caravan.kz/articles/vooruzhennye-sily-tadzhikistana-vchera-i-segodnya-371745/>.
5. Marat E. The Military and the State in Central Asia: From Red Army to Independence / E. Marat. – Routledge, 2009. – 176 p. – Режим доступу: <http://journals.openedition.org/pipss/3780>.
6. Казахстан. Подводя итоги года. 23.12. 2017. – Режим доступу: <http://www.inozpress.kg/news/view/id/52285>.
7. Global Firepower составили рейтинг сильнейших армий мира. – Режим доступу: http://news.eizvestia.com/news_abroad/full/705-global-firepower-sostavili-rejting-silnejshix-armij-mira; Uzbek army strongest in the region - GFP rating. 04.09.2017. – Режим доступу: <http://kabar.kg/eng/news/uzbek-army-strongest-in-the-region-gfp-rating/>
8. Uzbek president states need to reform National Security Service. 23.10.2017. – Режим доступу: <https://www.azernews.az/region/124488.html>
9. Uzbekistan Turns to Russia in Search of Modern Weapons. 15.02.2017. – Режим доступу: <https://jamestown.org/program/uzbekistan-turns-russia-search-modern-weapons/>; Вооружай, но проверяй: судьба российского оружия в Узбекистане. 08.11.2017. – Режим доступу: <https://ru.sputniknews-uz.com/analytics/20171108/6773359/Rossiiskoe-orujie-v-Uzbekistane.html>
10. США подарили Узбекистану 328 бронемашин. 22.01.2015. – Режим доступу: <https://lenta.ru/news/2015/01/22/aid/>;
11. Дональд Трамп пригласил президента Узбекистана нанести визит в США. 20.12.2017. – Режим доступу: <http://www.inozpress.kg/news/view/id/52273>
12. India And Tajikistan Ties: Partners In Development – Analysis. 04.03.2017. – Режим доступу: <http://www.eurasiareview.com/04032017-india-and-tajikistan-ties-partners-in-development-analysis/>
13. Kucera J. Militarizing the Caspian / J. Kucera. 10.05.2012. – Режим доступу: <https://pulitzercenter.org/projects/caucasus-caspian-azerbaijan-kazakhstan-turkmenistan-militarization-oil-russia-united-states-iran>

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ США НА ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В АЗЕРБАЙДЖАНІ

У статті аналізуються особливості впливу США на процеси посткомуністичної трансформації Азербайджану. Показано, яким чином просування США власних геополітичних інтересів у регіоні Південного Кавказу сприяє посиленню їхнього цивілізаційного впливу на Азербайджан.

Ключові слова: *посткомуністична трансформація, модернізаційні процеси, геополітичний вплив США.*

Ткаченко И.В. Особенности влияния США на трансформационные процессы в Азербайджане

В статье анализируются особенности влияния США на процессы посткоммунистической трансформации Азербайджана. Показано, каким образом продвижение США собственных геополитических интересов в регионе Южного Кавказа способствуют росту их цивилизационного влияния на Азербайджан.

Ключевые слова: *посткоммунистическая трансформация, модернизационные процессы, геополитическое влияние США.*

Tkachenko I.V. Features of US influence on transformation processes in Azerbaijan

In the article are analyzed the specialties of USA's influence on the processes of post-communist transformation of Azerbaijan. It was shown in what way the advancement by USA of own geopolitical interests in the region of South Caucasus contribute to the increasing of their civilization influence on Azerbaijan.

Key words: *post-communist transformation, modernization processes, geopolitical influence of USA.*

Південний Кавказ завжди відігравав, і продовжує відігравати помітну роль у світовій геополітиці. Незважаючи на його незначні розміри і порівняно нечисленне населення, регіон викликає значний інтерес в основних світових гравців, зокрема США та Російської Федерації, які приділяють значну увагу посиленню своєї присутності на цій важливій геостратегічній території [1].

Вплив США на постбіполярний світ загалом і на пострадянський простір зокрема становить значний інтерес для дослідників. До числа тих з них, хто приділив цій проблематиці увагу, належать американські дослідники З.Бжезінський [2] та С.Хантінгтон [3], кожен з яких зробив вагомий внесок в осмислення постбіполярної системи світу, запропонувавши власне бачення моделей сучасного світоустрою, конфлікту між провідними світовими цивілізаціями. Реалізації

зовнішньополітичних інтересів США в світі і на пострадянському просторі присвячено монографію І.Дудко [4], а також праці таких вітчизняних вчених, як: Ю.Гончар [5], І.Коваль [6], О.Романюк [7-8], С.Савін [9]. У них розглядаються різноманітні аспекти впливу США на пострадянський простір, підтримки нових демократій, які виникли на уламках колишнього СРСР, їхнє місце у зовнішній політиці США. Велику увагу вивченню впливу США на країни колишнього СРСР приділяють також російські дослідники. Серед них відзначимо М.Демуріна [10] та В.Журавльова [11], які подають процеси цивілізаційних змін у пострадянський період крізь призму боротьби Росії зі США за територію «історичної Росії».

Проблематика Південного Кавказу загалом і Азербайджану зокрема привертає дедалі більше уваги науковців і аналітиків, які досліджують модернізаційні процеси в регіоні, вплив на них «великих» держав, роль зовнішнього фактору у змінах, які відбуваються в суспільстві та економіці Азербайджану, Вірменії, Грузії. Конфлікти в Нагорному Карабасі, Придністров'ї, Абхазії, російсько-грузинська війна 2008 р., окупація Криму і війна на Донбасі засвідчують посилення цивілізаційного конфлікту колишньої метрополії (РФ) з державами, утвореними на втрачених радянською/російською імперією територіях. Це ще більше посилює інтерес до визначення ступеню впливу США на трансформаційні процеси на пострадянському просторі.

Після розпаду СРСР Сполучені Штати взяли курс на оволодіння новим геополітичним простором на Євразійському континенті, отримавши широкі можливості для просування власних інтересів та власної цивілізаційної моделі. У сферу нових пріоритетів США потрапили і країни Південного Кавказу, зокрема й Азербайджан. Зі свого боку, країни регіону були зацікавлені у налагодженні співробітництва з Америкою, оскільки: а) американська цивілізаційна модель стала альтернативою радянській і російській як її правонаступниці, заповнивши ідеологічний вакуум, що утворився після розпаду СРСР; б) США як цивілізаційний вибір є об'єктивно кращим за його російську альтернативу, адже вони є не лише світовою наддержавою, гегемоном глобального світу, а й зразком сучасних демократичних цінностей, уособленням свободи особистості, поваги і дотримання прав людини. Для Азербайджану США стали наочним прикладом переваг, які давала західна демократія американського зразку порівняно з ідеологією, яку уособлювала собою радянська система.

Отримавши незалежність, Азербайджан мав обрати шлях розвитку, виходячи з потреби у а) захисті власної ідентичності, традиційних релігійних і культурних цінностей; б) пошуку власного місця у світі. Партнером для Баку у вирішенні цих завдань виступили Сполучені Штати. Інтерес був обопільним: Азербайджан потребував підтримки й захисту, США – союзника в регіоні. Свою роль відіграла й та обставина, що Південний Кавказ – це контактна зона між християнством та ісламом, між Росією і Близьким Сходом, між Європою та Азією, і це ще більше підкреслює його значущість [12].

Історично регіон не входив до сфери інтересів і впливу США. Тут традиційно домінували, підтримуючи баланс інтересів, Росія та Туреччина. Розпад СРСР кардинально змінив розстановку сил, створивши передумови для поступового заміщення російського впливу на американський. Ідеологічним фундаментом просування і зміцнення американського впливу стала нова система цінностей, серед яких демократія, свобода, ринкова модель економіки. Підтримка країн Кавказу в їхньому прагненні інтегруватися до західного світу, заохочення демократичних перетворень і трансформації економік, політична й фінансова допомога дозволили Сполученим Штатам сформувати міцне коло друзів і союзників на Південному Кавказі [9, с.237]. До їх числа потрапив і Азербайджан, заявивши претензії на роль одного із ключових партнерів США в регіоні.

«Вестернізація» країни, яку, попри його авторитарність, намагається імплементувати режим І.Алієв (з 2003) а, є одним із проблемних місць для Азербайджану з огляду на перспективи демократичних трансформацій. Пріоритетність для Баку західного, американського, напрямку зовнішньої політики ускладнює його стосунки із сусідніми державами (Росією й Іраном), важливими у контексті як національної безпеки, так і торговельно-економічних відносин. Утім, очевидно, що зовнішньополітична орієнтація на США є набагато вигіднішою, хоча б огляду на можливість вирішення вкрай важливого, принципового завдання повернення територій.

США сприяли тому, що Азербайджан обрав в якості моделі побудови суспільства у пострадянський період американський зразок. Модернізаційні процеси у країні, які характеризувалися поступовим переходом від планової до ринкової економіки, після періоду дезорганізації життя у кінці 80-х – на поч. 90-х рр. XX ст., набули

незворотного характеру після чергового приходу до влади Г.Алієва (1993-2003). Будучи представником партійної номенклатури, він проявив хист політика, здатного здійснювати ефективну модернізацію, зокрема у нафтовій та машинобудівній промисловості.

Отримавши незалежність, Азербайджан фактично знову відкрився для Америки. Після цього азербайджано-американські стосунки визначалися двома факторами: суверенним статусом Азербайджану, а також новою роллю США як єдиної світової наддержави. США були серед тих держав світу, хто швидко офіційно визнав незалежність Азербайджану, і з перших років існування нової незалежної держави проявляли пильну увагу до нього. У Вашингтоні вважають Каспійський регіон зоною власних стратегічних інтересів. Американська енергетична стратегія передбачає інтенсивні контакти з державними і громадськими структурами Азербайджану [13]. На думку І.Мурадяна, Азербайджан був покликаний виконувати в рамках стратегії США дві функції: альтернативної нафтової «діжки» і транзитного коридору для транспортування військових вантажів у напрямку Афганістану [14].

Перша функція актуалізувалася на початку 1990-х рр., коли американо-азербайджанські стосунки наповнилися практичним змістом, стали набагато інтенсивнішими та тіснішими завдяки, у першу чергу завдяки підписаному у вересні 1994 р. в Баку «Контракту сторіччя»: угоді з рядом найбільших транснаціональних корпорацій щодо спільної експлуатації нафтогазових родовищ в азербайджанському секторі Каспійського моря [13].

Підписана за сприяння тодішнього президента США Б.Клінтона, угода заклала підґрунтя процесу перетворення Азербайджану на вигідного економічного та торговельного партнера для впливових держав Заходу, в першу чергу, для США. Багатомільярдні прибутки від торгівлі енергоресурсами, особливо в період надвисоких цін на них в першому десятилітті XXI ст., стали фундаментом економічних, соціальних та суспільних перетворень в державі. Вони дозволили Азербайджану стабілізувати ситуацію в країні навіть на фоні перманентного конфлікту з Вірменією за Нагорний Карабах.

Підтримка з боку нафтового лобі у США дозволила Баку здійснити ряд успішних перетворень, які зміцнили його позиції як самостійної і стабільної пострадянської держави. Роблячи ставку на підтримку США,

азербайджанське керівництво виходить з тих міркувань, що Азербайджан з усіх сторін оточений державами, які мають до нього територіальні претензії. Це стосується і Росії, і Ірану, і Вірменії. Такий стан справ створює не менш небезпечні, а може навіть і більш небезпечні виклики, ніж існуюча на сьогодні невирішена карабахська проблема.

Перехід на ринкову модель господарювання і визнання геополітичного лідерства США дало Азербайджану можливість, відстоюючи власні інтереси у протистоянні з Вірменією, сподіватися на допомогу США. Америка часто заплющує очі на певну «недемократичність» режимів, які можуть сприяти реалізації їхніх геополітичних інтересів. У випадку з Азербайджаном сталося саме так. Розвиток азербайджанського суспільства було віддано на відкуп клану Алієвих з мінімальним втручанням США у сферу суспільного розвитку за умови дотримання режимом певних вимог, які дозволяють прихильникам влади Азербайджану говорити про успіхи у побудові демократичної держави. Г.Алієв неодноразово наголошував на пріоритетному значенні співробітництва зі США для збереження незалежності і побудови правової, демократичної і світської держави [13]. Ринкова модель господарювання і пріоритетний розвиток енергетичного сектору, обрані Азербайджаном, визначили відносний успіх національного державницького розвитку.

Втім, розвиток держави та суспільства за американською або – ширше – західною моделлю передбачає не лише перехід до вільного ринку. В Азербайджані за часів Г.Алієва замість повноцінної модернізації було обрано шлях «азербайджанізації» країни, впровадження національно своєрідної моделі пострадянського транзиту, заснованої на націонал-демократії як специфічної формі неоконсерватизму. Прогресивні зміни в Азербайджані, які мають місце сьогодні, є результатом політики модернізації [15, с.53].

Хоча режим І.Алієва далеко не повністю відповідає тій моделі розвитку, яку він декларує, і яку очікують від нього США, саме вплив Америки є головним чинником трансформаційних процесів. Сполучені Штати Америки, маючи власне бачення проблем регіону загалом і карабахського конфлікту зокрема, не зацікавлені у проведенні Азербайджаном самостійної політики захисту національних інтересів без узгодження її з американськими інтересами. Америці непотрібні ризики підвищення градусу протистояння між країнами Південного Кавказу, бо це

посилюватиме загрози і ризики у сфері видобування і транспортування нафти, а також може призвести до зменшення політичного і цивілізаційного впливу на Азербайджан [16].

Домінування США у регіоні несе із собою загалом сприятливі для режиму І.Алієва наслідки, адже від успішності співпраці зі США значною мірою залежить не лише «вестернізація» країни, а й внутрішньополітичний процес, перш за все, політична доля сім'ї Алієвих. Баку, як Київ за часів Л.Кучми, робить ставку на «багатовекторність» у зовнішній політиці, намагаючись «коливатися» між США, Росією, Туреччиною та Іраном. При цьому перевага віддається США як новому центру тяжіння через те, що старий центр – Росія – дотримується точки зору, висловленої російським політологом М.Демуріним, згідно з якою «держави, які утворилися на місці колишнього СРСР, не можуть відігравати самостійної ролі на континенті, не говорячи вже про більш широке міжнародне поприще, без інтеграції» [10].

З одного боку, Алієв-молодший не зацікавлений у демократизації суспільно-політичного життя, адже це несе загрозу авторитарному режиму, створеному його батьком. Із цієї точки зору для Баку взаємини з Москвою більш вигідні, бо РФ не акцентує увагу на «недоліках» демократії. З іншого боку, Росія не зацікавлена в остаточному вирішенні карабахського конфлікту, який для неї є зручним інструментом впливу на його учасників. Вашингтон, на відміну від Москви, є кращою альтернативою. РФ не сприймає Баку як рівноправного партнера. США працюють з Азербайджаном виключно з прагматичних міркувань, не маючи до нього жодних територіальних претензій.

Як зазначив азербайджанський дослідник А.Гасанов, підхід Росії до середовища безпеки Південного Кавказу і оголошені нею плани, пов'язані з проблемами безпеки, невдовзі після розпаду СРСР, з «повним розумінням» були зустрінуті лише однією державою Південного Кавказу – Вірменією. Цього було недостатньо для проведення ефективної політики безпеки у регіоні. Інші країни регіону у певному сенсі відвернулися від Росії, розпочавши пошуки більш надійного стратегічного партнера. Поява у зоні безпеки Південного Кавказу «нерегіональних геополітичних гравців» і «центрів сили», на думку дослідника, сприяла тому, що Росія для «збереження своїх можливостей впливу», почала віддавати перевагу в Каспійсько-Чорноморському басейні та на Південному Кавказі

використанню внутрішніх конфліктів, відкритій чи опосередкованій підтримці войовничого етнічного сепаратизму, байдужому ставленні до порушення територіальної цілісності держав і тому подібним інструментам [16, с.323].

США є тим ключовим зовнішнім фактором, ставка на який дозволить Азербайджану не лише остаточно порвати з російським і радянським минулим, а й одержати реальний шанс стати одним з ключових регіональних гравців. Американці не ставлять перед Азербайджаном нереальних завдань, у тому числі щодо більшого дистанціювання від Туреччини, обмеження взаємин з Росією, радикальних кроків стосовно демократизації [14]. Режим І.Алієва, зберігаючи тісні контакти з Туреччиною та Росією, тим не менше, належить до сфери впливу Вашингтону, який перетворює Азербайджан на провідника своїх інтересів на Південному Кавказі, сприяючи його переформатуванню відповідно до своїх геополітичних інтересів.

Намагаючись утриматися в орбіті інтересів США, Азербайджан цілком справедливо може апелювати до того факту, що він є найбагатшою, а відтак і найперспективнішою для світового капіталу країною регіону. Втім, хоч США відводять Азербайджану важливу роль в енергетичних питаннях та у виконанні функції транспортного коридору, поняття «стратегічного партнера» для прагматичних інтересів світового лідера має більш відносне значення. Американський посол в Баку Р.Секута на зустрічі з міністром енергетики П.Шахбазовим заявив, що Азербайджан перебуває в зоні уваги США, бо бере участь у проектах, спрямованих на забезпечення глобальної енергетичної безпеки [17]. Проте участь, наприклад, у проєкті Південного газового коридору не має того значення для Америки, яке б дозволяло Баку претендувати на повноцінну реалізацію власних інтересів, пов'язаних, у першу чергу, з поверненням Нагірного Карабаху.

Розрахунки Баку використати у своїх інтересах події в Україні і суттєве погіршення взаємин Москви із Заходом виправдовуються не повною мірі. Політика США на Кавказі не є ані прямолінійною, ані однолінійною. Як і Росія, Америка є готовою для поглиблення зв'язків з Азербайджаном, але при цьому не забувають про Вірменію, яка протистоїть намаганням Азербайджану тісніше взаємодіяти зі США, зокрема й завдяки провірменському лобі. На тлі дальшого погіршення

російсько-американських стосунків, на думку А.Арешева, у Баку вважають, що підтримку з боку США буде формалізовано у сфері захисту енергетичної і комунікаційної інфраструктур, у тому числі опосередковано – через активізацію тристороннього співробітництва Туреччини, Грузії та Азербайджану, інтерес до якого з боку США очевидний [18].

Для співробітництва Азербайджану зі США важливе значення має нещодавнє рішення президента Д.Трампа про збільшення масштабу американської військової присутності в Афганістані. Азербайджан не лише бере участь у контингенті військ в Афганістані, а й надає Пентагону для використання свій повітряний простір. Інша вагома причина, з якої команда американського президента мала б тісніше співпрацювати з Баку, пов'язана з глобальною війною проти релігійного екстремізму [19]. Тому й у перспективі США утримуватимуть Азербайджан у сфері своїх геополітичних інтересів.

Таким чином є підстави констатувати, що Азербайджан перебуває під глобальним впливом США і контрольованих ними світових корпорацій. Вони, спільно з Великобританією, взяли під повний контроль його нафтові та газові ресурси, енергетичні комунікації, створили ряд баз, станцій стеження, забезпечили надійний транзит у напрямку до Південної і Центральної Азії [12]. Такий стан речей відповідає прагненням США зменшити або нівелювати вплив на Азербайджан Росії, Туреччини та Ірану. Для Азербайджану залежність від США є найбільш бажаним результатом. Альтернативні варіанти, пов'язані з кимось із сусідніх країн, виглядають менш привабливими.

Використані джерела і література:

1. Jaliashvili J. Brief Analysis of the Situation in South Caucasus / Jimsher Jaliashvili, Anna Shah. – Режим доступу: <http://eujournal.org/index.php/esj/article/viewFile/480/4472>
2. Бжезинский З. Великая шахматная доска: господство Америки и его геостратегические императивы / Збигнев Бжезинский. – М. : Международные отношения, 1998. – 255 с.
3. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М. : АСТ, 2003. – 603с.
4. Дудко І. Національні інтереси США у постбіполярному світі / І.Д. Дудко. – К. : КНЕУ, 2003. – 208 с.
5. Гончар Ю. Б. Еволюція політики США щодо інтеграційних процесів у Західній Європі (кінець 80-х - 90-ті роки): автореф. дис. канд. іст. наук / Гончар Юлія Борисівна – К., 1997. – 24 с.

6. Коваль І. М. Концептуальне оформлення східноєвропейської політики США на початку процесу глобальних трансформацій: авт. дис. докт. політ. наук / Коваль Ігор Миколайович. – К., 2000. – 35 с.
7. Романюк О. Моделі посткомуністичних трансформацій / О. Романюк // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3. – С. 35–50.
8. Романюк О. Суспільно-політичні трансформації в новоутворених посткомуністичних країнах: спроба системного аналізу / О. Романюк // Людина і політика. – 2003. – № 5 (29). – С. 3–11.
9. Савін С. Пріоритетні питання зовнішньої політики США у Чорноморському регіоні / С. Савін // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 4. – С. 237–243.
10. Демурын М. Россия и страны СНГ: цивилизационный выбор / М. Демурын. – Режим доступу: <http://www.perspektivy.info/print.php?ID=36199>
11. Журавлев В. Глобализация: вызовы истории и ответы теории / В. Журавлев // Глобализация и гуманитарное знание. – 2004. – № 1. – С. 43–46.
12. The South Caucasus and the importance of U.S. interests. 19.06.2013. – Режим доступу: <http://sfprp.org/2013/06/the-south-caucasus-and-the-importance-of-u-s-interests/>
13. Бадалбейли Н. Становление и формирование политических отношений между Азербайджанской республикой и США в 90-е годы XX века / Надира Бадалбейли. – Режим доступу: <https://articlekz.com/article/10853>
14. Мурадян И. Намерения США в Южном Кавказе / И. Мурадян. 07.09.2016. – Режим доступу: <http://www.lragir.am/print/rus/0/comments/print/50828>
15. Рагімов Е. Особливості політичної модернізації в Азербайджані / Е. Рагімов // Політичний менеджмент. – 2008. – № 5. – С. 53–59.
16. Мурадян И. Политика США в отношении Азербайджана / И. Мурадян. – Режим доступу: <http://haasanews.com/игорь-мурадян-политика-сша-в-отношении/>
17. Посол признал: нефть и газ играют важную роль в отношениях Азербайджана и США. 13.11.2017. – Режим доступу: // <http://allpravda.info/posol-priznal-neft-iigrayut-vazhnuyu-rol-votnosheniyakh-azerbaydzhana-isssha-51167.html>
18. Арешев А. Американско-азербайджанское сотрудничество: «мелкая рябь» и региональный контекст / Андрей Арешев // Ноев ковчег. – 2014. – №17 (247). – Режим доступу: <http://noev-kovcheg.ru/mag/2014-17/4710.html>
19. Насибова М. Для США Азербайджан наиболее важный партнер на Южном Кавказе / М. Насибова. 12.10.2017. – Режим доступу: <https://news.day.az/politics/940689.html>

УДК 94 (479.22):327

Ціватий В.Г.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ТА ДИПЛОМАТИЧНІ АСПЕКТИ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ ГРУЗІЇ (2004–2017 рр.)

У статті проаналізовано історичний досвід, зовнішньополітичні процеси та особливості демократичного транзиту у Грузії після 2004 р. та «Револуції троянд». Показано стан, модель, особливості, тенденції розвитку процесу демократизації та інституцій у Грузії, їхнє місце серед аналогічних переходів у країнах пострадянського простору. Особливу увагу приділено інституціональному розвитку, здобуткам, проблемам і перспективам сучасної дипломатичної служби Грузії (2004–2017 рр.).

Ключові слова: зовнішня політика, дипломатія, безпека, інституціоналізація, дипломатична служба, модель дипломатії, Грузія, Україна.

Циватый В.Г. Внешнеполитические и дипломатические аспекты демократического транзита Грузии (2004–2017 гг.)

В статье проанализирован исторический опыт, внешнеполитические процессы и особенности демократического транзита после 2004 г. и «Революции роз». Показаны состояние, модель, особенности, тенденции развития процессов демократизации и институций в Грузии, их место среди аналогичных переходов в странах постсоветского пространства. Особое внимание уделяется институциональному развитию, достижениям, проблемам и перспективам современной дипломатической службы Грузии (2004–2017 гг.).

Ключевые слова: внешняя политика, дипломатия, безопасность, институционализация, дипломатическая служба, модель дипломатии, Грузия, Украина.

Tsivaty V.H. Foreign-political and diplomatic aspects of Georgia's democratic transit (2004–2017)

The historical experience, political processes and features of democratic transformations in Georgia, which began in 2004, have been analyzed in the article. The current state, model, features and trends of democratization processes and institutions in Georgia, as well as their place among similar transitions in the former Soviet Union have been described. Particular attention has been given to the institutional development, achievements, problems, and prospects of modern diplomatic service in Georgia (2004–2017).

Key words: foreign policy, diplomacy, institutionalization, diplomatic service, a model of diplomacy, Georgia, Ukraine.

Питання розвитку й становлення держав пострадянського простору в ХХІ ст. зберігає актуальність, потребує вивчення, узагальнення набутого ними досвіду. Інституціонально-політична еволюція пострадянських держав є однією з важливих тем сучасних історичних та політологічних досліджень. Зростаюче розмаїття моделей і форм політичних режимів у пострадянських країнах стимулює перегляд і уточнення сталих концептуальних схем і підходів до аналізу пострадянського розвитку.

У більшості пострадянських держав демократизація передувала складним і драматичним процесам раціонально-бюрократичної модернізації держави і національної консолідації. Перспективним напрямом вирішення численних суперечностей і парадоксів може бути застосування теорії історичного інституціоналізму, що акцентує увагу на часовій послідовності трансформацій та інституційних наслідках відповідного розходження соціально-політичних траєкторій розвитку. Пострадянські переходи до демократії мають ряд специфічних особливостей, відбуваються за принципово відмінних внутрішніх і зовнішніх умов, ніж аналогічні процеси в авторитарних державах.

Спроба теоретико-методологічного синтезу структурного і процедурного підходів до демократизації не лише припустима, а й бажана, бо дозволяє врахувати більш широку сукупність факторів та змінних, побудувати більш багатовимірні моделі процесів, які досліджуються. Для узагальненого, комплексного аналізу передумов, умов, контексту, обставин демократизації необхідний теоретико-методологічний синтез усіх підходів і рівнів аналізу. Лише за цієї умови можна розраховувати на цілісний, системний опис та пояснення ключового моменту демократизації – встановлення демократичного політичного режиму, відповідних інституцій та процедур.

Успіх подальшої демократизації в Грузії залежить від цілеспрямованої розбудови моделі сучасної ліберальної демократії, послідовного обстоювання демократичних цінностей, досягнення суспільного консенсусу щодо стратегічних пріоритетів розвитку держави, неухильного захисту прав і свобод громадян, послідовного включення до європейського політичного простору. Специфіка пострадянського транзиту полягає в тому, що він відбувається у рамках політичного, дипломатичного, інституціонального, ідеологічного, соціально-економічного середовища, успадкованого від попереднього періоду.

Мета статті – проаналізувати історико-політичні процеси та особливості демократичного транзиту в Грузії у 2004–2017 рр., фокусуючи увагу на ролі дипломатичного інструментарію у здійсненні зовнішньополітичної діяльності задля реалізації курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію і міжнародно-регіональне лідерство у Чорноморському регіоні [1, с.469-485].

Дана проблематика знайшла своє відображення у працях грузинських, українських та інших науковців з держав пострадянського простору. Серед них варто відзначити наукові розвідки таких учених, як: А.Анджапарідзе [2], З.З.Бахтурідзе [3], Д.З.Гудіашвілі [4], М.С.Дорошко [5], М.А.Киридон [6], З.С.Маршанія [7], О.Месхія [8], Г.М.Перепелиця [9], Д.Т.Сухіашвілі [10], С.С.Троян, А.О.Фурса [12], Г.В.Шелест [13] та ін.

У нашому аналізі ми виходимо із положення, що у процесі демократизації Грузія вже пододала певний шлях і знаходиться нині у завершальній фазі перехідної стадії, на етапі інституціоналізації політичних інститутів.

Подальшому вирішенню проблем консолідації та стабілізації демократичного політичного режиму у Грузії можуть сприяти: досягнення суспільного консенсусу відносно стратегічних пріоритетів розвитку держави, розбудова нормативної бази, удосконалення повсякденної демократичної практики, приєднання до «політичної» Європи, утвердження і стабільність Грузії як регіонального лідера у Чорноморському регіоні тощо.

Про Грузію нині найчастіше згадують у контексті ліберальних реформ, започаткованих урядом і президентом М.Саакашвілі після «Революції троянд» у 2004 р. Запущені тоді політико-інституційні й політико-дипломатичні процеси тривають до сьогодні. Покращення міжнародного іміджу, надходження іноземних інвестицій, високі показники державних економічних і політичних досягнень у світових рейтингах дають підстави вважати, що обрана стратегія розвитку відповідає національним інтересам, потребам громадян Грузії та починає приносити перші плоди [14; 15, с.1].

Реформи системи державного управління не могли не відбитися на зовнішній політиці і дипломатії Грузії. Переорієнтація зовнішніх інтересів і дипломатичних пріоритетів на зближення із західними державами, їх військово-політичними, економічними організаціями, активна участь Грузії у формуванні нового балансу сил у Закавказзі на основі розширення НАТО і двосторонніх військових зв'язків зі США, західноєвропейськими країнами і сусідніми державами є основними характеристиками сучасної зовнішньополітичної стратегії Грузії [16, с.28-36].

Особливої актуальності нові вектори зовнішньої політики Грузії набули після російсько-грузинської війни в серпні 2008 р., внаслідок якої Грузія втратила контроль над частиною територій, а Російська Федерація посилила свій вплив на Кавказі [17; 18, с.2-7; 19, с.111-121]. Інтеграція до євроатлантичних структур є пріоритетним вибором Грузії у забезпеченні безпеки, суверенітету, економічної та політичної незалежності, сталого демократичного розвитку. У «Концепції національної безпеки Грузії» 2011 р. визначено загрози та пріоритети розвитку з урахуванням особливостей поточної ситуації у світі, підкреслено «непохитне бажання грузинських громадян» інтегруватися до європейських та євроатлантичних структур.

Дипломатична служба Грузії протягом 2004–2017 рр. зазнала інституційних трансформацій, співзвучних сучасним реаліям, зберігши при цьому класичні риси, притаманні більшості дипломатичних служб світу. Подолавши після 1991 р. шлях від представництва Грузії у Москві без визначеного правового статусу, за умов відсутності власного дипломатичного корпусу, необхідних знань і практики діяльності на міжнародній арені до сучасної інституціоналізованої структури з ефективною організацією виконавчих елементів, – вона стала свідченням змін на користь забезпечення національних інтересів держави.

У своєму функціонуванні дипломатична служба Грузії спирається на нормативно-правові акти які містять визначальні засади зовнішньополітичної діяльності: Конституцію Грузії (1995), Закон «Про дипломатичну службу Грузії» (2007), Положення про діяльність МЗС (2010), Закон Грузії «Про консульські установи», Концепцію національної безпеки (2011), укази та розпорядження Президента Грузії, низку інших нормативних актів. Правові та організаційні аспекти, положення та діяльність на міжнародному рівні регламентуються двосторонніми і багатосторонніми угодами, Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961 р., іншими документами.

Нині у посольствах, постійних представництвах при міжнародних організаціях, дипломатичних місіях Грузії працює понад 300 дипломатів. Станом на 2017 р. Грузія має 54 дипломатичні представництва за кордоном, які покликані захищати національні інтереси Грузії на міжнародній арені. Для захисту інтересів громадян Грузії у Росії після ліквідації Посольства Грузії в Російській Федерації функціонує Секція інтересів Грузії при посольстві Швейцарської Конфедерації у Російській Федерації. Грузія має постійні представництва при ООН, Раді Європи, НАТО, ОБСЄ, ЄС, відділеннях ООН, інших міжнародних організаціях, міжнародних організаціях ООН у Римі (FAO, IFAD, WFP), ЮНЕСКО, Міжнародній морській організації, ГУАМ, ІТУ, Всесвітній метеорологічній організації, інших. Генеральні консульства Грузії працюють у Нью-Йорку, Трабзоні, Стамбулі, Одесі, Салоніках. Попри світову фінансову кризу та зниження темпів економічного розвитку Грузія, усвідомлюючи важливість розширення представництва на світовій арені, знайшла можливість відкрити нові дипломатичні представництва за кордоном. Протягом 2011–2017 рр. розпочали роботу посольства у

Південній Кореї, Бразилії, Аргентині, Кубі, Норвегії, Індонезії, Австралії, Чилі, Молдові [20].

Європейська інтеграція і співпраця з НАТО є зовнішньополітичними пріоритетами й водночас гарантією стабільності та безпеки Грузії. Отже, потреба в більш координованій діяльності та поглибленому діалозі з європейськими структурами окреслила необхідність для Грузії розширення можливостей співпраці влади з ЄС і НАТО. Практичний вимір цієї потреби знайшов відображення в новій інституції, у новій структурній одиниці виконавчої влади – Державному міністерстві з питань євроатлантичної інтеграції, яке відповідає за координацію та моніторинг діяльності, здійснюваній на шляху інтеграції Грузії до ЄС і НАТО.

Провідною установою у реалізації зовнішньополітичної діяльності Грузії є Міністерство закордонних справ. Текст Місії міністерства [21] на офіційному сайті МЗС визначає цінності та принципи, які є основою співпраці з міжнародною спільнотою і гарантом міжнародної підтримки у реалізації провідних напрямків зовнішньої політики держави, якими є: дотримання національних інтересів Грузії, захист прав громадян, які перебувають за кордоном, внесення вкладу у формування розвинутої світової спільноти, повазі до суверенітету інших держав. Мета грузинської дипломатії полягає у сприянні активізації міжнародних зусиль на шляху захисту інтересів Грузії та її громадян, в участі у формуванні мирної, безпечної, демократичної, економічно розвинутої світової спільноти.

У МЗС Грузії вважають, що зовнішня політика є мостом, який з'єднує Грузію і світ. Міністерство впроваджує зовнішню політику і дипломатію, в яких рушійною силою виступають принципи прогнозованості, сталості, послідовності. Завданням міністерства є здійснення стабільного курсу зовнішньої політики. Ставка на стабільність має забезпечити ефективність роботи відомства в умовах неочікуваних змін у зовнішньому і внутрішньому середовищі, дозволивши запобігти загрозам безпеці держави та викликам її іміджу на міжнародній арені. З часу здобуття незалежності МЗС Грузії у різний час очолювали дев'ять міністрів закордонних справ, серед яких три жінки: Саломе Зурабішвілі, Ека Ткешелашвілі і Майя Панджикідзе.

Після перемоги на парламентських виборах у жовтні 2012 р. лідер політичної коаліції «Грузинська мрія» Б.Іванішвілі заявив, що здійснить свій перший візит до США: «Те, що мій перший візит в США, думаю, це

логічно. За весь цей час – і до, і під час, і після виборів – вирішальну роль грали американці, які зайняли дуже принципову позицію. І не тільки під час виборів – вони багато інвестицій вклали в розвиток демократичних інститутів в Грузії». Після цього Іванішвілі додав, що він і його політична сила працюватиме з Європою, НАТО, налагоджуватиме відносини з Росією та іншими державами-сусідами. «Розумію, що у цій частині багато питань і часто чуто, що НАТО і Росія несумісні, але я думаю, що ми все-таки зможемо знайти точки дотику і довести, що це не неможливо», – підкреслив він.

Після приходу до влади «Грузинської мрії» кардинальних змін у зовнішній політиці та зовнішньополітичній стратегії Грузії не відбулося. Генеральну лінію було продовжено так само, як і демократичні реформи [10; 22, с.11-17]. За часів прем'єрства І.Гарібашвілі (2013–2015) розпочався цикл реформ у всіх сферах життя з метою виконання умов і вимог, які б дали змогу підписати Угоду про асоціацію Грузії з ЄС [23]. 3 грудня 2015 р. ці інституціональні процеси продовжив уряд Г.Квірікашвілі.

У 2014–2017 рр. Грузія продовжила курс на європейську інтеграцію, паралельно реалізуючи плани й щодо євроатлантичної інтеграції. Членство в НАТО для Грузії є одним з пріоритетів на короткострокову перспективу. У 2014 р. Грузія підписала з Європейським Союзом Угоду про асоціацію, що передбачає входження в зону вільної торгівлі ЄС. «Підписання Угоди про асоціацію означає початок нового етапу нашої інтеграції в Європу, цікавого і непростого шляху в напрямку Європи, який потребуватиме зусиль, взаємодопомоги та самовідданості від усіх нас – від уряду, політичних сил і суспільства. Сподіваюся, що з вашою допомогою і підтримкою ми успішно пройдемо цей шлях. І я сподіваюся, що скоро Грузія стане повноцінним членом європейської сім'ї – Європейського Союзу», – заявив І.Гарібашвілі під час церемонії підписання.

Парламент Грузії ратифікував Угоду на позачерговому засіданні 18 липня 2014 р. Більша частина Угоди про асоціацію Грузії з ЄС, яка включає поглиблену і всеосяжну зону вільної торгівлі (DCFTA), набула чинності з 01 вересня 2014 р. З цього ж часу почалось тимчасове використання конкретних частин договору, зокрема, набуло чинності приблизно 80% Угоди про асоціацію, включаючи компонент поглибленої та всеосяжної зони вільної торгівлі. Загалом Угода про асоціацію була ратифікована і набула чинності з 01 липня 2016 р.

Безумовним досягнення зовнішньої політики Грузії слід вважати її утвердження в ролі одного з лідерів у Чорноморському регіоні [24]. Для закріплення успіху країна зацікавлена як у подальшому використанні механізмів регулювання, створених у другій половині минулого століття, так і в розвитку нових, постбіполярних. Серед перших – ООН і розгалужена система її агентств і установ, СОТ, ОБСЄ та ін., серед других – ЄС, ГУАМ, СНД та ін. Роль Чорноморського регіону в зовнішній політиці Грузії неодноразово змінювалася протягом її історії. У XV-XVII ст. Чорне море розглядалося як перехрестя найважливіших маршрутів товарообміну із сусідніми державами й народами [1, с.469-485]. Внаслідок змін політико-регіональної ситуації в Чорноморському регіоні у 2000-і рр., склалася сприятлива ситуація для розгляду Чорного моря як транспортного коридору, здатного відкрити альтернативні транспортні й торговельні шляхи до Східної, Північної Європи, Центральної Азії. Грузія претендує стати невід'ємною частиною такого транспортно-комунікативного проекту як «Великий Шовковий шлях».

Орієнтація на Європу не є новиною у зовнішній політиці і дипломатії Грузії. Уявлення про Грузію як частину Європи і християнського світу завжди було важливим елементом грузинської ідентичності. Останні два десятиліття Грузія відчайдушно прагне позбутися своєї пострадянської ідентичності, як і асоціацій з нестабільним і небезпечним Кавказьким регіоном. Спроби Тбілісі вирватися з іміджу проблемного регіону та стати частиною європейського і євроатлантичного простору, сьогодні натикаються на все менший опір з боку західних партнерів.

Для Грузії шлях до Європи пролягає через відновлення й закріплення чорноморського вектору зовнішньої політики, посилення співпраці з країнами Чорноморського регіону, у тому числі – з Україною. Незважаючи на відмінність потенціалів, відсутність спільного кордону та інші фактори, партнерство України і Грузії завжди було більш політичним, ніж економічно вмотивованим. Важливу роль відігравали геополітичні міркування.

Отже, аналіз зовнішньополітичного курсу Грузії в історичній динаміці у контексті регіональних геополітичних процесів сучасного світу свідчить про пошуки нової конфігурації міждержавних відносин у Чорноморському регіоні. Пильна увага приділяється інституціонально-дипломатичній практиці (позитивній і негативній) чотиристоронніх

відносин: Грузія – Україна – Росія – Туреччина. Зовнішньополітичне відомство Грузії, є інституцією яка забезпечує механізм реалізації європейського та євроатлантичного напрямку зовнішньої політики держави, її дипломатичну службу організовано відповідно до потреб нового курсу держави. Політичним керівництвом Грузії розглядається нова зовнішньополітична модель на період 2018–2020 рр. Особливого значення в ній набуває Чорноморський регіон як осередок важливих комунікацій.

Використані джерела та література:

1. Ціватий В.Г. Зовнішня політика і дипломатія Грузії в умовах глобалізації / Вячеслав Ціватий // Україна дипломатична. – К., 2012. – С. 469–485.
2. Анджапарідзе А. Українсько-грузинське особливе партнерство: нова якість на пострадянському просторі / Арчил Анджапарідзе // Гілея. – 2009. – № 29. – С. 691–699.
3. Бахтуридзе З.З. Формирование внешней политики и фактор общественного мнения в Грузии / З.З. Бахтуридзе. – СПб. : Издательство СПбГУ, 2011. – 154с.
4. Гудиашвили Д. Интеграция в структуры НАТО – внешнеполитический приоритет Грузии / Д. Гудиашвили // Центральная Азия и Кавказ. – 2003. – № 4. – С. 28–36.
5. Дорошко М.С. Геополітичні інтереси та зовнішня політика держав пострадянського простору / М.С. Дорошко. – К. : Ніка-центр, 2011. – 228 с.
6. Киридон А.М. Російсько-грузинський конфлікт 2008 року в причинно-наслідковому вимірі / А.М. Киридон // Форум: суспільно-політичний журнал. – 2008. – № 2 (7). – С. 33–40.
7. Маршанія З.С. Балто-чорноморська система міждержавного співробітництва в зовнішньополітичній стратегії Грузії: автореф. дис. канд. політ. наук: спец. 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / Маршанія Зураб Сергійович. – Одеса, 2011. – 16 с.
8. Месхія О. Договірні-правові механізми регламентації українсько-грузинських міждержавних відносин: сучасний стан та перспективи розвитку / Олександр Месхія // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2013. – № 4. – С. 112–117.
9. Перепелиця Г.М. Конфлікти в посткомуністичній Європі: монографія / Г.М. Перепелиця. – К. : ПЦ «Фоліант», 2003. – 429 с.
10. Сухіашвілі Д.Т. Зовнішня політика Грузії в контексті євроінтеграції : автореф. дис. канд. політ. наук / Сухіашвілі Давід Тарієлович. – Одеса, 2013. – 17с.
11. Киридон А.М. Російсько-грузинський конфлікт серпня 2008 року: історико-політологічний аналіз / А.М. Киридон, С.С. Троян. – Рівне : РІС КСУ, 2009. – 80 с.
12. Фурса А.О. Українсько-грузинські відносини в 1991–2009 роках: політико-дипломатичний аспект / А.О. Фурса // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2012. – Вип. XXXIV. – С. 238–242.
13. Шелест Г.В. Українсько-грузинські відносини – фактор стабільності в Чорноморському басейні / Г.В. Шелест // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 2. – С. 151–159.
14. Бахтуридзе З. З. Формирование внешней политики и фактор общественного мнения в Грузии / З.З. Бахтуридзе. – СПб. : Издательство СПбГУ, 2011. – 154с.
15. Президент Михаил Саакашвили // Свободная Грузия. – 2004. – 6 января. – С. 1.

16. Гудиашвили Д. Интеграция в структуры НАТО – внешнеполитический приоритет Грузии / Д. Гудиашвили // Центральная Азия и Кавказ. – 2003. – № 4. – С. 28–36.
17. Грузия: проблемы и перспективы развития: В 2-х т. / Под общ. ред. Е.М. Кожокина. – М., 2002. – Т. I-II. – 352 с.
18. Гушер А. Геополитическая ситуация в Закавказье: национальные интересы и безопасность России / А. Гушер // Азия и Африка сегодня. – 2004. – № 10. – С. 2–7;
19. Загладин Н.В. Конфликт вокруг Грузии в глобальном контексте / Н.В. Загладин // Дестабилизация мирового порядка и политические риски развития России: Сб. статей. – М.: ИМЭМО РАН, 2010. – С. 111–121.
20. Поточний архів Посольства Грузії в Україні 2011–2017 роки.

УДК 94(474):353.8

Стельмах В.О.

БАЛТІЙСЬКА РЕГІОНАЛЬНА СПІВПРАЦЯ НА ШЛЯХУ ДО ЗАХІДНИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ СТРУКТУР

У статті розглянуто процес поступового розширення рівня інтеграції країн Балтійського регіону до Великої Європи та Північноатлантичного альянсу після відновлення їхньої незалежності через різноманітні формати регіональної та міжнародної співпраці.

Ключові слова: країни Балтії, Балтійська Асамблея, регіональна співпраця, європейська інтеграція, НАТО.

Стельмах В.А. Балтийское региональное сотрудничество на пути к западным интеграционным структурам

В статье рассмотрен процесс постепенного расширения уровня интеграции стран Балтийского региона в Большую Европу и Североатлантического альянса после восстановления их независимости через различные форматы регионального и международного сотрудничества.

Ключевые слова: страны Балтии, Балтийская Ассамблея, региональное сотрудничество, европейская интеграция, НАТО.

Stelmakh V.O. Baltic regional cooperation on the way towards western integration structures

The article examines the process of gradual expansion of the level of integration of the Baltic countries to the Great Europe and the North Atlantic Alliance after the restoration of their independence through various forms of regional and international cooperation.

Key words: Baltic countries, Baltic Assembly, regional cooperation, European integration, NATO.

Досвід європейської інтеграції і функціонування ЄС довів, що регіональна співпраця (Північні рада, країни Бенілюксу, Вишеградська група) на теренах Європейського Союзу не втрачає своєї актуальності, а навпаки отримує схвальну оцінку від Брюсселя. Країни Балтії на шляху «повернення на Захід» спромоглися виробити власний механізм співробітництва, який виявився не менш ефективним, і навіть досягши

вагомої спільної мети – членства у Європейському Союзі та вступу до НАТО, базові інститути співпраці змогли сформувати нові цілі та завдання подальшої кооперації.

Тому метою нашої роботи є з'ясування на скільки успішним виявився формат співпраці країн Балтійського регіону після відновлення незалежності, аналіз різноманітних форм регіональної та міжнародної співпраці, а також визначення сучасної спільної позиції країн Балтії у їх діяльності.

Впродовж історії зв'язки між Латвією, Литвою та Естонією були то сильнішими то слабшими, однак події ХХ ст. зблизили ці країни настільки, що для їх регіональної ідентифікації у радянський період почали використовувати поняття «Прибалтика», а ближче до початку 1990-х рр. з'явилося поняття «Балтійські країни (країни Балтії)» з огляду на назву масштабної акції «Балтійський шлях» (серпень 1989 р.), яка об'єднала представників трьох народів, які прагнули позбавитись залежності від СРСР у єдиний символічний «ланцюг». Це дало світові чітке уявлення про подальший спільний проєвропейський вектор розвиток цих народів.

Західні дослідники схильні об'єднувати ці три північноєвропейські країни у єдиний субрегіон особливо з огляду на те, що протягом радянського керування Латвія, Литва та Естонія були відрізані «залізною завісою» від європейської цивілізації. Як наслідок, їх національні ідентичності як окремих країн були частково забуті західноєвропейською громадськістю [1]. У той же час дослідників цікавив процес співпраці країн Балтії з позиції його результативності на регіональному рівні, зокрема, в економічному, військовому, зовнішньополітичному [2] та безпековому [3] аспектах.

Українські науковці розглядають питання співпраці країн Балтії переважно у контексті євроінтеграційних процесів, вступу до НАТО та їх участі у євроатлантичних структурах безпеки [4]. Зокрема, С.А. Скриль зазначає, що «...результативність демократичного транзиту у Латвії, Литві та Естонії, а також синхронність їх інтеграції у Європейський Союз, дає підстави наголосити на створенні єдиного прибалтійського політичного простору...» [5]. Разом з тим, деякі експерти вважають недоцільним об'єднувати балтійські країни у єдиний політичний регіон [6].

Наявність значного числа публікацій, присвячених дослідженням проблематики регіональної співпраці країн Балтії та її практичних

аспектів, тим не менше не дає уявлення про зв'язок регіональної співпраці та інтеграційних процесів в цілому.

Коли ми розглядаємо питання співробітництва країн Балтії на сучасному етапі, необхідно хоча б побіжно згадати модель співпраці упродовж першого (міжвоєнного) періоду незалежності, оскільки цей історичний прецедент став джерелом легітимації їх подальшої співпраці на сучасному етапі. Литва, Латвія та Естонія вперше з'явилися як окремі національні держави після Першої світової війни і впродовж 1920-х рр. не проявляли вагомих взаємних інтересів. Лише внаслідок трансформації зовнішньої політики Німеччини та Росії, у молодих і невеликих за розмірами держав виникла потреба у кооперації. У результаті перемовин у Ризі 12 вересня 1934 р. було підписано договір про Балтійську Антанту – пакт про співпрацю, згоду та взаємну допомогу, чим було сформовано історичні засади співпраці трьох незалежних держав [1]. Однак військовий напрям співпраці між країнами тоді не був достатньо розвинутий, що у подальшому стало однією з причиною потрапляння у 1940-му році країни Балтії до сфери впливу СРСР за результатами радянсько-німецьких секретних домовленостей.

Після відновлення своєї незалежності на початку 1990-х рр. держави Балтії стабільно демонструють політичну волю щодо максимальної регіональної інтеграції і співпраці як головного вектора своєї політики. І така кооперація відбувається одразу на кількох рівнях.

Одним із найважливіших кроків у розвитку співпраці між Латвією, Литвою та Естонією стало створення інституційної бази для такої кооперації. У листопаді 1991 р. за аналогією формату регіонального співробітництва країн Північної Європи та Бенілюксу, була створена Балтійська Асамблея (БА) як орган міжпарламентського співробітництва, потім виникла потреба у створенні інституту для співпраці виконавчих гілок влади Естонії, Латвії та Литви, а саме, Балтійської Ради Міністрів (БРМ). Потім для координації діяльності БА та БРМ було створено Балтійську Раду. Окремі регіональні питання стали предметом компетенції комітетів, утворених для вирішення питань у сферах оборони, енергетики, внутрішніх справ, транспорту та охорони навколишнього середовища.

У подальшому БА стала основою як суто регіонального співробітництва трьох держав, так і платформою для діалогу країн Балтії з міжнародними організаціями.

Одним із найважливіших пунктів порядку денного Балтійського співробітництва у 1990-х рр. було виведення військ колишнього СРСР з країн регіону [7]. Одразу після виведення військ зі своєї території, у жовтні 1993 р. країни Балтії через Балтійську Асамблею звернулися до НАТО із проханням розробити критерії їх приєднання до Альянсу.

Із середини 1990-х рр. три країни Балтії здійснили низку спільних військових проєктів: Балтійський батальйон (Baltbat), Балтійський військовий ескадрон (Baltron), Балтійська мережа повітряного нагляду (Baltnet) та Балтійський коледж оборони (Baltdefcol). Робоча мова всіх проєктів - англійська. За більше ніж 20 років існування вони були неодноразово високо оцінені щодо їх відповідності політиці та операціям НАТО.

Створення Baltbat, трінаціонального миротворчого підрозділу, розпочалося наприкінці 1994 р. Сьогодні це комбінований піхотний батальйон, здатний брати участь у миротворчих операціях та сприяти регіональній безпеці, який базується у Латвії. Об'єднаний Балтійський військово-морський ескадрон (Baltron) був створений в 1997 р. для розширення можливостей військово-морських сил та координації виконання різних морських завдань. Однак, насамперед, Baltron проводить операції з розмінування та пошуково-рятувальних робіт у Балтійському морі та намагається привести балтійські військово-морські сили у відповідність із відповідними стандартами НАТО. Штаб-квартира Baltron знаходиться в Естонії. Балтійська мережа повітряного нагляду (Baltnet) була створена у 1996 р. для збору та координації інформації про нагляд за повітряним простором. Метою цієї ініціативи було створення єдиної системи спостереження за повітряним простором у всіх трьох країнах Балтії та сумісність з подібними системами протиповітряної оборони країн Заходу та НАТО. Також для підготовки кадрів для штатних офіцерів та цивільних осіб у 1998 р. було створено Балтійський коледж оборони (Baltdefcol) з базуванням у м. Тарту (Естонія) [8].

Таким чином регіональне співробітництво країн Балтії у питанні виведення колишніх радянських військ призвело до регулярного та постійного національного та міжнародного діалогу з цього питання, а також мобілізувало парламенти та виконавчі органи для вирішення різних секторальних питань, таких як упорядкування кордонів, розвиток комунікацій та військової інфраструктури регіону.

Значному зростанню рівня економічного співробітництва країн Балтії сприяло підписання договору про створення Балтійської зони вільної торгівлі 1993 р. Ця угода розширила балтійський ринок і передбачала вільний рух товарів, що супроводжуються відповідним сертифікатом походження, окрім сільськогосподарських, оскільки три країни мали вагомі відмінності у сфері сільського господарства (питання було врегульоване у 1996 р.). Угода передбачала скасування імпорتنих тарифів у взаємній торгівлі, хоча деякі експортні тарифи залишалися в силі, тим самим підтверджуючи, що і економічній політиці країн Балтії зберігаються певні відмінності [2, р.6]. Ці відмінності особливо гостро стануть помітними коли країни Балтії вийдуть на новий рівень співпраці – із ЄС.

У 1997 р. Торговельний комітет Балтійської ради міністрів почав розробляти основні принципи угоди про вільне пересування послуг за нормами, розробленими Світовою організацією торгівлі. Оскільки вільний рух послуг тісно пов'язаний з вільним переміщенням робочої сили, це передбачало укладання угод щодо рівного соціального захисту та взаємного визнання освітніх документів у країнах Балтії [2, р.9].

Важливим критерієм створення економічного простору є створення єдиного транзитного простору. Так наприкінці 1990-х рр. був задуманий проект будівництва залізниці Rail Baltica, перший етап якого було завершено 2015 р.

Іншим спільним важливим проектом стало створення під егідою Комітету з інформаційних технологій РМБ проекту «Державної мережі передачі даних у країнах Балтії», який дозволяє нам говорити про єдину інформаційну інфраструктуру в країнах Балтії. З часом зацікавленість у проекті проявила Норвегія (в тому числі надавши фінансування), що сприяло інтегруванню балтійських держав до інформаційної інфраструктури Північної Європи.

Однак окрім позитивних моментів, Балтійська Асамблея була покликана вирішувати і спірні питання, які виникали між країнами. Зокрема, суперечка між Латвією та Естонією щодо меж вилову риби у Балтійському морі, яку було вирішено через посередництво Швеції; суперечка між Латвією та Литвою щодо морського кордону; взаємні претензії Латвії та Литви щодо повітряного простору та ряд інших.

Комітети БА обговорювали ці розбіжності і закликали уряди прибалтійських держав врегулювати суперечки на двосторонній основі.

На більш широкий контекст співробітництва країни Балтії вийшли через участь у міжнародних організаціях регіону Балтійського моря.

Після розраду Варшавського договору на порядку денному постала необхідність пошуку нових форм забезпечення стабільності та взаємодії держав, розташованих у басейні Балтійського моря, а для Литви, Латвії та Естонії це був шанс закріпити знову отриману державність і поглибити інтеграційні процеси між безпосередніми суб'єктами регіону. У таких умовах 1992 р. за ініціативи Німеччини та Данії було створено Раду країн Балтійського моря (РКБМ), до складу якої увійшло 11 держав, включно із Росією. Створення РДБМ було відповіддю на зміни в Європі та намаганням Європейської Спільноти тримати під контролем нестабільну на той час ситуацію у Балтійському регіоні, особливо в контексті російсько-балтійського протистояння на ґрунті становища російської національної меншини в країнах Балтії. Позиція ЄС, який схвалив ініціативу, базувалась на необхідності підтримки нових демократій на Сході і забезпечення їх переходу до ринкової економіки [9]

В контексті загальноєвропейських інтеграційних процесів вагомим досягненням діяльності РДБМ стало прийняття Європейською комісією Балтійської ініціативи від 10 квітня 1996 р. «Орієнтири для зближення ЄС із Балтійським регіоном» [10]. Інтерес світової спільноти до діяльності Ради знайшов своє відображення у запровадженні із 2000 р. інституту офіційних спостерігачів на щорічних сесіях Ради міністрів закордонних справ країн-учасниць [9]. А в умовах кризи, у якій опинився ЄС після 2008 р., на думку А. Губриновича з Інституту політичних студій Польської академії наук, значення регіональних ініціатив, зокрема такої як Ради країн Балтійського моря, не лише не зменшиться, а навіть може посилитися [11].

У 1992 р також було досягнуто згоди про співпрацю Балтійської асамблеї із Північною радою і Північною радою міністрів. З того часу періодично проводяться спільні наради обох організацій і зустрічі президентів за участю керівників об'єднаних профільних комітетів, здійснюється співробітництво між парламентами та їх постійними комісіями, організовуються зустрічі керівників комісій у закордонних справах парламентів держав Балтії і скандинавських країн. Практичним результатом такої співпраці стало рішення скандинавських країн

запросити балтійські держави приєднатися до Північного інвестиційного банку. За підтримки Північної ради міністрів деякі середні і вищі навчальні заклади, а також недержавні організації Латвії, Литви та Естонії знайшли партнерів по співпраці у скандинавських країнах [12, с.112].

Республіки Балтії беруть участь у реалізації програми «Північний вимір» за участі ЄС, Норвегії, Ісландії та Росії. Ця програма є однією з найбільш помітних серед подібних регіональних програм співпраці у Євросоюзі, і займається питаннями спрощення процедур перетину кордонів між державами і митного оформлення, охорони навколишнього середовища та співробітництва в гуманітарній сфері, зокрема в галузі освіти, науки і туризму. Всі ці напрямки є для балтійських країн пріоритетними.

На сучасному етапі різноманіття інститутів і форматів співпраці дозволяє країнам Балтії шукати власну зовнішньополітичну нішу у регіональній співпраці. Неформальні регіональні об'єднання (Балтійські держави і Північні країни – формат North Baltic(NB)-6; таке ж об'єднання, але за участю Польщі та Німеччини – NB-6 + 2; Рада держав Балтійського моря; країни Балтії і Німеччина – так званий формат «3 + 1», країни Балтії і Німеччина, Данія, Швеція, Польща, Фінляндія – так званий формат «3 + 5» та ін.) систематично проводять консультації, які стали одним з інструментів європейської інтеграції. Вони дозволяють Латвії, Литві та Естонії узгоджувати свої інтереси на рівні регіональної політики ЄС. Однією із зовнішньополітичних завдань країн Балтії є забезпечення своєї участі у цих консультаціях як на рівні керівників урядів і міністрів закордонних справ, так і на рівні експертів [13].

Проведений аналіз дозволяє також виділити певну диференціацію політичних курсів країн Балтії. Естонія, зокрема, з самого початку новітнього етапу свого державного розвитку проголосила курс на зближення з Фінляндією і Швецією, прагнучи стати однією зі скандинавських країн. У свою чергу Литва активно розробляє проекти енергетичної інтеграції з Польщею. Латвія ніколи не заперечувала свого прагнення до ролі лідера регіону з огляду на географічне положення.

Таким чином, три сусідні республіки на рівнях суто регіональної (тобто між собою) і регіональної (тобто з країнами, розташованими навколо Балтійського моря) інтеграції демонструють певну єдність, яка впливає із спільності їх стратегічних інтересів. Саме в регіональному

співробітництві балтійські країни бачать перспективи і алгоритм якомога повнішої інтеграції у європейський, а через нього – у глобальний економічний, політичний, інфраструктурний, інформаційний та соціальний простір.

Вищим рівнем співпраці можна вважати процес євроінтеграції країн Балтії як такий. Напрями адаптації до вимог Європейського Союзу виходять із копенгагенських критеріїв і втілюються у демократичних реформах, які охоплюють не лише політичну сферу, а і передбачають розбудову ринкової економіки. Досвід балтійських країн демонструє послідовність етапів євроінтеграції, які передбачали планомірну галузеву адаптацію економічних, політичних та соціальних систем Латвії, Литви та Естонії, а саме – торговельно-економічного, доктринального, політичного та договірно-правового [14].

Європейський союз завжди підтримував ініціативи регіональної співпраці, хоча це і не є обов'язковою умовою для асоціації. Необхідно визнати, що першочергово балтійські країни розглядали взаємне співробітництво скоріше як перепону на шляху євроінтеграції. Адже на якомусь етапі країни Балтії відчули гостру конкуренцію, що змусило багатьох експертів сумніватися і поставити під питання факт існування балтійської співпраці. Однак зрештою конкуренція обернулася на русійну силу на шляху до ЄС та НАТО.

Тут ініціатива також належала Балтійській асамблеї, яка після підписання асоційованих угод розробила принципи, яких парламенти і уряди країн Балтії повинні дотримуватися у своїх взаєминах на шляху до європейських та трансатлантичних організацій: по-перше, проблема в одній з трьох держав є приводом до занепокоєння в усіх трьох держав; по-друге, загроза одній із трьох держав повинна розглядатися як загроза для всіх трьох; і по-третє, досягнення однієї з трьох держав слід розглядати як досягнення всіх трьох [15]. Попри такі застережні заходи Естонію однозначно називали лідером євроінтеграційного процесу, хоча остаточне рішення щодо прийняття до ЄС по всім трьом країнам виносилося комплексно.

Проте ще до підписання знакових угод у 2004 р., актуальним стало питання можливості і формату подальшого співробітництва після приєднання Латвії, Литви та Естонії до Європейського Союзу та НАТО, особливо з огляду на передачу частини повноважень по вирішенню

стратегічних питань на європейський рівень. В дискусіях у парламентах Балтії проаналізували можливі сценарії розвитку балтійської співпраці. У результаті стало зрозуміло, що, зруйнувавши платформу тристороннього співробітництва, вони втратять один із інструментів захисту своїх інтересів у міжнародній політиці, а також можливість вирішити регіональні питання, такі як створення балтійського енергетичного ринку та системи регіональної безпеки. Також було зрозуміло, що без цих рамок співробітництва кожній з країн доведеться розвивати двосторонні відносини з іншими країнами виключно в індивідуальному порядку, а це потребуватиме додаткових фінансових та людських ресурсів. Наслідком цих дискусій стало розуміння, що діяльність БА як платформи для міжнародної співпраці потребує реформування [16].

Співробітництво між країнами Балтії не було безпроблемним. Зокрема ряд проектів які реалізовувалися у країнах Балтії за фінансової підтримки ЄС, на певних етапах ставили під загрозу успішність співпраці країн Балтії. До таких, зокрема, відносяться проекти енергетичної інтеграції та проект будівництва залізничної дороги «Rail Baltica». Особливо протиріччя посилювалися в умовах кризи, коли боротьба між країнами Балтії за кредитні та інвестиційні ресурси загострилася. У результаті вони все частіше стають конкурентами при вирішенні фінансових питань у Єврокомісії та міжнародних кредитних організаціях, відповідно ефективність балтійських регіональних форм співпраці в умовах кризи 2008 р. помітно знизилась.

Разом з тим у ряді випадків відстоюючи свої інтереси, країни Балтії виступають у ЄС єдиним фронтом. Так, при підготовці програми фінансування ЄС на 2014-2020 рр. вони вирішили наполягати на принципі рівноправності старих і нових членів ЄС при розподілі допомоги, зокрема для потреб сільського господарства та енергетики. виступивши проти правила, за яким «новачки» повинні отримувати лише чверть того, на що вони могли б розраховувати. Іншим прикладом солідарності балтійських країн у ЄС став їх протест проти введення економічних санкцій щодо Білорусії, що для Латвії означало збитки в 480,9 млн. євро [12, с.109]. Серед останніх прикладів – спільна заява у березні 2018 р. прем'єрів країн Балтії проти застосування Євросоюзом санкцій по відношенню до Польщі у зв'язку з її судовою реформою [17].

Найвищого рівня інтеграції своїх політик, який можна позначити як трансатлантичний, країни Балтії змогли досягти у стратегічному партнерстві із США.

Одним із перших кроків з боку США щодо країн Балтії була програма Північноєвропейської ініціативи (ПЕІ), що мала сприяти побудові економічно і соціально об'єднаного регіону, включаючи Північно-Західну Росію, та зміцненню регіонального співробітництва і транскордонних зв'язків, покладаючись не лише на уряди, а й на приватний сектор та неурядові організації. Політика ПЕІ була підходом США щодо безпеки та інтеграції на півночі Європи, включаючи Росію.

Іншим визначальним кроком у співпраці зі США було підписання Хартії про партнерство з країнами Балтії (Балтійська хартія). Для країн Балтії підписання Хартії як політичного документа мало значення з кількох причин: по-перше, документ визнавав роль трьох балтійських держав у американській стратегії гарантування безпеки і стабільності на Європейському континенті (і в даному контексті США розглядали країни не як проблему, а як партнерів, з якими співпрацюватиме); по-друге, Хартія визнавала американську глибоку та реальну зацікавленість у незалежності, суверенітеті, територіальній цілісності і безпеці Естонії, Латвії та Литви; і по-третє, хоча Хартія і не надавала гарантій безпеки, проте США зобов'язалися допомагати створювати умови для вступу країн Балтії до НАТО та інші євроатлантичні інституції [18].

Обґрунтованість вступу до НАТО з метою забезпечити собі «жорстку» безпеку ніколи не викликали сумнівів у прибалтійських еліт. І це зрозуміло: якщо питання державного і економічного суверенітету ще могли залишатися в компетенції національних урядів Латвії, Литви та Естонії, то самостійна реалізація військових програм була їм зовсім не під силу.

Членство в НАТО для балтійських держав – це не тільки питання забезпечення безпеки, воно надає можливість ефективно брати участь у міжнародному військовому співробітництві, що було і залишається довгостроковим стратегічним пріоритетом національної оборонної політики країн Балтії. Зокрема, у Таллінні розташовується Центр компетенції кіберзахисту НАТО. У 2008 р. центр заснували сім країн, а сьогодні він налічує 20 учасників – 17 членів НАТО та 3 країни-партнери [19]. На початку 2012 р. у Литві відбулася установча конференція Центру

енергетичної безпеки НАТО, відбулися навчання «Energy Efficiency Exercises» (ENERGEX 2012).

Значна підтримка країнам Балтії з боку Альянсу була надана з початку російської агресії проти України. Навесні 2014 р. за сприянням США було посилено повітряно-морський контроль над регіоном внаслідок збільшення кількості літаків у складі Місії повітряної поліції НАТО (BAP – Baltic Air Policing) із 4 до 10 машин, розширено контингент військ на 150 осіб у кожній із країн, а у запланованих навчаннях взяли участь близько 1700 американських військовослужбовців. Найближчі союзники США у Європі – Данія та Великобританія, направили відповідно 1200 та 800 військових, інші члени НАТО – країни Вишеградської групи, Канада, Норвегія, Німеччина делегували від 100 до 250 вояків [20, р.1].

Саміт НАТО у Ньюпорті (вересень 2014 р.) завершився прийняттям Плану дій, який передбачає низку дій НАТО в країнах східного флангу. Деталі цих завдань були узгоджені під час зустрічі міністрів оборони країн-членів НАТО у лютому 2015 р. З точки зору країн Балтії, найважливішими рішеннями саміту були наступні: створити так звану головну озброєну силу НАТО – Very High Readiness Joint Task Force (VJTF); підрозділи з інтеграції сил НАТО – NATO Force Integration Units (NFIU) для координації діяльності союзних сил у відповідних країнах; розробити військову інфраструктуру та припис військової техніки; забезпечити постійну ротаційну присутність союзних сил [20, р.2].

Країни Балтії активно беруть участь в різних програмах партнерства НАТО. Зокрема, Естонія входить до складу Ради Євроатлантичного партнерства, бере участь у роботі комісій НАТО – Україна і НАТО – Грузія. Таким чином здійснюється участь у міжнародних програмах і інтеграція в західне співтовариство на найвищому глобальному рівні [12, с.109].

У 2016 р. Балтійська асамблея відзначила 25-ту річницю своєї діяльності. За цей час було проведено 36 сесій Балтійської асамблеї і 23 сесії Ради Балтії – спільних засідань БА та БРМ, покликаних координувати їхню діяльність. У форматі і завданнях їхньої діяльності відбувалися зміни, викликані зовнішніми чинниками, однак такий формат співпраці не втратив актуальності за 25 років існування.

Не зважаючи на певні відмінності та протиріччя, які виникали на різних етапах, неминучі у будь-яких міждержавних і регіональних

сусідських відносинах, можна сказати, що в рамках складної конфігурації балтійської регіональної єдності, країни Балтії залишаються єдиним субрегіоном.

Його існування визначається низкою об'єктивних обставин: їх територіальною близькістю; певною спільністю історичної долі, (принаймні у XX ст.); взаємними інвестиціями й економічним співробітництвом; членством в ЄС і НАТО; близькістю задач, які їм доводиться вирішувати, особливо у сфері енергетичної, транспортної та інфраструктурної інтеграції з іншими європейськими країнами, зокрема Скандинавією, Німеччиною та Польщею.

За минулі з моменту отримання незалежності більше ніж 25 років балтійські держави стали учасниками основних західних міжнародних організацій та інтеграційних структур: СБСЕ / ОБСЕ (1991), ООН (1991), Ради Європи (Литва та Естонія – у 1993, Латвія – у 1995 після пом'якшення своїх законів про громадянство на вимогу ЄС), ВТО (Латвія та Естонія – 1999, Литва – у 2001), ЄС (2004), НАТО (2004), ОЭСР (Естонія – в 2010, Латвія - в 2016, Литва завершує переговори про вступ). Крім того, вже у межах Європейському Союзу країни Балтії у 2007 р. приєдналися до Шенгенського простору, а потім стали повноцінними учасниками Економічного та валютного союзу, вступивши в зону євро (Естонія – 2011, Латвія – у 2014, Литва – 2015).

Підсумовуючи, можна зазначити, що на сьогоднішній день балтійська регіональна єдність визначається ставленням європейської спільноти (перш за все інвесторів і комісій, які розробляють програми розвитку) до Литви, Латвії та Естонії як до єдиного субрегіону, що ззовні сприяє формуванню порядку денного подальшої співпраці. У кінцевому підсумку жодна з балтійських держав окремо не зможе вирішити завдання, що стоять перед ними, у повному обсязі. Це добре розуміють еліти країн Балтії, які завжди підкреслюють, що між ними немає серйозних протиріч, а будь-які відмінності у інтересах можна узгодити шляхом переговорів.

Використані джерела та література:

1. Keil J. Lithuania, Latvia and Estonia: a Baltic Union? About the cooperation between the three baltic states / J. Keil // Estland, Lettland, Litauen – drei Länder, eine Einheit? – Berlin, 2002. – P. 106–119. – Режим доступу: http://www.julia-keil.de/files/baltic_union.pdf P.1;

2. Kapustans J. Cooperation among the Baltic States: Reality and Prospects / Janis Kapustans. – Режим доступу: <https://www.nato.int/acad/fellow/96-98/kapustan.pdf>
3. Korovina E. Integration of the Baltic States into the internal energy market of the EU / E. Korovina // Master's Thesis. – University of Tampere, School of Management, 2013. – 73 р. – Режим доступу: https://tampub.uta.fi/bitstream/handle/10024/94808/Korovina_gradu_oikea.pdf?sequence=1
4. Білоножко С.В. Західний вектор зовнішньої політики країн Балтії: шлях від незалежності до євроінтеграції / С.В. Білоножко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2015. – Вип. 44. – Т. 2. – С. 130–135; Замікула М.О. Країни Балтії на початку 1990-х років: передумови євроатлантичної інтеграції / М.О. Замікула // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер. : Історія. – 2010. – Т. 129. – Вип. 116. – С. 91–94.; Палій О. А. Специфіка та наслідки інтеграції країн Балтії до євроатлантичних структур безпеки / О.А. Палій // Наукові записки [Національний університет «Києво-Могилянська академія»]. – Том 20. Політичні науки. – 2002. – С. 55–60; Сидорук М. Особливості інтеграції держав Балтії до ЄС / М. Сидорук // Наукові записки. Серія «Міжнародні відносини». – 2010. – Вип.2. – С. 97–104.
5. Скриль С.А. Трансформація політичних систем Латвії, Литви та Естонії в умовах інтеграції у Європейське співтовариство // Актуальні проблеми політики. – 2015. Вип. 54. – С.146–152.
6. Воротников В.В. Концепции и приоритеты внешней политики Латвии, Литвы и Эстонии в 2004-2012 гг.: дис. канд. ист. наук / В.В. Воротников. – Москва, 2015. – 381 с.
7. International inclusion, 1992 – 1995 // The Baltic Assembly. – Режим доступу: <http://www.baltasam.org/en/history/international-inclusion>
8. Baltic Defence Co-Operation – Main Joint Projects // Ministry of Foreign Affairs of the Republic OF Latvia. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.lv/en/security-policy/co-operation-with-nato-member-states-and-candidate-countries/baltic-defence-co-operation-main-joint-projects>
9. Семикрас О. В. Рада держав Балтійського моря в контексті інтеграційних процесів постконфронтаційної Європи / О.В. Семикрас // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2000. – Вип. 4. – С. 73–81
10. Communication from the Commission. Baltic Sea Region Initiative. – Режим доступу: <http://www.baltinfo.org/Docs>
11. Чи збільшиться значення Ради держав Балтійського моря? – Режим доступу: <http://polradio.pl/5/38/Artykul/101278>
12. Сытин А.Н. Страны Балтии в ЕС: единство и своеобразие позиций политических элит / Н.А. Сытин, В.А. Смирнов // Новая Евразия. Проблемы национальной стратегии. – 2012. – № 4 (13). – С. 9–118.
13. Сотрудничество Балтийских государств // Министерство иностранных дел Латвийской Республики. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.lv/ru/vneshnyaya-politika/sotrudnichestvo-v-regione-baltiyskogo-morya>
14. Щедрова Г.П. Адаптація України до вимог ЄС: досвід країн Балтії / Г.П. Щедрова // Politicus. – 2017. – Вип.1. – С.156–161.
15. European and transatlantic integration, 1995 – 2004 / The Baltic Assembly. – Режим доступу: <http://www.baltasam.org/en/history/integration>
16. Institutional reforms of regional organisations, 2005 – 2007 / The Baltic Assembly. – Режим доступу: <http://www.baltasam.org/en/history/institutional-reforms>
17. Країни Балтії виступили проти застосування санкцій ЄС щодо Польщі. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/news/100318-krayiny-baltiyyi-vystupyly-proty-zastosuvannya-sankciy-yes-shchodo-polshchi>

18. Аракелян Д.В. Зовнішня політика країн Балтії в контексті розширення ЄС та НАТО: автореф. дис. канд. політ. наук / Аракелян Діана Вячеславівна. – К., 2008. – 20 с.
19. Кіберудар у відповідь: як Естонія допомагає НАТО у боротьбі з хакерами. – Режим доступу: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/12/1/7074473/view_print
20. Gotkowska J. NATO's presence in the Baltic states – reassurance for its allies or deterrence for Russia? / Justyna Gotkowska, Piotr Szymański // Centre for Eastern Studies. – Num.169 – 29.04.2015. – 9 p. – Режим доступу: https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/commentary_169_0.pdf

Відомості про авторів

Бондарець Марина Вадимівна, кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Богданович Іван Іванович, кандидат економічних наук, доцент, заступник директора з науково-організаційної роботи Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Бульвінський Андрій Григорович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділом історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Васильєв Олександр Аркадійович, доктор технічних наук, головний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Васильців Олександра Олександрівна, молодший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Добровольська Ангеліна Борисівна, кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Зеленько Галина Іванівна, доктор політичних, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України

Орлова Тетяна Володимирівна, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Радзівська Світлана Олександрівна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри теоретичної та прикладної економіки Державного університету інфраструктури і технологій

Рудяков Павло Миколайович, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Стельмах Вікторія Олександрівна, кандидат політичних наук, науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Ткаченко Ігор Володимирович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Фомін Сергій Сергійович, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Фощан Ярослав Ігорович, кандидат історичних наук, науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Цапко Олег Михайлович, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Циватий В'ячеслав Григорович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Чекаленко Людмила Дмитрівна, доктор політичних наук, професор, начальник відділу дипломатичної освіти Дипломатичної академії України імені Геннадія Удовенка при МЗС

Наукове видання

**ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА
ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ**

Загальна редакція: Бульвінський А.Г.

Відповідальний редактор: Рудяков П.М.

Технічний редактор: Стельмах В.О.

Формат 60x84/16

Ум. друк. арк. 12.

Тираж 100 екз.

Віддруковано в друкарні «Видавництво «Фенікс»

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №271 від 07.12.2000 р.

03680, м. Київ, вул. Шутова, 13Б